

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

ચૌદમી બગીચી

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयशु महाराज विरचित
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका अंतर्गत

अपुनर्बध्क द्वात्रिंशिका

शण्डशः विवेचन

✽ मूण ग्रंथकार तथा टीकाकार ✽

लघुहरिभद्रसूरि महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयशु महाराज

✽ आशीर्वाददाता ✽

व्याप्यानवायस्पति, शासनप्रभावक स्व. प. पू. आचार्यदेवेश

श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरशु महाराज तथा

षड्दर्शनवेता प्रावचनिक प्रतिभाधारक स्व. प. पू. मुनिप्रवर

श्री मोहजितविजयशु महाराज तथा वर्तमान श्रुतमर्मज्ञाता

विद्वान प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयशु महाराज

✽ विवेचनकार ✽

पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र भीमशु मोता

ॐ संकलन-संशोधनकारिका ॐ

प. पू. लक्ष्मिसूरीश्वरशु महाराजना समुदायना प्रशांतभूति

गच्छाधिपति प. पू. प्रेमसूरीश्वरशु महाराजना आज्ञावर्तिनी

साध्वीशु सुरेन्द्रश्रीशु महाराजना शिष्या साध्वीशु षोडशरत्नाश्रीशु

: प्रकाशक :

गीतार्थगंगा

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इन्दौर रोड, पालडी, अमदावाद-७.

અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૩ ❖ વિ. સં. ૨૦૧૩

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૪૫-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐

મોતીલાલ જીવરાજભાઈ મહેતા - મુંબઈ
દ. નિકુંજભાઈ ભંડારી

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

જીતાર્થગંગા

૭૪

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ધર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

卐 : प्राप्तिस्थान :卐

* अमदावाए :

गीतार्थ गंगा

प, जैन मर्यन्ट सोसायटी,
इन्देपुरा रोड, पालडी, अमदावाए-७.
☎ (०७८) २५५०४८११, ३२८११४७१

* मुंबई :

श्री निरंजनाबाई आर. लंडारी
विष्णु मंडल, त्रीजे माणे,
गरवारे पेवेलीयननी सामे,
डी-रोड, बर्यगेट, मुंबई-४०००२०.
☎ (०२२) २२८१४०४८

श्री ललितबाई धरमशी
३०२, बंधनबाणा अपार्टमेन्ट,
जवाहरलाल नहेरु रोड,
सर्वाध्य पार्श्वनाथनगर,
जैन टेरासर पाठण, मुलुंड (वे), मुंबई-८०.
☎ (०२२) २५५८०५१४, २५५८५०३०

* सुरत :

डॉ. प्रकुलभाई जे. शेठ
डी-१, अर्पणा अपार्टमेन्ट,
बाबु निवासनी गली,
टीमलीयावाड, सुरत-३८५००१.
☎ (०२५१) ३०१३२४४

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji
C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.
☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

श्री नटवरभाई अम. शाह (आर्किटावाणा)
इलेट नं. ५०१, ब्लॉक-अ, रिद्धिविनायक टावर,
विजयनगर रेल्वे क्रॉसिंगनी पास, नारणपुरा,
अमदावाए-१३.

☎ (०७८) २७४७८५१२

श्री हिमांशुभाई अम. शेठ
अ-२/४१, अशोक सम्राट, त्रीजे माणे,
दक्षिणी रोड, गौशाणा लेन, भीना ज्वेलर्सनी
उपर, मलाड (ई.), मुंबई-४०००८७.
☎ (०२२) ३८४३८४३४
(मो.) ८३२२२५४८५१

* जामनगर :

श्री उदयभाई शाह
C/o. महावीर अजरबती वर्कस
C-७, सुपर मार्केट, जयश्री टोकीजनी सामे,
जामनगर-३६१००१.
☎ (०२८८) २५७८५१३

* राजकोट :

श्री कमलेशभाई दामाणी
“जिनाशा”, २७, करणपुरा,
राजकोट-३६०००१.
☎ (०२८१) २२३३१२०

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત -

પ, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વ્યાખ્યાનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત) મ. સા.

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ
૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા
૩. ચારિત્રાચાર

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા.

૧. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
૨. કર્મવાદ કર્ણિકા
૩. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૪. દર્શનાચાર
૫. શાસન સ્થાપના
૬. અનેકાંતવાદ
૭. પ્રશ્નોત્તરી
૮. ચિત્તવૃત્તિ
૯. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૦. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૧. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય
૧૨. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૪. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૫. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય
૧૬. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી (ભાગ-૧)

પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા. સંપાદિત

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો

लेखक :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म. सा.

१. जैनशासन स्वतंत्र धर्म के संप्रदाय ?

हिन्दी

व्याख्यानकार :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

१. जैनशासन स्थापना	३. श्रावक के बारह व्रत एवं विकल्प
२. चित्तवृत्ति	४. प्रश्नोत्तरी

लेखक :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

१. जिनशासन स्वतंत्र धर्म या संप्रदाय ?

संपादक :- प. पू. गणिवर्य श्री अरिहंतसागरजी महाराज साहब

१. पाक्षिक अतिचार

ENGLISH

Lecturer : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

1. Status of religion in modern Nation State theory

Author : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

1. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત
વિવેચનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વિવેચનકાર :- પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

૧. યોગવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન
૨. અધ્યાત્મઉપનિષત્ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૩. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૬. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન પૂર્વાર્ધ
૭. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન ઉત્તરાર્ધ
૮. આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી શબ્દશઃ વિવેચન
૯. સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપર્ધ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૦. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૧. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૨. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૩. ક્ષુપદષ્ટાંત વિશદીકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૪. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧ (સૂત્ર ૧-૨)
૧૫. સૂત્રના પરિણામદર્શક ચત્વલેશ ભાગ-૧
૧૬. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨ (સૂત્ર ૩-૪-૫)
૧૭. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૮. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૯. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૨૦. દાનદ્વાત્રિંશિકા-૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૧. મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા-૨૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૨. યોગશતક શબ્દશઃ વિવેચન
૨૩. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૨૪. યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા-૧૮ શબ્દશઃ વિવેચન

૨૫. યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા-૧૯ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૬. સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિંશિકા-૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૭. ભિક્ષુદ્વાત્રિંશિકા-૨૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૮. દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા-૨૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૯. યોગદૃષ્ટિની સજ્ઞાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિંશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંથારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા-૧૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૬. યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા-૧૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૭. મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા-૧૩ શબ્દશઃ વિવેચન

**ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત
અન્ય પુસ્તકોની યાદી**

૧. શ્રી સમેતશિખરજીની સંવેદના ૨. શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ ૩. સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (ગુજ.) ૪. સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિન્દી) ૫. Right to Freedom of Religion !!!!! (અંગ્રેજી) ૬. 'રક્ષાધર્મ' અભિયાન (ગુજ.) ૭. 'Rakshadharm' Abhiyaan (અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ (અંગ્રેજી) સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ

**ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત
ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો**

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની ‘અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા’ના શબ્દશઃ વિવેચન સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક

વિશ્વકલ્યાણકર શ્રી જિનશાસનના ગગનને જ્ઞાનાલોકથી પ્રકાશિત અને પ્રભાવિત કરનારા અનેક મહાપુરુષોમાં સ્વપરદર્શનનિષ્ણાત, પ્રકાંડ વિદ્વાન, વિસ્તૃત-સચોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત સાહિત્યના સમર્થ સર્જક, સર્વનયમય વાણી વહાવનાર, ન્યાયવિશારદ, ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાનું આગવું સ્થાન છે. જુદા જુદા બત્રીશ વિષયો ઉપર, વિષયવાર ૩૨-૩૨ અર્થગંભીર શ્લોકોથી કરેલ વિશદ છણાવટવાળો, તથા ૫૦૫૦ શ્લોક પ્રમાણ, અદ્ભુત, અધ્યયનીય, ‘તત્ત્વાર્થદીપિકા’ નામની સ્વોપજવૃત્તિથી સમલંકૃત આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ, પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાની એક Master Piece - ઉત્તમ નમૂનારૂપ અમર કૃતિ છે.

અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા આ ગ્રંથનું ૧૪મું પ્રકરણ છે. પૂર્વની ‘મુક્તિઅદ્વેષ-દ્વાત્રિંશિકા’માં કહ્યું કે પૂર્વસેવાના ચાર ભેદોમાં મુક્તિઅદ્વેષનું પ્રાધાન્ય છે; કેમ કે મુક્તિઅદ્વેષના ક્રમથી યોગના અધિકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી ‘અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા’માં યોગમાર્ગના આઘ અધિકારી અપુનર્બંધકનું વર્ણન કરેલ છે.

અનાદિકાળથી સંસારસુખના રસિયા, સંસારના પૌદ્ગલિક સુખોમાં મજા માણનારા, સંસારના પૌદ્ગલિક સુખથી ભિન્ન એવા આત્મિક સુખની કલ્પના પણ નહીં કરનારા, ધર્મક્રિયા પણ અર્થ-કામના એટલે કે સંસારના રસથી જ કરનારા ભવાભિનંદી જીવોને, દર્શનમોહનીયકર્મ મંદ થવાથી અને સંસારનો negative approach-નકારાત્મક અભિગમ થવાથી જ્યારે પૌદ્ગલિક સુખમાં સ્વરૂપથી દુઃખરૂપતાનું ભાન થાય, અને એ સુખ, સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે, દુઃખનો પ્રતિકારમાત્ર છે એવી સમજણ આવે, અને તેમાં દુઃખરૂપતાની અનુભૂતિ થવા માંડે ત્યારે તેમને તાત્ત્વિક વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ કહેવામાં આવે છે; અને જીવની આ અવસ્થાને ‘અપુનર્બંધક અવસ્થા’ કહેવામાં આવે છે. અહીંથી જ ધર્મની, યોગની અને મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થાય છે.

૭૦ કોટાકોટી પ્રમાણ મોહનીયકર્મના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધને જે જીવ હવે ફરી ભવિષ્યમાં ક્યારેય બાંધવાનો નથી તે અપુનર્બંધક જીવ કહેવાય અર્થાત્ આ જીવે હવે કર્મના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધની યોગ્યતાને તોડી નાખવારૂપ મહાસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી છે. તાત્વિક ધર્મના પ્રારંભબિંદુ સમાન ગણાતી આ અપુનર્બંધક અવસ્થા ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ કરેલા જીવને પુરુષાર્થશીલતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જીવને મુક્તિનો તાત્વિક અદ્વેષ પ્રગટે છે, તેથી તે યોગમાર્ગનો આદ્ય અધિકારી બને છે અને તેની ગુરુ આદિની પૂજારૂપ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ બને છે.

ચરમાવર્તમાં યોગમાર્ગની પાયાની ભૂમિકા-ground work હતી, પણ તે યોગમાર્ગ નથી, અને અપુનર્બંધક અવસ્થામાં યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ છે. અપુનર્બંધક જીવોનો ધર્મરસ સંસારરસ કરતાં તીવ્ર છે, તેથી તેમને પ્રધાનદ્રવ્યક્રિયા છે. હવે અંદરની સુષુપ્ત શુદ્ધ ચેતના જાગી છે, તેથી સંસારરસનો force-બળ તૂટી ગયો, ગુણ-દોષનો વિવેક કરવા લાગ્યો, મોહનો અધિકાર ગયો અને શુભ અનુબંધની શરૂઆત થઈ.

જેમ બીજનો ચંદ્ર એક એક કળાની વૃદ્ધિથી પૂનમના દિવસે સોળે કળાએ પૂર્ણ ખીલે છે, તેમ અપુનર્બંધક જીવોને યોગ્ય સામગ્રી મળતાં ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્યાદિ ગુણો ખીલેલી અવસ્થાવાળા થાય છે. તેમની પ્રકૃતિ શાંત અને ઉદાત્ત હોય છે. વળી આ જીવો સંસારની અને સંસારના વિયોગવિષયક વિચારણા હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી કરે છે, જે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેની પાયાની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે, છતાં હજુ મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મની વિદ્યમાનતા હોવાને કારણે દૃષ્ટિ પૂર્ણ ખીલેલી નથી, તેથી અજ્ઞાનજન્ય ભૂલો પણ થાય છે, તેઓની સદા યોગમાર્ગ પ્રવૃત્તિ નથી, પણ યોગમાર્ગને અભિમુખ ઉચિત આચરણા હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ તેમને દ્રવ્યાંગ કહ્યો છે. વળી આ જીવો જે વિષયશુદ્ધ કે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરે છે તે ઉચિત જન્મની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષનું કારણ બને છે.

આ દ્વાત્રિંશિકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ અપુનર્બંધકના દ્રવ્યયોગનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તેના માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવયોગ કેમ છે ? અને તે કેવો છે ? તે જણાવેલ છે, અને તેમના અનુષ્ઠાનની વિશિષ્ટતા બતાવેલ છે, અને વિષયશુદ્ધ આદિ ત્રણ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે.

અપુનર્બંધક જીવો સંસારનો અને સંસારના પાર્થક્યનો હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી ઊહ કરે છે, તેથી તેવો ઊહ કરવા દ્વારા તેમને “સુખ પુદ્ગલમાં નથી, અંતરાત્મામાં જ છે, તેથી હવે તેને મેળવવા પ્રયત્ન કરું,” એવો અભિલાષ જાગે છે. તમને સંસારના સુખમાં પીડાનું સંવેદન થાય, સ્વનો અનુભવ સાક્ષી આપે અને હૃદયથી પ્રામાણિક રીતે telly કરી શકો તો તમે અપુનર્બંધક અવસ્થા પામ્યા છો કે નહીં ? તેનો નિર્ણય કરી શકો. જો તમને ધર્મમાં કષ્ટનું વેદન થતું હોય અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં સુખનું વેદન થતું હોય તો હજુ અપુનર્બંધક દશાની અપ્રાપ્તિ છે, એમ સહેજે સમજી શકાય. માટે યોગમાર્ગની પ્રારંભિક ભૂમિકારૂપ અપુનર્બંધક દશાને પ્રાપ્ત કરવી હોય તો જીવનમાં અપુનર્બંધક જીવે કેળવેલા શાંત-ઉદાત્તાદિ ગુણો કેળવવા પડશે, તો ક્રમસર વિકાસ પામી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધી શકાશે.

યોગમાર્ગસંદર્શક ગુરુવર્યોની સતત વરસતી દિવ્ય કૃપાવૃષ્ટિ અને નિર્મળ અમીદૃષ્ટિથી અને યોગમાર્ગમર્મજ્ઞ અને યોગમાર્ગનો મને બોધ કરાવવામાં ધર્મબોધકર સ્વ. પ.પૂ. શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજાએ (મોટા પંડિત મહારાજાએ) જગાડેલી જ્ઞાનયોગની સાધનાની રુચિથી, પ.પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના તથા પ. પૂ. યશોવિજયજી મ. સા.ના સંવેગવર્ધક યોગગ્રંથોના અભ્યાસમાં નિરંતર યત્ન થતો રહ્યો, અને સતત યોગગ્રંથોના પઠન-પાઠનમાં રત પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતા, જે જૈનશાસનના જ્ઞાનનિધિને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે, તેમના દ્વારા કરાયેલા ગ્રંથોના વિવેચનને લખવાનું કાર્ય કરી સંકલના કરવાની પુણ્ય તક પ્રાપ્ત થઈ, જેના કારણે નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ સતત પ્રસન્નતા જળવાઈ રહી. ખરેખર ! મારા જીવનમાં સ્વાધ્યાયરૂપ સંજીવનીએ ઔષધિનું કાર્ય કરેલ છે.

આ ‘અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા’ના ગુજરાતી લેખનના પ્રુફસંશોધનાદિ કાર્યમાં શ્રુતોપાસક, શ્રાદ્ધવર્ય શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તથા સાઘંત પ્રુફસંશોધનાદિ કાર્યમાં સહાધ્યાયી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ સા. ચંદનબાલાશ્રીનો, સા. દૃષ્ટિરત્નાશ્રીનો અને સા. આર્જવરત્નાશ્રીનો સુંદર સહાયકભાવ પ્રાપ્ત થયો છે.

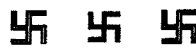
આ દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથનું વિવરણ લખવામાં કે સંકલન-સંશોધનાદિ કાર્યમાં છદ્મસ્થતાને કારણે તરણતારણ શ્રી જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો “મિચ્છા મિ દુક્કડં” માંગું છું.

પ્રાંતે આત્મપરિણતિની નિર્મળતા માટે કરાયેલ આ પ્રયાસ સ્વપરઉપકારક બને અને આ લેખન અનુભવમાં પલટાય કે જેથી હું પણ યોગીનાથ પરમાત્માએ બતાવેલ યોગમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકા સ્વરૂપ અપુનર્બંધક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધ આત્મચેતનાનું સંવેદન કરું, આત્મગુણોની અનુભૂતિમાં રમણતા કરું અને ક્રમસર આગળ આગળની સમ્યક્ત્વાદિ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરું; ભવ્ય મુમુક્ષુ સાધકો આ ગ્રંથના પઠન-પાઠન-શ્રવણ-ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસનના બળથી વહેલી તકે પરમ અને ચરમ શાશ્વત વિશ્રાંતિસ્થાનને પામો એ જ અંતરની અભ્યર્થના.

—————◆ ‘કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ’ ◆—————

વિ. સં. ૨૦૬૩,
વૈશાખ સુદ-૩,
તા. ૨૦-૪-૨૦૦૭, શુક્રવાર
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વૈરાગ્યવારિધિ પ.પૂ. ભક્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજાના
પટ્ટાલંકાર ગચ્છાધિપતિ પ.પૂ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી
મહારાજાના આજ્ઞાવર્તિની સાધ્વીજી જય-લાવણ્ય-
હેમશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા તપસ્વીરત્ના,
સ્વાધ્યાયપ્રિયા પ.પૂ. સા. સુરેન્દ્રશ્રીજી મ.સા.ના
શિષ્યા ભવવિરહેચ્છુ સાધ્વીશ્રી બોધિરત્નાશ્રીજી

**‘દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની ૧૪મી
‘અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા’ ના પદાર્થોની સંકલના**

યોગમાર્ગની આઘ ભૂમિકાના અધિકારી અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ :-

‘મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા’-૧૩માં કહ્યું કે મુક્તિઅદ્વેષના ક્રમથી યોગમાર્ગના અધિકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકામાં યોગમાર્ગની આઘ ભૂમિકાના અધિકારી એવા અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

અપુનર્બંધક અવસ્થાની પ્રાપ્તિ ક્યારે ?

ભવાભિનંદીપણાના ક્ષુદ્રાદિ દોષો જવાથી અને તેના વિરોધી ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્યાદિ ગુણો પ્રગટ થવાથી જીવ અપુનર્બંધક બને છે, અને આવા અપુનર્બંધક જીવો યોગસામગ્રી મળતાં બીજના ચંદ્રની જેમ, પ્રવર્ધમાન ગુણોવાળા બને છે.

યોગમાર્ગનો પ્રારંભ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી થાય છે અને તેની પૂર્વસેવા અપુનર્બંધકથી થાય છે. તેથી અપુનર્બંધક જીવને મુખ્ય પૂર્વસેવા છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે, અને માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ એ બે અપુનર્બંધકની અવસ્થાવિશેષ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે જીવ અપુનર્બંધક થયા પછી ગુણોની વૃદ્ધિ કરે તો ક્રમસર માર્ગાભિમુખ બને છે અને પછી માર્ગપતિત બને છે, અને પછી ક્રમે કરીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને છે. તેથી અપુનર્બંધક જીવની (૧) અપુનર્બંધક અવસ્થા, (૨) માર્ગાભિમુખ અવસ્થા અને (૩) માર્ગપતિત અવસ્થા, એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં મુખ્ય પૂર્વસેવા હોય છે, જે પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

કેટલાક આચાર્યો માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ અવસ્થાને અપુનર્બંધકથી પૂર્વની અવસ્થારૂપે પણ સ્વીકારે છે.

અપુનર્બંધક અને સકૃદ્બંધકની પૂર્વસેવામાં તફાવત :-

સકૃદ્બંધકાદિમાં ઉપચારથી પૂર્વસેવા હોય છે; કેમ કે તેઓમાં ઉત્કટ ભાવમળ છે. આનાથી એ ફલિત થાય કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો ગુર્વાદિપૂજન કરતા હોય તોપણ તેઓની એ પ્રવૃત્તિ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી, અર્થાત્ અપુનર્બંધકની આચરણા સદૃશ આચરણા હોવાથી પૂર્વસેવા કહેવાય છે, વસ્તુતઃ પૂર્વસેવા

નથી. વળી, અપુનર્બંધક જીવોની ગુર્વાદિપૂજારૂપ પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે; કેમ કે અપુનર્બંધક જીવોમાં તીવ્ર ભાવમળનો ક્ષય થયેલો હોવાથી ભવનો આસંગ અલ્પ થયેલો છે, તેથી ગુર્વાદિપૂજા કરીને તેઓ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અપુનર્બંધક જીવની પ્રકૃતિ :-

અપુનર્બંધક જીવની પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શ્લોક-૭માં બતાવતાં કહે છે કે અપુનર્બંધક જીવો પ્રકૃતિથી શાંત હોય છે અને ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આચરણમાં બદ્ધ ચિત્તવાળા હોય છે, તેથી તેઓની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

અપુનર્બંધક જીવનો ઊહ :-

અપુનર્બંધક જીવો શાંત, ઉદાત્ત આશયવાળા હોવાથી સંસારવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળનો ઊહ કરે છે, તેના કારણે તેઓને સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. વળી, જેમ અપુનર્બંધક જીવો ભવનું સ્વરૂપ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી વિચારે છે, તેમ ભવના વિયોગનું સ્વરૂપ પણ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી વિચારે છે. આ પ્રકારનો ઉજ્જવળ ઊહાપોહ અપુનર્બંધક જીવ માટે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ બને છે.

અપુનર્બંધક જીવમાં દ્રવ્યથી યોગ :-

‘મોક્ષેણ યોજનાદ્યોગઃ’=‘મોક્ષની સાથે યોજન કરે તે યોગ’ આવું યોગનું લક્ષણ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આત્મા ઉપરથી કર્મનો કંઈક અધિકાર જાય ત્યારે આવું યોગનું લક્ષણ પ્રગટે છે. આવો યોગ અપુનર્બંધકમાં દ્રવ્યથી પ્રગટેલો છે અને પ્રગટ થયેલો આ દ્રવ્યયોગ ભાવથી યોગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય છે કે અપુનર્બંધક જીવો જે સદાચારાદિ સેવે છે, તે દ્રવ્યયોગ છે, અને આ સદાચારાદિના સેવનરૂપ દ્રવ્યયોગ ભાવયોગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

અપુનર્બંધક જીવોને તત્ત્વને જોવાનો કંઈક ઊહ પ્રગટ્યો છે, તોપણ હજુ રાગ-દ્વેષની તીવ્ર ગ્રંથિનો ભેદ નહીં થયેલો હોવાના કારણે, તત્ત્વને જોવાની પરમ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ નહીં પ્રગટેલી હોવાથી ભવનો રાગ હજુ વિદ્યમાન છે. તેથી ભાવથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ નથી, તોપણ યોગમાર્ગને અભિમુખ કંઈક ઉચિત ક્રિયાઓ કરે છે, તે અપેક્ષાએ તેઓમાં દ્રવ્યથી યોગ માન્યો છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા મુખ્ય છે, અને ત્યારપછી શ્લોક-૧૬માં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે અપુનર્બંધકનો ક્રિયાયોગ દ્રવ્યયોગ છે. વસ્તુતઃ અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા અને અપુનર્બંધકનો દ્રવ્યયોગમાર્ગ એક છે.

અહીં અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ કહેવા માટે પ્રારંભ કર્યો, ત્યાં સકૃદ્બંધક કરતાં અપુનર્બંધકની શું વિશેષતા છે ? તે બતાવવા માટે સકૃદ્બંધકની પૂર્વસેવા મુખ્ય પૂર્વસેવા નથી તેમ બતાવ્યું. હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગમાર્ગ છે, તેના જેવો યોગમાર્ગ અપુનર્બંધક જીવોને નથી; પરંતુ ભાવથી યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તેવો દ્રવ્યયોગમાર્ગ છે, તે બતાવવા માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો ભાવયોગમાર્ગ કેવો છે ? તેનો બોધ કરાવે છે, જેથી તેના કારણીભૂત અપુનર્બંધકના દ્રવ્યયોગમાર્ગનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં ભાવથી યોગ :-

જેમણે રાગ-દ્વેષની તીવ્ર ગ્રંથિનો ભેદ કર્યો છે અને તત્ત્વને જોવાની નિર્મળ દૃષ્ટિ પ્રગટ કરી છે, તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને ભાવથી યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ છે; કેમ કે યોગમાર્ગ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સમ્યગ્દર્શન છે અને અનંતાનુબંધી કષાયોના વિગમનથી કંઈક સમ્યક્ચારિત્ર પણ છે, તેને આશ્રયીને તેમને ભાવથી યોગ છે.

આશય એ છે કે તત્ત્વને જોવાની પરમમાધ્યસ્થરૂપ માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાના બળથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જોનારા હોય છે, અને સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર જોનારી નિર્મળ દૃષ્ટિના બળથી તેઓને સદા મોક્ષની આકાંક્ષા જીવંત હોય છે, તેથી તેઓમાં રત્નત્રયીરૂપ યોગમાર્ગ સદા અસ્ખલિત વર્તે છે; કેમ કે તેઓ સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર સંસારનું સ્વરૂપ જુએ છે, તે બોધને અનુરૂપ તેઓને તત્ત્વની રુચિ છે અને અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનને કારણે સ્વશક્તિ અનુસાર યોગમાર્ગનું સેવન છે, તેથી રત્નત્રયીની પરિણતિ અસ્ખલિત વર્તે છે, માટે તેઓને સદા ભાવથી યોગ વર્તે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો યોગમાર્ગ કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપારકાળમાં પણ સ્ખલના પામતો નથી; કેમ કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે કર્મબંધ કે નિર્જરા થતી નથી, પરંતુ આશય પ્રમાણે કર્મબંધ કે નિર્જરા થાય છે; અને વિવેકી એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો

મોક્ષમાં બળવાન અભિલાષાવાળા હોવાના કારણે પોતાની શક્તિને અનુરૂપ અપ્રમાદભાવથી સર્વ ઉચિત ક્રિયા કરનારા હોય છે, તેથી પોતાની શક્તિ અનુસાર શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા કરનારા હોય છે ત્યારે પણ યોગમાર્ગ વર્તે છે, અને જ્યારે કુટુંબાદિ વ્યાપાર કરે છે, ત્યારે પણ મોક્ષનું વિસ્મરણ થાય તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી; પરંતુ મોક્ષને અનુકૂળ શક્તિસંચય થાય અને મોક્ષને અનુકૂળ પોતાની શક્તિનો નાશ ન થાય તે રીતે કુટુંબાદિ વ્યાપાર કરે છે, માટે સંસારની પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ તેઓનો યોગમાર્ગ હણાતો નથી અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિને સાર્વદિક યોગ હોય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે શ્લોક-૧૯માં બતાવ્યું કે (૧) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેથી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે શાસ્ત્રવચનનું સમાલોચન કરીને કરે છે. વળી

(૨) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો વિષયાદિ ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિથી અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને

(૩) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો જે અનુષ્ઠાનમાં પોતાની શક્તિ હોય તેનો નિર્ણય કરીને, આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયો દ્વારા આ અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિસાધ્ય છે કે નહીં ? ઇત્યાદિનો અભ્રાંત નિર્ણય કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તેઓનું અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે તેવું છે, આથી સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે ગુરુલાઘવનું આલોચન કરીને ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો શાસ્ત્રમતિથી કરે છે, તેથી પોતાને જે અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય જણાય તેનો પણ આત્માદિ ત્રણે પ્રત્યય દ્વારા યથાર્થ નિર્ણય કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તે અનુષ્ઠાન અવશ્ય ઉત્તરના અનુષ્ઠાનનું કારણ બને છે, પરંતુ ક્યારેય પણ પાતનું કારણ બનતું નથી.

અપુનર્બંધક જીવોનું અનુષ્ઠાન :-

અપુનર્બંધક જીવો મોક્ષના અર્થી હોવા છતાં પણ વિષયશુદ્ધ કે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવનારા હોય છે; પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની જેમ વિષયશુદ્ધ, સ્વરૂપશુદ્ધ અને અનુબંધશુદ્ધ એવું ત્રણે શુદ્ધિથી પૂર્ણ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવનારા હોતા નથી,

તેથી અપુનર્બંધક જીવોનું ધર્માનુષ્ઠાન પણ પૂર્ણ શુદ્ધિવાળું નહીં હોવાથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિનું નિયમા કારણ બને તેવો નિયમ નથી, આમ છતાં કંઈક માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞા હોવાથી અને ભવથી કંઈક વિમુખ થયેલા હોવાને કારણે તેઓનું માત્ર વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ ઉચિત જન્મની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષનું કારણ બને છે; અને જે અપુનર્બંધક જીવો વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવે છે, તેઓમાં પણ પૂર્ણ વિવેક નહીં હોવાથી એકાંત સાનુબંધ યોગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તેવું તેઓનું અનુષ્ઠાન થતું નથી, આમ છતાં કંઈક તત્ત્વને અભિમુખ ભાવ હોવાથી ક્રમે કરીને યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ પણ બને છે.

અપુનર્બંધક અને સમ્યગ્દષ્ટિના અનુષ્ઠાન અંગે દ્વાત્રિંશિકામાં કરેલ કથનો :-

અપુનર્બંધકના ‘વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન’ને ‘સાવધ અનુષ્ઠાન’ કહીને તેની નિંદા પણ કરી છે અને ‘ઉચિત જન્મની પ્રાપ્તિનું કારણ’ કહીને તેની પ્રશંસા પણ કરી છે. વળી તેના સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનને સાનુવૃત્તિ દોષવાળું કહીને અને ‘કુસ્થિત રાજાથી અધિષ્ઠિત નગરના કિલ્લા જેવું’ કહીને તેની નિંદા કરી, અને ‘પ્રધાનદ્રવ્યયોગ છે અને મુખ્ય પૂર્વસેવા છે’ તેથી ‘યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે’ એમ કહીને પ્રશંસા પણ કરી.

અને સમ્યગ્દષ્ટિનું અનુષ્ઠાન પૂર્ણ વિવેકથી યુક્ત હોવાને કારણે લેશ પણ તેની નિંદા કરી નથી, પરંતુ ‘એકાંતે કલ્યાણનું કારણ છે અને સાનુબંધ ગુણવૃદ્ધિનું કારણ છે’ તેમ કહીને સમ્યગ્દષ્ટિના અનુષ્ઠાનની એકાંતે પ્રશંસા કરી છે. વળી ‘ગૃહની આઘભૂમિકા’ જેવું કહીને પણ સમ્યગ્દષ્ટિનું અનુષ્ઠાન અત્યંત વિવેકયુક્ત છે તેમ બતાવેલ છે. જેમ કોઈક પુરુષ મકાનના પાયાને મજબૂત કરીને ઉપરનું ચણાતર કરે તો તેની વિવેકમૂલક પ્રવૃત્તિ છે તેમ કહેવાય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પણ પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ અનુષ્ઠાન સેવીને ઉત્તરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક દોષોનો નાશ કરે છે; અને જેમ જેમ ઉત્તરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિના પ્રતિબંધક દોષોનો નાશ થાય છે, તેમ તેમ ઉત્તર ઉત્તરની ભૂમિકાનાં અનુષ્ઠાનોનો સ્વીકાર કરે છે, જેથી નાશ પામેલા દોષોનું ફરી આગમન થતું નથી. તેથી જેમ ઘરનો પાયો મજબૂત હોય તો તે ઘર

દીર્ઘકાળ ટકે છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો દોષોના નાશરૂપ પાયાને મજબૂત કરીને ઉત્તરના દોષનાશ માટે ઉદ્યમ કરે છે, તેથી ઉત્તરોત્તર દોષોના નાશ દ્વારા ઈષ્ટફળને પ્રાપ્ત કરે છે માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન એકાંતે શ્લાઘ્ય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનું ત્રિવિધ પ્રત્યયપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો અત્યંત વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, તેથી પોતાને કયું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કે જેથી અવશ્ય સિદ્ધિ થાય, તેના માટે (૧) સ્વશક્તિનું સમાલોચન કરે છે, અને જે અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિથી સાધ્ય જણાય તે અનુષ્ઠાનને (૨) ગુરુના વચન દ્વારા પણ નિર્ણય કરે છે; અને ગુરુ પણ તેને તે અનુષ્ઠાન સેવવાનું કહે ત્યારે તે અનુષ્ઠાન સેવવા માટે તેઓ ઉત્સાહિત થાય છે; અને તેમના પ્રબળ પુણ્યને કારણે (૩) સિદ્ધિસૂચક લિંગોની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેમને દૃઢ વિશ્વાસ થાય છે કે 'આ અનુષ્ઠાન દ્વારા હું અવશ્ય મારા દોષોનો નાશ કરીને ઉત્તરના યોગને પામીશ.' આ રીતે આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યય દ્વારા ઉચિત અનુષ્ઠાનનો નિર્ણય કરીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે અનુષ્ઠાનનો સ્વીકાર કરે છે, અને સ્વીકારાયેલા તે અનુષ્ઠાનને શાસ્ત્રાનુસારે સેવીને સ્થિર કરે છે; અને જ્યારે તે અનુષ્ઠાનના સેવનથી ઉત્તરના અનુષ્ઠાનને સેવવાને અનુકૂળ શક્તિનો સંચય થાય છે, ત્યારે ઉત્તરના અનુષ્ઠાનને સેવવા માટેનો અભિલાષ કરે છે; અને તે અનુષ્ઠાન પણ આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યય દ્વારા નિર્ણય કરીને સેવે છે, જેથી તે ઉત્તરના અનુષ્ઠાન દ્વારા પણ અવશ્ય કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે ઉત્તર ઉત્તરના અનુષ્ઠાનને સેવીને ક્રમે કરીને સર્વવિરતિ યાવત્ અસંગભાવને પ્રાપ્ત કરે છે; કેમ કે આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયપૂર્વક કરાયેલા અનુષ્ઠાનથી યોગની સિદ્ધિ સાનુબંધ થાય છે, પરંતુ પાતનું કારણ બનતી નથી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સદ્યુયોગના આરંભક છે, તેથી હંમેશાં શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયનું અવલંબન લઈને યત્ન કરનારા હોય છે, પરંતુ હાઠિકોની જેમ, કે અવિચારકની જેમ, ભાવાવેશમાં આવીને જે તે અનુષ્ઠાન સ્વીકારવા માટે તત્પર થતા નથી; પરંતુ જે જીવોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જેવો વિવેક પ્રગટ્યો નથી, તેઓ કલ્યાણના અર્થે શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરીને જે તે અનુષ્ઠાન સ્વીકારે તો તેઓ તે અનુષ્ઠાનના ફળને તો પ્રાપ્ત કરતા નથી, પરંતુ પાતને પણ પામે

છે. જ્યારે સદ્ધ્યોગારંભક એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો તો જાત્યમયૂરની જેમ સદા જુદા પ્રકારના હોય છે, જેથી શાસ્ત્રનું સમાલોચન કરીને સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, આથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના અનુષ્ઠાનને સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન કહેલ છે અને ફળથી ભરાયેલા ન્યગ્રોઘાદિ વૃક્ષના બીજના પ્રરોહ જેવું કહેલ છે. આથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનું અનુષ્ઠાન એકાંતે શ્લાઘ્ય છે, જ્યારે અપુનર્બંધક જીવોનું અનુષ્ઠાન કંઈક વિવેકવાળું હોવાથી તે તે દર્શનમાં રહેલા એવા મુમુક્ષુજનને યોગ્ય એવું અનુષ્ઠાન અસદ્ગ્રહની નિવૃત્તિ દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે.

છન્નસ્થતાને કારણે આ ગ્રંથના વિવેચનમાં વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કંડં' માંગું છું.

વિ. સં. ૨૦૧૩,

વૈશાખ સુદ-૩,

તા. ૨૦-૪-૨૦૦૭, શુક્રવાર

૩૦૨, વિમલવિહાર,

સરસ્વતી સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

અનુક્રમણિકા

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧.	અપુનર્બંધકનું સ્વરૂપ.	૧-૩
૨.	(i) અપુનર્બંધકને મુખ્ય પૂર્વસેવા, સકૃદ્બંધકાદિને ઉપચારથી પૂર્વસેવા.	૩-૭
	(ii) માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ અપુનર્બંધકની સમ્યક્ત્વને અભિમુખ વિશેષ અવસ્થાઓ.	૩-૭
૩.	અન્ય દૃષ્ટિકોણથી માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ એ અપુનર્બંધકની પૂર્વની અવસ્થાઓ.	૭-૯
૪-૫.	સકૃદ્બંધકની ઉપચારથી પૂર્વસેવા કઈ અપેક્ષાએ છે ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ.	૧૦-૧૭
૬.	નજીકમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિવાળા અપુનર્બંધકમાં પૂર્વસેવાદિ ઉચિત આચરણ.	૧૭-૧૯
૭.	અપુનર્બંધકની શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ.	૧૯-૨૨
૮.	શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા જીવોનાં જ ધર્માનુષ્ઠાનો કલ્યાણનાં કારણ, અન્યનાં નહીં, તેની યુક્તિ.	૨૨-૨૪
૯.	શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ.	૨૫-૨૬
૧૦-૧૧-૧૨.	અપુનર્બંધકની સંસારવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી વિચારણા.	૨૬-૩૭
૧૩.	અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી વિચારણા.	૩૮-૪૦
૧૪-૧૫.	અપુનર્બંધકમાં યોગના લક્ષણના સંભવની યુક્તિ.	૪૧-૪૬
૧૬.	(i) અપુનર્બંધકમાં દ્રવ્યથી યોગની યુક્તિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ભાવથી યોગની યુક્તિ.	૪૬-૪૯
	(ii) પ્રધાનદ્રવ્યયોગ અને ભાવયોગનું સ્વરૂપ.	૪૬-૪૯

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧૭.	વિવેકી એવા સમ્યગ્દષ્ટિની સંસારની ક્રિયાથી પણ કર્મબંધના અભાવની યુક્તિ.	૪૯-૫૨
૧૮.	(i) સમ્યગ્દષ્ટિની આશયશુદ્ધિના કારણે સંસારની ક્રિયાના કાળમાં પણ યોગમાર્ગના અવિચ્છેદની યુક્તિ. (ii) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની શુશ્રૂષાદિ શુદ્ધ ક્રિયાનું સ્વરૂપ.	૫૨-૬૪ ૫૨-૬૪
૧૯.	(i) સમ્યગ્દષ્ટિને પરમાર્થથી ભાવયોગ સ્વીકારવામાં યુક્તિ. (ii) સમ્યગ્દષ્ટિની અત્યંત વિવેકપૂર્વકની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ.	૬૪-૬૮ ૬૪-૬૮
૨૦.	સમ્યગ્દષ્ટિને શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા સ્વીકારવાની યુક્તિ.	૬૮-૭૫
૨૧.	વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ.	૭૫-૭૭
૨૨.	સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ.	૭૮-૮૧
૨૩.	(i) અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ. (ii) વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું ફળ.	૮૧-૮૬ ૮૧-૮૬
૨૪.	(i) વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અપેક્ષાએ પ્રશંસનીય, અપેક્ષાએ નિંદનીય. (ii) અપુનર્બંધકનું વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ. (iii) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અપેક્ષાએ નિંદનીય.	૮૭-૮૯ ૮૭-૯૦ ૮૭-૯૦
૨૫.	(i) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અપેક્ષાએ નિંદનીય. (ii) અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન એકાંતે પ્રશંસનીય.	૯૦-૯૩ ૯૦-૯૩
૨૬.	(i) અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ધરની આઘભૂમિકા તુલ્ય. (ii) તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી ઉત્તરોત્તર દોષનો વિગમ.	૯૩-૯૬ ૯૩-૯૬

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૨૭.	સંપૂર્ણ સિદ્ધિના ઉપાયભૂત ત્રણ પ્રત્યયોનું સ્વરૂપ.	૯૭-૧૦૦
૨૮.	ત્રણ પ્રત્યયોનો વિચાર કર્યા વિના સ્વીકારેલા અનુષ્ઠાનથી કાર્યની સિદ્ધિનો અભાવ.	૧૦૧-૧૦૬
૨૯.	સાનુબંધ યોગના આરંભક જીવો હંમેશાં આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં યુક્તિ.	૧૦૬-૧૦૮
૩૦.	સાનુબંધ યોગના આરંભક જીવોની માતાના ગર્ભયોગમાં પણ ઉચિત ક્રિયા.	૧૦૮-૧૧૨
૩૧.	સમ્યગ્દૃષ્ટિના સાનુબંધ યોગના આરંભનું સ્વરૂપ.	૧૧૨-૧૧૫
૩૨.	અપુનર્બંધક જીવોનાં વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનો પણ પ્રશાંતવાહિતાનું કારણ.	૧૧૬-૧૧૮
❖ ❖ ❖		

ॐ ह्रीं अहं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
ॐ ऐं नमः ।

न्यायाचार्य-न्यायविशारद-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचित
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

अपुनर्बन्धकद्वात्रिंशिका-१४

पूर्वनी मुक्तिअद्वेषप्राधान्यद्वात्रिंशिका साथे संबन्ध :-

मुक्त्यद्वेषक्रमेणाधिकारित्वप्राप्तिर्भवतीति प्रागुक्तं तत्र पूर्वमपुनर्बन्धकमेव
धर्माधिकारिणमाह -

अर्थ :-

मुक्तिअद्वेषना कर्मથી अधिकारीપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે=યોગમાર્ગના
અધિકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ પ્રમાણે પૂર્વ કહેલ=પૂર્વ મુક્તિઅદ્વેષ-
પ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકાના શ્લોક-૩૨માં કહેલ, ત્યાં=યોગમાર્ગના અધિકારીપણામાં,
ધર્માધિકારી એવા અપુનર્બંધકને જ પ્રથમ કહે છે -

ભાવાર્થ :-

મુક્તિઅદ્વેષ, મનાગ્ મુક્તિરાગ, અત્યંત મુક્તિરાગ ઇત્યાદિ કમથી જીવો
યોગમાર્ગના અધિકારી અપુનર્બંધકાદિરૂપે થાય છે, તે વાત પૂર્વની મુક્તિઅદ્વેષ-
પ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકામાં કરી, તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે યોગમાર્ગની આઘ ભૂમિકાનો

અધિકારી મુક્તિઅદ્વેષવાળો અથવા મનાગ્ મુક્તિરાગવાળો જીવ છે, અને તે અપુનર્બંધક છે, તેથી ધર્માધિકારી એવા અપુનર્બંધકનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિકામાં બતાવે છે -

અવતરણિકા :-

અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ બતાવે છે .-

શ્લોક :-

શુક્લપક્ષેન્દુવત્રાયો વર્ધમાનગુણઃ સ્મૃતઃ ।

ભવાભિનન્દિદોષાણામપુનર્બંધકો વ્યયે ॥૧॥

અન્યથાર્થ :-

ભવાભિનન્દિદોષાણામ વ્યયે=ભવાભિનંદીના દોષોનો વ્યય થયે છે તે શુક્લપક્ષેન્દુવત્=શુક્લપક્ષના ચંદ્રમાની જેમ પ્રાયઃ=બાહુલ્યથી વર્ધમાનગુણઃ=વર્ધમાન ગુણવાળો અપુનર્બંધકઃ=અપુનર્બંધક સ્મૃતઃ=કહેવાયો છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ભવાભિનંદીના દોષોનો વ્યય થયે છે તે શુક્લપક્ષના ચંદ્રમાની જેમ બાહુલ્યથી વર્ધમાન ગુણવાળો અપુનર્બંધક કહેવાયો છે. ॥૧॥

ટીકા :-

શુક્લેતિ-શુક્લપક્ષેન્દુવદ્=ઉજ્જ્વલપક્ષચન્દ્રવત્, પ્રાયો=બાહુલ્યેન, વર્ધમાનાઃ=પ્રતિકલમુલ્લસન્તો, ગુણા ઔદાર્ય-દાક્ષિણ્યાદયો यस્ય, ભવાભિનન્દિદોષાણાં પ્રાગુક્તાનાં ક્ષુદ્રત્વાદીનાં, વ્યયે=અપગમે સતિ, અપુનર્બંધકઃ સ્મૃતઃ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

શુક્લપક્ષેન્દુવદ્ ..... સ્મૃતઃ ॥ પૂર્વમાં કહેવાયેલા ભવાભિનંદીના ક્ષુદ્રત્વાદિ દોષોનો વ્યય થયે છે તે, શુક્લપક્ષના ચંદ્રમાની જેમ=ઉજ્જ્વળ પક્ષના ચંદ્રમાની જેમ, પ્રાયઃ=બાહુલ્યથી, વર્ધમાન ગુણવાળો=પ્રતિ કલાએ ઉલ્લાસ પામતા ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્યાદિ ગુણવાળો, અપુનર્બંધક કહેવાયો છે. ॥૧॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધકનું સ્વરૂપ :-

અનાદિકાળથી સંસારના કારણભૂત ક્ષુદ્રત્વાદિ દોષો જીવમાં વર્તે છે અને સંસારનો ગાઢ રાગ ઓછો થાય ત્યારે જીવમાં ઔદાર્ય-દાક્ષિણ્યાદિ ગુણો પ્રગટે છે; વળી શુક્લપક્ષનો ચંદ્ર પ્રતિદિવસ જેમ વૃદ્ધિને પામે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષોનો યોગ થતાં અપુનર્બંધક જીવમાં પ્રાયઃ ઔદાર્યાદિ ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે.

અહીં પ્રાયઃ કહેવાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અપુનર્બંધક જીવને પણ તેવી વિપરીત સામગ્રી મળે તો ઔદાર્યાદિ ગુણોને બદલે ક્ષુદ્રત્વાદિ ભાવો પણ ફરી પ્રગટ થાય છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

અસ્યૈવ પૂર્વસેવોક્તા મુખ્યાઽન્યસ્યોપચારતઃ ।

અસ્યાવસ્થાન્તરં માર્ગપતિતાભિમુખૌ પુનઃ ॥૨॥

અન્યથાર્થ :-

અસ્યૈવ=આની જ=અપુનર્બંધકની જ, પૂર્વસેવા મુખ્યા ઉક્તા=પૂર્વસેવા મુખ્ય કહેવાઈ છે, અન્યસ્ય=અન્યને=અપુનર્બંધક સિવાયના સકૃદ્બંધકાદિને ઉપચારતઃ=ઉપચારથી છે=પૂર્વસેવા ઉપચારથી છે. પુનઃ=વળી માર્ગપતિતાભિમુખૌ=માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ અસ્ય=આનાં=અપુનર્બંધકનાં અવસ્થાન્તરં=અવસ્થાન્તર છે=દશાવિશેષ છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આની જ=અપુનર્બંધકની જ, પૂર્વસેવા મુખ્ય કહેવાઈ છે, અન્યની ઉપચારથી છે. વળી માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ આનાં=અપુનર્બંધકનાં, અવસ્થાન્તર છે. ॥૨॥

ટીકા :-

અસ્યૈવેતિ-અસ્યૈવ=અપુનર્બંધકસ્યૈવ, ઉક્તા ગુર્વાદિપૂજાલક્ષણા પૂર્વસેવા મુખ્યા=કલ્યાણાશયયોગેન નિરુપચરિતા, અન્યસ્ય=અપુનર્બંધકાતિરિક્તસ્ય સકૃદ્બંધ-

કાદેઃ, પુનઃ ઉપચારતઃ સા, તથાવિધભવવૈરાગ્યાભાવાત્ । માર્ગપતિતમાર્ગાભિમુખૌ
 પુનઃ અસ્ય=અપુનર્બંધકસ્ય, અવસ્થાન્તરં દશાવિશેષરૂપૌ । માર્ગો હિ
 ચેતસોઽવક્રગમનં ભુજઙ્ગમનલિકાયામતુલ્યો (ભુજઙ્ગમગમનનલિકાયામતુલ્યો)
 વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષઃ, તત્ર પ્રવિષ્ટો
 માર્ગપતિતઃ, માર્ગપ્રવેશયોગ્યભાવાપન્નશ્ચ માર્ગાભિમુખ ઇતિ । ન હોતાવપુનર્બંધકા-
 વસ્થાયાઃ પરતરાવસ્થાભાજૌ, ભગવદાજ્ઞાવગમયોગ્યતયા પઞ્ચસૂત્રકવૃત્તાવનયો-
 રુક્તત્વાત્ ॥૨॥

ટીકાથ :-

અસ્યૈવ ..... ઉક્તત્વાત્ ॥ આની જ=અપુનર્બંધકની જ, કહેવાયેલી=
 પૂર્વમાં કહેવાયેલી, ગુર્વાદિપૂજાસ્વરૂપ પૂર્વસેવા મુખ્ય છે=કલ્યાણઆશયયોગને
 કારણે નિરુપચરિત છે=તત્ત્વના અભિમુખભાવરૂપ કલ્યાણઆશયયોગને
 કારણે નિરુપચરિત છે. અન્યને=અપુનર્બંધકથી અતિરિક્ત એવા
 સકૂલંબકાદિને, તે=પૂર્વસેવા, ઉપચારથી છે; કેમ કે તેવા પ્રકારના ભવવૈરાગ્યનો
 અભાવ છે=ભવના ઉલ્કટ રાગના અભાવને કારણે ભવથી ઈષદ્ વિમુખભાવરૂપ
 અપુનર્બંધકને જેવો ભવવૈરાગ્ય થાય છે તેવા પ્રકારના ભવવૈરાગ્યનો
 અભાવ છે. માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ વળી આનાં=અપુનર્બંધકનાં,
 અવસ્થાન્તર છે=દશાવિશેષરૂપ છે.

માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રથમ માર્ગનું
 સ્વરૂપ બતાવે છે -

માર્ગ એ ચિત્તના અવક્રગમનરૂપ, ભુજંગમના=સર્પના, ગમનની નલિકાના
 આયામતુલ્ય વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિમાં પ્રગુણ=સમર્થ, સ્વરસવાહી
 ક્ષયોપશમવિશેષ છે. તેમાં=માર્ગમાં, પ્રવેશ પામેલા માર્ગપતિત છે અને માર્ગપ્રવેશના
 યોગ્ય ભાવને પામેલા માર્ગાભિમુખ છે. 'ઇતિ' શબ્દ માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખના
 સ્વરૂપકથનની સમાપ્તિમાં છે. આ=માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ, અપુનર્બંધક
 અવસ્થાથી પરતર=પાછળની, અવસ્થાને ભજવાવાળા નથી=અપુનર્બંધકની
 નીચેની અવસ્થાવાળા નથી; કેમ કે 'પંચસૂત્ર'ની વૃત્તિમાં આ બંનેને ભગવાનની
 આજ્ઞાના બોધને યોગ્યપણારૂપે કહેલ છે. ॥૨॥

✽ અહીં ટીકામાં 'મુજઙ્ગમનલિકાયામતુલ્યો' પાઠ છે તેના સ્થાને 'લલિતવિસ્તરા' ગ્રંથમાં 'મુજઙ્ગમગમનનલિકાયામતુલ્યો' પાઠ છે. તેથી અહીં મધ્યમપદલોપી સમાસથી 'ગમન' પદનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ભાવાર્થ :-

પૂર્વસેવા એટલે શું ?

જેમ વિદ્યાને સિદ્ધ કરવા માટે બેસનારા વિદ્યાસાધક વિદ્યાસિદ્ધિ માટે બેસતાં પૂર્વે જે આચરણા કરે છે તેને પૂર્વસેવા કહેવાય છે, તેમ મોક્ષની સિદ્ધિ માટે યોગમાર્ગમાં પ્રયત્ન કરતા સાધકો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરતાં પૂર્વે જે આચરણા કરે તે પૂર્વસેવા કહેવાય અર્થાત્ જેમ સાધક વિદ્યાની સિદ્ધિ કરવા અર્થે બેસે તેની પૂર્વે પૂર્વસેવા કરે છે, તેમ યોગમાર્ગના સાધક જીવો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવા પૂર્વે પૂર્વસેવારૂપ ગુર્વાદિપૂજારૂપ ક્રિયાઓ કરે છે.

અપુનર્બંધકની જ મુખ્ય પૂર્વસેવા અને સકૃદ્બંધકાદિની ઉપચારથી પૂર્વસેવા :-

પૂર્વસેવા નામની ૧૨મી દ્વાત્રિંશિકામાં ગુર્વાદિપૂજારૂપ ચાર પ્રકારે પૂર્વસેવા બતાવી છે.

એ પૂર્વસેવા અપુનર્બંધકને મુખ્ય છે; કેમ કે તત્ત્વને અભિમુખભાવવાળા એવા અપુનર્બંધકને કલ્યાણના આશયનો યોગ છે, તેથી અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું કારણ છે, માટે નિરુપચરિત છે.

વળી, અપુનર્બંધક સિવાયના સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું કારણ નથી, પરંતુ યોગમાર્ગના પ્રવેશનું કારણ એવી જે મુખ્ય પૂર્વસેવા અપુનર્બંધકને કહેલ છે, તેનું કારણ એવી પૂર્વસેવા સકૃદ્બંધકાદિની છે, તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવાને પૂર્વસેવા કહી શકાય અથવા તદર્થાલોચનાદિ કરે તેવા પ્રકારના ભવવૈરાગ્યનો સકૃદ્બંધકાદિમાં અભાવ હોવાને કારણે સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગના પ્રવેશનું કારણ નથી, ફક્ત અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવા સદૃશ સકૃદ્બંધકની બાહ્ય આચરણા હોવાથી તેની પૂર્વસેવાને ઉપચારથી પૂર્વસેવા કહેવાય.

વળી, માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ એ બે અવસ્થાઓ પણ અપુનર્બંધકની જ દશાવિશેષ છે અર્થાત્ આદ્યભૂમિકાવાળા અપુનર્બંધક જીવો મુક્તિઅદ્વેષવાળા

હોય છે, અને તેઓ કંઈક મુક્તિરાગવાળા થાય છે ત્યારે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ બને છે, તેથી માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ એ બંને અપુનર્બંધકની જ અવસ્થાવિશેષ છે.

માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખનું સ્વરૂપ બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી માર્ગનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

માર્ગ એટલે તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ ચિત્તનું અવકગમન.

ચિત્તના અવકગમનનું સ્વરૂપ દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

જેમ સાપ સહજ પ્રકૃતિથી વકગમનના સ્વભાવવાળો છે, તેમ સંસારી જીવો સહજ પ્રકૃતિથી તત્વના માર્ગમાં વકગમનના સ્વભાવવાળા છે. વળી, જેમ વકગમનના સ્વભાવવાળો સાપ કોઈ સીધી નલિકામાં પ્રવેશ કરે તો તે નલિકામાં સાપનું ગમન વક થતું નથી, પરંતુ સીધું થાય છે; તેમ સંસારી જીવોનું ચિત્ત અનાદિકાળથી કર્મને વશ તત્વાતત્વના વિભાગમાં વકગમનવાળું છે, તોપણ જે જીવો આપ્તપુરુષોના વચનને અવલંબીને તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ યત્ન કરે છે, અને તેઓના કર્મની કંઈક અલ્પતા થયેલી હોય, તો તેઓનું ચિત્ત તત્વને અભિમુખ ગમન કરે છે, અને ક્રમસર તત્વની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. તે વખતે તેમનામાં વર્તતો તત્વાતત્વના વિભાગને અનુકૂળ એવો ક્ષયોપશમવિશેષ ભુજંગની નલિકાના આયામ=લંબાઈ જેવો છે, અને તેને માર્ગ કહેવાય છે; અને ચિત્તના અવકગમનરૂપ આ માર્ગ વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિમાં સમર્થ છે, તેથી આ માર્ગમાં ચાલીને જીવ યત્ન કરે તો ગ્રંથિનો ભેદ કરીને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ આદિ વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી ચિત્તનું આ અવકગમન જીવના પોતાના સ્વરસને વહન કરનારું છે અર્થાત્ જીવનો મૂળ સ્વભાવ અવકગમનનો છે, અને જીવના અવકગમનરૂપ સ્વરસને વહન કરનાર આ માર્ગ છે; અને આ માર્ગ જીવના મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ છે, અને આવા ક્ષયોપશમવિશેષરૂપ માર્ગમાં પ્રવેશ પામેલા જીવો માર્ગપતિત છે. ‘લલિતવિસ્તરા’ ગ્રંથમાં ‘મગ્ગદયાણં’નું સ્વરૂપ બતાવતાં ભગવાનને ‘માર્ગ દેનારા’ કહ્યા, તે માર્ગમાં રહેલા જીવો માર્ગપતિત છે, જે યોગની ત્રીજી-ચોથી

દૃષ્ટિરૂપ છે; અને માર્ગપ્રવેશના યોગ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો માર્ગાભિમુખ છે, આ 'ચક્રખુદ્યાણં' રૂપ યોગની બીજી દૃષ્ટિરૂપ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિમાં આવ્યા પછી જીવ બીજી દૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય એવી ચક્ષુ મળે છે, તેથી તત્ત્વની જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. આવો માર્ગાભિમુખ થયેલો જીવ તત્ત્વાતત્ત્વના વિભાગને અનુકૂળ સમ્યક્ યત્ન કરે છે ત્યારે માર્ગપ્રવિષ્ટ=માર્ગપતિત બને છે, અને આ માર્ગપ્રવેશ વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

અહીં કોઈક માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવોને મોક્ષમાર્ગની અપેક્ષાએ અપુનર્બંધકથી દૂરવર્તી જીવો તરીકે ગ્રહણ કરે છે, તે રીતે ગ્રહણ કરવાના નથી, તે બતાવવા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવો અપુનર્બંધક અવસ્થાથી દૂરતર અવસ્થાવાળા જીવો નથી; કેમ કે 'પંચસૂત્ર'ની વૃત્તિમાં ભગવાનની આજ્ઞાનો બોધ કરવા માટે યોગ્ય તરીકે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવોને ગ્રહણ કર્યા છે, તેથી એ ફલિત થાય કે અપુનર્બંધકની વિશેષ અવસ્થારૂપે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવો છે, પરંતુ અપુનર્બંધક કરતાં યોગમાર્ગમાં દૂરની અવસ્થાવાળા માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવો નથી. ॥૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં બતાવ્યું કે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ અપુનર્બંધકની અવસ્થાન્તર છે. તેનાથી અન્ય મતવાળા અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને અપુનર્બંધકનાં અવસ્થાન્તર સ્વીકારતા નથી; પરંતુ અપુનર્બંધકથી દૂરવર્તી અવસ્થા તરીકે સ્વીકારે છે. તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

યોગ્યત્વેऽપિ વ્યવહિતૌ પરે ત્વેતૌ પૃથગ્ જગુઃ ।

અન્યત્રાપ્યુપચારસ્તુ સામીપ્યે બહ્વભેદતઃ ॥૩॥

અન્યથાથ :-

તુ=વળી યોગ્યત્વેऽપિ=યોગ્યપણું હોવા છતાં પણ વ્યવહિતૌ एतौ= અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ મોક્ષમાર્ગથી દૂર રહેલા એવા આમને=માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને પૃથગ્=અપુનર્બંધકથી ભિન્ન પરેઃ જગુઃ=બીજા કહે છે= અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ કહે છે. તુ=વળી અન્યત્રાપિ=અન્યત્ર પણ= સકૃદ્બંધકાદિમાં પણ, સામીપ્યે=સામીપ્ય હોવાને કારણે=અપુનર્બંધકની નજીક હોવાને કારણે બહ્વભેદતઃ=બહુ અભેદ હોવાથી ઉપચારઃ=ઉપચાર છે=પૂર્વસેવાનો ઉપચાર છે. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી યોગ્યપણું હોવા છતાં પણ અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ મોક્ષમાર્ગથી દૂર રહેલા આમને=માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને, અપુનર્બંધકથી ભિન્ન બીજા કહે છે. વળી અન્યત્ર પણ=સકૃદ્બંધકાદિમાં પણ, અપુનર્બંધકથી સામીપ્ય હોવાને કારણે બહુ અભેદ હોવાથી પૂર્વસેવાનો ઉપચાર છે. ॥૩॥

ટીકા :-

યોગ્યત્વેऽપીતિ-પરે ત્વેતૌ=માર્ગપતિતમાર્ગાભિમુખૌ, યોગ્યત્વેऽપિ વ્યવહિતૌ= અપુનર્બંધકાપેક્ષયા દૂરસ્થાવિતિ પૃથક્=અપુનર્બંધકાદ્ ભિન્નો, જગુઃ, અન્યત્રાપિ સકૃદ્બંધકાદાવપિ, ઉપચારસ્તુ પૂર્વસેવાયાઃ સામીપ્યે=અપુનર્બંધકસન્નિધાનલક્ષણે સતિ, બહ્વભેદતઃ=અતિભેદાભાવાત્ ॥૩॥

ટીકાર્થ :-

પરે ત્વેતૌ ..... અતિભેદાભાવાત્ ॥ પરે=વળી બીજા=અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ, આમને=માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને, યોગ્યપણું હોવા છતાં પણ વ્યવધાનવાળા=અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ દૂર રહેલા, પૃથગ્=અપુનર્બંધકથી ભિન્ન કહે છે. અન્યત્ર પણ=સકૃદ્બંધકાદિમાં પણ, પૂર્વસેવાનો ઉપચાર છે; કેમ કે સામીપ્ય હોતે છતે=અપુનર્બંધકના સંનિધાનરૂપ સામીપ્ય હોતે છતે, બહુ અભેદ છે=અતિભેદનો અભાવ છે=અપુનર્બંધકથી અતિભેદનો અભાવ છે. ॥૩॥

❖ 'યોગ્યત્વેઽપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે સકૃદ્બંધકાદિ અયોગ્ય હોવાને કારણે અપુનર્બંધકથી વ્યવધાનવાળા છે, પરંતુ માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ ભગવદ્ આજ્ઞાના અવગમને યોગ્ય હોવા છતાં પણ અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ વ્યવધાનવાળા છે.

❖ 'અન્યત્રાપિ'='સકૃદ્બન્ધકાદાવપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અપુનર્બંધકમાં તો પૂર્વસેવા છે પણ સકૃદ્બંધકમાં પણ પૂર્વસેવાનો ઉપચાર છે, અને 'સકૃદ્બન્ધકાદાવપિ'માં 'આદિ' થી દ્વિર્બંધકનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

અન્ય દૃષ્ટિકોણથી માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ એ અપુનર્બંધકની પૂર્વની અવસ્થાઓ :-

શ્લોક-૨માં માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને અપુનર્બંધકની અવસ્થાવિશેષરૂપે સ્વીકાર્યા અને તે કથન 'પંચસૂત્ર'ના વૃત્તિકાર પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના વચનથી કરેલ. હવે કેટલાક મહાત્માઓ માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખને ભગવદ્ આજ્ઞાના અવગમને યોગ્ય સ્વીકારે છે, પરંતુ અપુનર્બંધકની અવસ્થાવિશેષરૂપે સ્વીકારતા નથી, પણ કહે છે કે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ દૂર રહેલા જીવો છે. તેથી માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ જીવો અપુનર્બંધકથી ભિન્ન છે, પરંતુ અપુનર્બંધકની અવસ્થાવિશેષરૂપ નથી.

આ કથનથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ભગવાનના માર્ગને સમજવાને યોગ્ય આઘ ભૂમિકાવાળા માર્ગાભિમુખ જીવો છે, બીજી ભૂમિકાવાળા માર્ગપતિત જીવો છે અને ત્રીજી ભૂમિકાવાળા અપુનર્બંધક જીવો છે.

વળી સકૃદ્બંધકાદિ જીવો જે પૂર્વસેવાનું આચરણ કરે છે તે પૂર્વસેવા મુખ્ય પૂર્વસેવા નથી, પરંતુ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સકૃદ્બંધકાદિની આચરણને પૂર્વસેવા કહેવાઈ છે; કેમ કે અપુનર્બંધકની અતિ નજીકની અવસ્થા સકૃદ્બંધકાદિની છે, તેથી અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ સકૃદ્બંધકાદિનો અતિભેદ નથી.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવાની આચરણ સાક્ષાત્ યોગમાર્ગનું કારણ નથી, પરંતુ યોગમાર્ગના કારણીભૂત એવી અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવાનું કારણ છે, તેથી મુખ્ય પૂર્વસેવાનું કારણ સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા હોવાથી ઉપચારથી સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવાને પણ પૂર્વસેવા કહેવાય. ||૩||

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં કહેલ કે સકૃદ્બંધકાદિની ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે સકૃદ્બંધકાદિની ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે, તેનું તાત્પર્ય શું છે ? તેથી શ્લોક-૩ના ઉત્તરાર્ધમાં અપુનર્બંધકની નજીકની અવસ્થા હોવાને કારણે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા ઉપચારથી છે, તેમ કહેલ છે; અને હવે સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા, કારણમાં કાર્યના ઉપચારરૂપે કઈ રીતે સંગત છે ? તે શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી બતાવે છે, અને સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવામાં ઉપચારવિષયક અન્યમતને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી બતાવે છે -

શ્લોક :-

परिणामिनि कार्याद्धि सर्वथा नास्ति भिन्नता ।

तत्प्रकृत्या विनाप्यूहमन्यत्रैनां परे जगुः ॥४॥

અન્યથાર્થ :-

परिणामिनि=परिણामीમાં=સકૃદ્બંધકાદિરૂપ પરિણામીમાં કાર્યાત્ હિ=કાર્યથી=અપુનર્બંધકાદિરૂપ કાર્યથી સર્વથા ભિન્નતા=સર્વથા ભિન્નતા નાસ્તિ=નથી; તત્પ્રકૃત્યા=તત્પ્રકૃતિ હોવાથી=તીવ્ર સંકલેશવાળી પ્રકૃતિ હોવાથી ऊहम् विनापि=ઊહ વિના પણ=ભવસ્વરૂપનિર્ણાયક ઊહ વિના પણ અન્યત્ર=સકૃદ્બંધકાદિમાં એનાં=આને=ઉપચારિત પૂર્વસેવાને પરે જગુઃ=પર=અન્ય આચાર્યો કહે છે. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

સકૃદ્બંધકાદિરૂપ પરિણામીમાં અપુનર્બંધકાદિરૂપ કાર્યથી સર્વથા ભિન્નતા નથી; તત્પ્રકૃતિ હોવાથી=તીવ્ર સંકલેશવાળી પ્રકૃતિ હોવાથી, ઊહ વિના પણ સકૃદ્બંધકાદિમાં ઉપચારિત પૂર્વસેવાને પર=અન્ય આચાર્યો કહે છે. ॥૪॥

❖ 'ऊहं विनापि' અહીં 'अपि' થી એ કહેવું છે કે પરિણામી એવા સકૃદ્બંધકાદિમાં અપુનર્બંધકરૂપ કાર્યથી સર્વથા ભિન્નતા નથી, તે અપેક્ષાએ તો કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચારિત પૂર્વસેવા છે; પરંતુ ઊહ વિના પણ સકૃદ્બંધકાદિમાં ઉપચારિત પૂર્વસેવા છે.

ટીકા :-

परिणामिनीति-कार्यात् हि परिणामिनि सर्वथा भिन्नता नास्ति, यथा घटादे-
मृत्पिण्डादौ । एवमपुनर्बन्धकादेरपि सकृद्बन्धकादौ न सर्वथा भिन्नतेति
भावनीयं । तदुक्तं -

“कृतश्चास्या उपन्यासः शेषापेक्षोऽपि कार्यतः ।

नासन्नोऽप्यस्य बाहुल्यान्नान्यथेति प्रदर्शकः (बाहुल्यादन्यथैतत्प्रदर्शकः)” ॥

(योगबिन्दु श्लो. १८०)

પરે પુનરન્યત્ર=સકૃદ્બન્ધકાદૌ, અનાલોચનગર્ભત્વાદ્=ભવસ્વરૂપનિર્ણાયકોહા-
પોહાદ્યભાવસદ્ગતત્વાદ્, એનામ્=ઉપચરિતાં પૂર્વસેવાં, જગુઃ પ્રાહુઃ । પ્રાચિ પક્ષે
કારણે કાર્યોપચારઃ, અત્ર ત્વનાલોચનદ્વારાઽમુખ્યત્વરૂપ ઉપચાર ઇતિ
વિશેષઃ ॥૪॥

ટીકાર્થ :-

कार्यात् हि ..... विशेषः ॥ कार्यथी परिणामीमां सर्वथा भिन्नता नथी,
जे प्रमाणे घटादिथी=घटादि कार्यथी, मृत्पिंडादिमां=मृत्पिंडादि परिणामी
कारणमां, सर्वथा भिन्नता नथी, એમ અવ્યય છે. એ રીતે=પૂર્વમાં ઘટાદિ
કાર્યથી મૃત્પિંડાદિમાં સર્વથા ભિન્નતા નથી એમ બતાવ્યું એ રીતે,
અપુનર્બંધકાદિથી પણ=અપુનર્બંધકાદિરૂપ કાર્યથી પણ, સકૃદ્બંધકાદિમાં=
સકૃદ્બંધકાદિરૂપ પરિણામી કારણમાં, સર્વથા ભિન્નતા નથી, એ પ્રમાણે
ભાવન કરવું.

તે કહેવાયું છે=‘કાર્યથી પરિણામી કારણની સર્વથા ભિન્નતા નથી’ તે
યોગબિંદુ શ્લોક-૧૮૦માં કહેવાયું છે -

“शेषनी अपेक्षाअे પણ=અપુનર્બંધકભાવની આસન્ન રહેલા શેષની અપેક્ષાએ
પણ=અપુનર્બંધકભાવની આસન્ન રહેલા સકૃદ્બંધકાદિ જીવોની અપેક્ષાએ પણ, કાર્યથી=
ભાવિમાં થનારા પૂર્વસેવારૂપ કાર્યથી, આનો ઉપન્યાસ કરાયો છે=સકૃદ્બંધકાદિમાં
પૂર્વસેવાનો ઉપન્યાસ કરાયો છે. (જે કારણથી) આની=અપુનર્બંધકભાવની આસન્ન
પણ જીવ બહુલતાથી અવ્યથા નથી જ=અપુનર્બંધકની આચરણથી વિલક્ષણ વર્તે છે

એ પ્રમાણે નથી જ, એ અર્થનો પ્રદર્શક છે=સકૃદ્બંધકાદિમાં પૂર્વસેવાનો કરાયેલો ઉપવ્યાસ આ અર્થને બતાવનાર છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૧૮૦)

વળી બીજા અવ્યત્ર=સકૃદ્બંધકાદિમાં, અનાલોચનગર્ભપણું હોવાના કારણે=ભવસ્વરૂપનિર્ણાયક ઊહાપોહાદિના અભાવથી યુક્તપણું હોવાને કારણે, આને=ઉપચરિત પૂર્વસેવાને, કહે છે.

પૂર્વના પક્ષમાં=કાર્યથી પરિણામી કારણને સર્વથા ભિન્ન નહીં સ્વીકારનાર પક્ષમાં, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે. વળી અહીં=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બતાવેલ બીજા પક્ષમાં, અનાલોચન દ્વારા અમુખ્યત્વરૂપ ઉપચાર છે= આભાસિક પૂર્વસેવા છે, એ પ્રકારનો વિશેષ છે=એ પ્રકારનો ભેદ છે. ॥૪॥

નોંધ :- ટીકામાં આપેલ યોગબિંદુના ઉદ્ધરણમાં ‘બાહુલ્યાન્નાન્યથેતિ પ્રદર્શકઃ’ ના સ્થાને ‘બાહુલ્યાદન્યથેતત્પ્રદર્શકઃ’ એ પાઠ યોગબિંદુ શ્લોક-૧૮૦ પ્રમાણે જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

સકૃદ્બંધકની ઉપચારથી પૂર્વસેવા કઈ અપેક્ષાએ છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ :-

શ્લોક-૩ના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ કે સકૃદ્બંધકાદિ અપુનર્બંધકની આસન્નવર્તી જીવો છે, તેથી અપુનર્બંધક કરતાં સકૃદ્બંધકાદિનો અતિભેદ નથી, માટે સકૃદ્બંધકાદિમાં પૂર્વસેવાનો ઉપચાર છે. તે ઉપચાર કઈ અપેક્ષાએ છે તે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી સ્પષ્ટ કરે છે -

કાર્યથી પરિણામી કારણ સર્વથા ભિન્ન નથી, જેમ ઘટાદિરૂપ કાર્યથી મૃત્પિંડાદિ પરિણામી કારણ સર્વથા ભિન્ન નથી; કેમ કે મૃત્પિંડમાં ઘટની યોગ્યતા છે અને તે યોગ્યતાને કારણે મૃત્પિંડ ઘટરૂપે પરિણમન પામે છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ઉપાદાનકારણમાં કાર્યરૂપે થવાની નજીકની ભૂમિકા છે, તેથી ઉપાદાનકારણ કાર્યથી સર્વથા ભિન્ન નથી. એ રીતે અપુનર્બંધકાદિ જીવોથી સકૃદ્બંધકાદિ જીવોમાં પણ સર્વથા ભિન્નતા નથી; કેમ કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો જ અપુનર્બંધકાદિરૂપે થાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે અપુનર્બંધકની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા અને સકૃદ્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા કથંચિત્ ભિન્ન હોવા છતાં સર્વથા ભિન્ન નથી; કેમ કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાને સેવી

સેવીને ક્રમે કરીને અપુનર્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેઓની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા પૂર્વસેવા બનશે, તેથી આ પક્ષમાં સકૃદ્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા અપુનર્બંધકની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાનું કારણ છે, માટે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સકૃદ્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાને પૂર્વસેવા કહેલ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો પણ ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાઓ કરે છે અને અપુનર્બંધકાદિ જીવો પણ ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાઓ કરે છે. બંનેની આચરણા સમાન હોવા છતાં અપુનર્બંધક જીવોમાં અતત્ત્વનો રાગ અનિવર્તનીય નથી, તેથી અપુનર્બંધકમાં તત્ત્વનો અભિમુખભાવ છે, માટે તેઓની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા પૂર્વસેવા બને છે; અને સકૃદ્બંધકાદિ જીવોમાં અતત્ત્વનો રાગ અનિવર્તનીય છે, આમ છતાં અત્યંત અનિવર્તનીય નથી, તેથી જ્યારે અતત્ત્વનો રાગ નિવર્તનીય બનશે ત્યારે અપુનર્બંધકદશા પ્રાપ્ત થશે, માટે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો અપુનર્બંધકની આસન્ન છે, તેથી સકૃદ્બંધકાદિ જીવોની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાને મુખ્ય પૂર્વસેવા ન કહેતાં ઉપચારથી પૂર્વસેવા કહી; કેમ કે અપુનર્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા યોગમાર્ગના પ્રવેશનું કારણ હોવાથી પૂર્વસેવા છે. તેવી સકૃદ્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા યોગમાર્ગના પ્રવેશનું કારણ નથી, પરંતુ અપુનર્બંધકની પૂર્વસેવાનું કારણ છે, તેથી સકૃદ્બંધકાદિની ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાને ઉપચારથી પૂર્વસેવા કહેલ છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવાના ઉપચારનું તાત્પર્ય અન્ય રીતે સ્પષ્ટ કરે છે -

અન્ય આચાર્યો કહે છે કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવોમાં તત્ત્વનું આલોચન હોતું નથી, તેથી ભવસ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવનાર એવો ઊહ-અપોહ તેઓમાં નથી. માટે તેઓ ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણાઓ કરે છે, તે આચરણાઓ પૂર્વસેવા નથી; પરંતુ અપુનર્બંધક જીવો ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા કરે છે, તત્સદૃશ બાહ્યથી સકૃદ્બંધકાદિની આચરણા છે, તેથી તેને ઉપચારથી પૂર્વસેવા કહી શકાય. આ પક્ષ પ્રમાણે અમુખ્યત્વરૂપ ઉપચાર છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવો ગુર્વાદિપૂજારૂપ આચરણા કરે છે, તે વસ્તુતઃ પૂર્વસેવા નથી, પરંતુ પૂર્વસેવા સદૃશ બાહ્ય આચરણાને કારણે પૂર્વસેવાનો આભાસ છે. ॥૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૪ના ઉત્તરાર્ધથી કહ્યું કે અન્ય આચાર્યો સકૃદ્બંધકાદિમાં ભવસ્વરૂપના તિર્ણાયક ઊભના અભાવને કારણે અમુખ્ય પૂર્વસેવા સ્વીકારે છે. તે કથન યુક્ત છે, તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

યુક્તં ચૈતન્મલે તીવ્રે ભવાસદ્ગો ન હીયતે ।

સદ્ક્લેશાયોગતો મુખ્યા સાન્યથા નેતિ હિ સ્થિતિઃ ॥૫॥

અન્યથાર્થ :-

एतच्च=આ પણ=શ્લોક-૪ના ઉત્તરાર્ધમાં અન્ય આચાર્યનો મત બતાવ્યો એ પણ, યુક્તં=યુક્ત છે, હિ=જે કારણથી તીવ્રે મલે=તીવ્ર મળ હોતે છતે, ભવાસદ્ગો=ભવનો સાસંગ=ભવનો પ્રતિબંધ ન હીયતે=ઓછો થતો નથી. સંક્લેશાયોગતઃ=સંક્લેશના અયોગથી=અતિ તીવ્ર સંક્લેશના અયોગથી સા=પૂર્વસેવા મુખ્યા=મુખ્ય છે, અન્યથા=અતિ તીવ્ર સંક્લેશના અયોગ વિના ન=નથી=પૂર્વસેવા મુખ્ય નથી, इति=એ પ્રકારની સ્થિતિઃ=સ્થિતિ છે=શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પણ=શ્લોક-૪ના ઉત્તરાર્ધમાં અન્ય આચાર્યનો મત બતાવ્યો એ પણ, યુક્ત છે, જે કારણથી તીવ્ર મળ હોતે છતે ભવનો પ્રતિબંધ ઓછો થતો નથી. અતિ તીવ્ર સંક્લેશના અયોગથી પૂર્વસેવા મુખ્ય છે, અન્યથા પૂર્વસેવા મુખ્ય નથી, એ પ્રકારની શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥૫॥

❖ 'एतच्च'='एतदपि' શ્લોકમાં આ 'ચ' કાર 'અપિ' અર્થમાં છે અને 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે 'કાર્યથી પરિણામી કારણની સર્વથા ભિન્નતા નથી,' એ મત પ્રમાણે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સ્વીકારીને સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા સ્વીકારી તે તો યુક્ત છે, પરંતુ અન્ય આચાર્યના મતે અમુખ્યત્વરૂપ ઉપચારથી સકૃદ્બંધકાદિમાં પૂર્વસેવા સ્વીકારી તે પણ યુક્ત છે.

ટીકા :-

યુક્તમિતિ-એતચ્ચ=એતદપિ યુક્તં, તીવ્રે=અત્યન્તમુક્તકે, મલે કર્મબન્ધલક્ષણે, (કર્મબન્ધયોગ્યતાલક્ષણે) ભવાસદ્ગઃ=સંસારપ્રતિબન્ધઃ, ન હીયતે શેષજન્તોઃ, મનાગપિ હિ તન્નિવૃત્તૌ તસ્યાપુનર્બન્ધકત્વમેવ સ્યાદિતિ, સદ્ક્લેશાયોગતઃ=પુનરતિતીવ્રસદ્ક્લેશાપ્રાપ્તૌ, સા=પૂર્વસેવા, મુખ્યા, ઉત્તરોત્તરભવવૈરાગ્યાદિકલ્યાણ-નિમિત્તભાવાત્, અન્યથા નેતિ હિ સ્થિતિઃ શાસ્ત્રમર્યાદા ॥૫॥

ટીકાર્થ :-

એતચ્ચ=એતદપિ ..... શાસ્ત્રમર્યાદા ॥ આ પણ યુક્ત છે.

કેમ યુક્ત છે ? તેમાં હેતુ કહે છે --

તીવ્ર=અત્યંત ઉત્કટ, કર્મબંધયોગ્યતારૂપ મળ હોતે છતે ભવનો આસંગ=સંસારનો પ્રતિબંધ, શેષ જંતુને=સકૃદ્બંધકાદિ જીવોને અલ્પ થતો નથી, હિ=જે કારણથી થોડા પણ તેની નિવૃત્તિમાં=તીવ્ર સંકલેશની નિવૃત્તિમાં, તેનું=જીવનું, અપુનર્બંધકપણું જ થાય. ઇતિ=એથી, સંકલેશના અયોગથી=અતિ તીવ્ર સંકલેશની અપ્રાપ્તિમાં, વળી તે=પૂર્વસેવા, મુખ્ય થાય; કેમ કે ઉત્તરોત્તર ભવવૈરાગ્યાદિ કલ્યાણનો નિમિત્તભાવ છે. અન્યથા નથી=અતિ તીવ્ર સંકલેશની અપ્રાપ્તિના અભાવમાં મુખ્ય પૂર્વસેવા નથી, એ પ્રમાણે સ્થિતિ છે=શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥૫॥

❖ 'મનાગપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે ભવનો આસંગ ઘણો નિવૃત્ત થાય તો અપુનર્બંધક થાય જ, પણ થોડો પણ નિવૃત્ત થાય તોપણ અપુનર્બંધક થાય.

❖ 'ઉત્તરોત્તરભવવૈરાગ્યાદિકલ્યાણનિમિત્તભાવાત્' અહીં 'આદિ' થી ભવના ઉચ્છેદની પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.

નોંધ :- ટીકામાં 'મલે કર્મબન્ધલક્ષણે' પાઠ છે, તેના સ્થાને યોગબિંદુ અનુસાર 'મલે કર્મબન્ધયોગ્યતાલક્ષણે' એવો પાઠ છે. તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :-

સકૃદ્બંધકની ઉપચારથી પૂર્વસેવા કઈ અપેક્ષાએ છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ :-

શ્લોક-૪ના ઉત્તરાર્ધમાં ગ્રંથકારશ્રીએ સ્થાપન કર્યું કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવોને ભવસ્વરૂપનો નિર્ણાયક ઊહ-અપોહ આદિનો અભાવ હોવાને કારણે અમુખ્ય

પૂર્વસેવા છે, તે કથન પણ યુક્ત છે; કેમ કે જીવમાં કર્મબંધની યોગ્યતારૂપ ઉત્કટ મળ વર્તતો હોય ત્યારે સકૃદ્બંધકાદિ જીવોને સંસારનો પ્રતિબંધ નિવર્તન પામતો નથી, અને સંસારનો પ્રતિબંધ થોડો પણ નિવર્તન પામે તો તે જીવ અપુનર્બંધક જ થાય.

આશય એ છે કે જીવમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહના પરિણામરૂપ કર્મબંધની યોગ્યતાસ્વરૂપ ભાવમળ વર્તે છે, અને આ ભાવમળ જેટલો ઉત્કટ તેટલો દીર્ઘ સંસાર ચાલે છે; કેમ કે દૂરદૂરના પુદ્ગલપરાવર્તોમાં ભાવમળ ઘણો હોય છે, અને પ્રતિ પુદ્ગલપરાવર્તનમાં ભવ્ય જીવોનો ભાવમળ ઘટે છે. આમ છતાં ઉપદેશાદિથી અસદ્ગ્રહ નિવર્તન પામે તેવો ભાવમળ અલ્પ ન થાય ત્યાં સુધીનો ભાવમળ તીવ્ર ભાવમળ છે, અને તેનાથી પૂર્વપૂર્વના પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં તીવ્રતર તીવ્રતમ ભાવમળ છે; અને સકૃદ્બંધકાદિમાં પણ આ ભાવમળ દૂરના પુદ્ગલપરાવર્તન કરતાં ઓછો હોવા છતાં હજી અતત્ત્વનો રાગ નિવર્તન પામે તેવો નથી, તેથી ઉત્કટ ભાવમળ છે; અને આવો ઉત્કટ ભાવમળ જ્યાં સુધી જીવમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી સંસારનો પ્રતિબંધ ઘટતો નથી, તેથી આવા જીવો સંસારના કારણીભૂત એવા અતત્ત્વ પ્રત્યેના રાગવાળા હોય છે, અને થોડોક પણ ભાવમળ ઘટે તો જીવને સંસારના કારણીભૂત અતત્ત્વનો રાગ અનિવર્તનીય રહેતો નથી, અને તેવા જીવો અપુનર્બંધક થાય છે, આથી અપુનર્બંધક જીવોને ઉપદેશાદિની સામગ્રી મળે તો અતત્ત્વનો રાગ કમસર નિવર્તન પામતો જાય છે અને કલ્યાણની પરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે અતિ તીવ્ર સંકલેશની અપ્રાપ્તિમાં ગુરુપૂજનાદિ અનુષ્ઠાનરૂપ પૂર્વસેવા મુખ્ય બને છે અર્થાત્ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે; તેથી અતિ તીવ્ર સંકલેશ વિનાના જીવો પૂર્વસેવાની આચરણા કરે તે આચરણા ઉત્તરોત્તર ભવવૈરાગ્યાદિ કલ્યાણનું નિમિત્ત બને છે, તેથી તે પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે, માટે મુખ્ય છે.

વળી જે જીવોનો અતિ તીવ્ર સંકલેશ નિવર્તન પામ્યો નથી, તેઓ પૂર્વસેવાની આચરણા કરે છે, તોપણ તેઓની પૂર્વસેવાની આચરણા ઉત્તરોત્તર ભવવૈરાગ્યાદિ કલ્યાણનું નિમિત્ત બનતી નથી, માટે તેઓની પૂર્વસેવા અમુખ્ય છે, એ પ્રકારની શાસ્ત્રમર્યાદા છે, તેથી બીજા આચાર્ય કહે છે કે ભવસ્વરૂપના નિર્ણાયક ઊહના અભાવને કારણે સકૃદ્બંધકાદિમાં અમુખ્ય પૂર્વસેવા છે, તે વચન યુક્ત છે. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં કહ્યું કે સકૃદ્બંધકાદિની ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે. ત્યાર પછી શ્લોક-૩ના ઉત્તરાર્ધમાં અને શ્લોક-૪માં સકૃદ્બંધકાદિની ઉપચારથી પૂર્વસેવા કેવા પ્રકારની છે, તે બે મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી. હવે બંને મત પ્રમાણે સ્વીકારાયેલી પૂર્વસેવા ઉપચારથી કેમ યુક્ત છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

एष्यद्भद्रां समाश्रित्य पुंसः प्रकृतिमीदृशीम् ।

व्यवहारः स्थितः शास्त्रे युक्तमुक्तं ततो ह्यदः ॥६॥

અન્યથાથ :-

પુંસઃ=પુરુષની ઈદૃશીમ્=આવા પ્રકારની=પૂર્વશ્લોકમાં બતાવી એવા પ્રકારની, એષ્યદ્ભદ્રાં=એષ્યદ્ભદ્રવાળી=નજીકમાં કલ્યાણફળવાળી, પ્રકૃતિં સમાશ્રિત્ય=પ્રકૃતિને આશ્રયીને શાસ્ત્રે=શાસ્ત્રમાં=યોગગ્રંથમાં વ્યવહારઃ સ્થિતઃ=વ્યવહાર સ્થિત છે=પૂર્વસેવાદિરૂપ આચાર છે. તતો હિ=તેથી જ અદઃ=આ=પૂર્વમાં કહ્યું કે સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા ઉપચારથી છે એ, યુક્તમુક્તં=યુક્ત કહેવાયું છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

પુરુષની આવા પ્રકારની=પૂર્વશ્લોકમાં બતાવી એવા પ્રકારની, નજીકમાં કલ્યાણફળવાળી પ્રકૃતિને આશ્રયીને યોગગ્રંથમાં પૂર્વસેવાદિરૂપ આચાર છે. તેથી આ=સકૃદ્બંધકાદિની પૂર્વસેવા, ઉપચારથી છે, એ યુક્ત જ કહેવાયું છે. ॥૬॥

ટીકા :-

એષ્યદ્ભદ્રામિતિ-ઈદૃશીં=સદ્ક્લેશાયોગવિશિષ્ટાં, એષ્યદ્ભદ્રાં=કલ્યાણા-નુબન્ધિનીં, પુંસઃ પ્રકૃતિં સમાશ્રિત્ય, વ્યવહારઃ પૂર્વસેવાદિરૂપઃ સ્થિતઃ=પ્રસિદ્ધઃ, શાસ્ત્રે=યોગગ્રંથે, તતો હ્યદઃ=એતદ્, યુક્તમુક્તં, યદુતાન્યત્રોપચારત એવ પૂર્વસેવેતિ ॥૬॥

ટીકાર્થ :-

ईदृशीं ..... पूर्वसेवेति ।। આવા પ્રકારની=સંક્લેશઅયોગવિશિષ્ટ પ્રકારની, એષ્યદ્ભદ્રવાળી=કલ્યાણના ફળવાળી, પુરુષની પ્રકૃતિને આશ્રયીને પૂર્વસેવાદિરૂપ વ્યવહાર, શાસ્ત્રમાં=યોગગ્રંથમાં, રહેલો છે=પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ આ, યુક્ત કહેવાયું છે; અને તે 'ચદુત' થી સ્પષ્ટ કરે છે -

‘અલ્યત્ર ઉપચારથી જ પૂર્વસેવા છે’ એ યુક્ત કહેવાયું છે, એમ અલ્પય છે. ॥૬॥

ભાવાર્થ :-

નજીકમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિવાળા અપુનર્બંધકમાં પૂર્વસેવાદિ ઉચિત આચરણા :-

જીવમાં ભાવમળ કંઈક ઓછો થાય છે ત્યારે તીવ્ર સંક્લેશનો અયોગ થાય છે, અને તે વખતે જીવને તત્ત્વ સાંભળવાની સામગ્રી મળે તો તત્ત્વ પ્રત્યે વલણ થાય તેવા પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે, તેથી તે પ્રકૃતિ સંક્લેશઅયોગથી વિશિષ્ટ અને કલ્યાણના ફળવાળી કહેવાય છે, અને આવી પ્રકૃતિને આશ્રયીને શાસ્ત્રકારોએ પૂર્વસેવાદિ વ્યવહાર કહ્યો છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે આવી પ્રકૃતિવાળા જીવો પૂર્વસેવાદિની આચરણા કરે તો તેઓની મુખ્ય પૂર્વસેવા બને, અને જેઓમાં આવા પ્રકારની ઉત્તમ પ્રકૃતિ નથી, તેઓ પૂર્વસેવાની આચરણા કરતા હોય તોપણ તે પૂર્વસેવા નથી, તેથી પૂર્વમાં કહ્યું કે ‘સકૃદ્બંધકાદિમાં ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે’ તે વચન યુક્ત છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સકૃદ્બંધકાદિમાં કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે અથવા અનાલોચન દ્વારા અમુખ્યત્વરૂપ ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે, તે બંને મત યુક્ત છે; કેમ કે અપુનર્બંધક સિવાયના જીવોની પૂર્વસેવાની આચરણા પૂર્વસેવાનું કાર્ય કરતી નથી, માટે વસ્તુતઃ પૂર્વસેવા નથી, પરંતુ ઉપચારથી પૂર્વસેવા છે.

વિશેષ એ છે કે જે જીવોમાં તીવ્ર સંક્લેશનો અયોગ છે અર્થાત્ તત્ત્વ પ્રત્યેના વલણમાં પ્રતિબંધક એવો ઉત્કટ વિપર્યાસનો પરિણામ જેમનો ગયો છે, તેવા

જીવો કદાચ સામગ્રી ન મળી હોય તો હિંસક, ઘાતકી આદિ પણ હોઈ શકે; આમ છતાં સામગ્રી મળે તો તેઓ તત્ત્વ તરફ વળે એવા હોય છે, તેઓની ધર્મક્રિયા કલ્યાણનું કારણ બને છે, જેમ ચિલાતિપુત્ર, વંકચૂલ, દૃઢપ્રહારી આદિ જીવો. વળી, જે જીવોને અતત્ત્વ પ્રત્યેનું વલણ તીવ્ર છે, તેથી ઉપદેશાદિની સામગ્રી મળે તોપણ અતત્ત્વથી ચિત્ત નિવર્તન પામે તેવું નથી, તેવા જીવો કદાચ પ્રકૃતિથી દયાળુ આદિ ગુણવાળા હોય તોપણ તેઓમાં તીવ્રમળ ઉત્કટ છે, માટે તેઓની ધર્મક્રિયા કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ બનતી નથી. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૬માં કહ્યું કે સંક્લેશઅયોગવિશિષ્ટ કલ્યાણના ફળવાળી એવી પ્રકૃતિને આશ્રયીને પૂર્વસેવાદિરૂપ વ્યવહાર છે. તે વાતને દૃઢ કરવા માટે કહે છે -

શ્લોક :-

શાન્તોદાત્તસ્તયૈવ સ્યાદાશ્રયઃ શુભચેતસઃ ।

ધન્યો ભોગસુખસ્યેવ વિત્તાઢ્યો રૂપવાન્ યુવા ॥૭॥

અન્યથાર્થ :-

તયૈવ=તેનાથી જ=અપુનર્બંધકને ઉચિત ભાવી કલ્યાણવાળી પ્રકૃતિથી જ શાન્તોદાત્ત:=શાંત, ઉદાત્ત એવો જીવ શુભચેતસઃ=શુભ ચિત્તનો આશ્રયઃ સ્યાત્=આશ્રય થાય છે. ઇવ=જેમ ધન્યઃ=ધન્ય=સૌભાગ્યાદિ ભાવવાળો વિત્તાઢ્યઃ=વૈભવવાળો રૂપવાન્=રૂપવાળો યુવા=યુવાન ભોગસુખસ્ય=ભોગસુખનો આશ્રય થાય છે. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેનાથી જ=અપુનર્બંધકને ઉચિત ભાવી કલ્યાણવાળી પ્રકૃતિથી જ, શાંત, ઉદાત્ત એવો જીવ શુભચિત્તનો આશ્રય થાય છે, જેમ ધન્ય=સૌભાગ્યાદિ ભાવવાળો, વૈભવવાળો, રૂપવાળો યુવાન ભોગસુખનો આશ્રય થાય છે. ॥૭॥

ટીકા :-

શાન્તોદાત્ત ઇતિ-તયૈવ=અપુનર્બંધકોચિતૈષ્યદ્ભદ્રપ્રકૃત્યૈવ, શાન્તોદાત્તઃ સ્યાત્, શાન્તઃ=તથાવિધેન્દ્રિયકષાયવિકારવિકલઃ, ઉદાત્તઃ=ઉચ્ચોચ્ચતરાદ્યાચરણ-બદ્ધચિત્તઃ, તતઃ કર્મધારયઃ, તથા શુભચેતસઃ=શુદ્ધચિત્તપરિણામસ્ય, આશ્રયઃ=સ્થાનં, ધન્યઃ=સૌભાગ્યાદેયતાદિના ધનાર્હઃ, ભોગસુખસ્યેવ શબ્દરૂપરસગન્ધસ્પર્શ-સેવાલક્ષણસ્ય યથાશ્રયઃ, વિત્તાદ્યો=વિભવનાયકઃ, રૂપવાન્=શુભશરીરસંસ્થાનઃ, યુવા=તરુણઃ પુમાન્ ॥૭॥

ટીકાર્થ :-

તયૈવ=અપુનર્બંધકો ..... પુમાન્ ॥ તેનાથી જ=અપુનર્બંધકને ઉચિત ભાવી કલ્યાણવાળી પ્રકૃતિથી જ, શાંત-ઉદાત્ત એવો જીવ શુભ ચિત્તનો=શુદ્ધ ચિત્તપરિણામનો, આશ્રય=સ્થાન થાય છે.

અહીં શાંત-ઉદાત્તનો અર્થ કરીને સમાસ બતાવે છે -

શાંત=તથાવિધ ઈન્દ્રિય અને કષાયના વિકારથી વિકલ=તત્ત્વની વિચારણામાં વ્યાઘાત કરે તેવા પ્રકારના ઈન્દ્રિય અને કષાયના વિકારથી રહિત; અને ઉદાત્ત=ઉચ્ચ ઉચ્ચતર આદિ આચરણમાં બદ્ધ ચિત્તવાળો. તતઃ કર્મધારયઃ=તેનાથી=શાંત અને ઉદાત્ત શબ્દથી કર્મધારય સમાસ કરવો. અર્થાત્ શાન્તશ્ચાસૌ ઉદાત્તશ્ચ=શાન્તોદાત્તઃ એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ છે,

જે પ્રમાણે ધન્ય=સૌભાગ્ય, આદેયતાદિરૂપ ધનયુક્ત એવો ધન્ય, ચિત્તથી આદ્ય=વિભવનો નાયક=સમૃદ્ધિનો નાયક, રૂપવાન્=શુભ શરીરના સંસ્થાનવાળો, યુવાન્=તરુણ, પુરુષ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શના સેવન સ્વરૂપ ભોગ-સુખનો આશ્રય થાય છે; તે પ્રમાણે શાંત, ઉદાત્ત થયેલો જીવ શુભ ચિત્તપરિણામનો આશ્રય છે=સ્થાન છે.

મૂળ શ્લોકમાં 'ભોગસુખસ્યેવ' શબ્દમાં રહેલા 'ઇવ' નો જ અર્થ ટીકામાં 'યથા આશ્રયઃ તથા શુભચેતસઃ આશ્રયઃ' એમ બતાવવા માટે ટીકામાં 'યથા તથા' નો પ્રયોગ કરેલ છે. ॥૭॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધકની શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ :-

ઉત્કટ ભાવમળના વિગમનને કારણે કોઈ જીવમાં ગાઢ મિથ્યાત્વ મંદ થયેલ હોય, આમ છતાં ઉપદેશાદિની સામગ્રી ન મળેલી હોય તો સંસારના અત્યંત આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ કરતો પણ હોય અને ન પણ કરતો હોય. વળી આ બંને પ્રકારના જીવોમાંથી જે જીવો અત્યંત હિંસાદિ આરંભની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, તેઓ પણ ઉપદેશાદિની સામગ્રી મળે તો હિંસાદિના આરંભથી નિવર્તન પામે તેવા હોય છે. ઉત્કટ ભાવમળના વિગમનને કારણે આવા મંદ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં તત્ત્વ પ્રત્યેનું વલણ થવામાં બાધક એવા સંક્લેશનો અયોગ છે, એટલે કે એવો સંક્લેશ નાશ પામેલો છે, અને તેવા સંક્લેશઅયોગથી વિશિષ્ટ, કલ્યાણના ફળવાળી એવી તેઓની પ્રકૃતિ છે.

જેમ — શ્રીપાળ મહારાજા પૂર્વભવમાં શ્રીકાંત રાજા હતા ત્યારે શિકારાદિ કરનારા હતા અને સાધુને કનડગત કરે તેવી પ્રવૃત્તિવાળા હતા, આમ છતાં શ્રીમતી રાણીની પ્રેરણાથી શ્રાવક બન્યા. આવા જીવોમાં અતત્ત્વ પ્રત્યેની ગાઢ પરિણતિ મંદ થયેલી હોવાના કારણે સંક્લેશનો અયોગ થાય તેવી, અને ભવિષ્યમાં વિશિષ્ટ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે તેવી યોગ્યતા હોય છે, તેવા જીવો અપુનર્બંધકને ઉચિત ભાવી કલ્યાણની પ્રકૃતિવાળા છે. આવી પ્રકૃતિને કારણે ઉપદેશાદિની સામગ્રીને પામીને તેઓ શાંત અને ઉદાત્ત થાય છે ત્યારે તેઓના ઇન્દ્રિય અને કષાયોના વિકારો ઉત્કટ રહેતા નથી, પરંતુ તત્ત્વ તરફ જવામાં અતિ બાધક બને તેવા ઇન્દ્રિયના વિકારો અને કષાયો શાંત થાય છે, તેથી પોતે જે ભૂમિકામાં છે, તેનાથી ઉચ્ચ ઉચ્ચતર યોગમાર્ગના સેવન પ્રત્યે બદ્ધચિત્તવાળા થાય છે, તેથી આવા જીવોની પૂર્વસેવાની આચરણા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે, માટે યોગશાસ્ત્રમાં આવા જીવોની પ્રકૃતિને આશ્રયીને પૂર્વસેવાદિરૂપ વ્યવહાર કહેલ છે, એમ પૂર્વશ્લોક સાથે સંબંધ છે.

‘આવા જીવો શુભ ચિત્તના આશ્રય છે’ એમ પૂર્વમાં કહ્યું. તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે —

જેમ સંસારમાં કોઈ જીવ સૌભાગ્ય, આદેય આદિવાળો હોય, ધનથી યુક્ત હોય, રૂપવાળો હોય અને તરુણ હોય તો તે જીવ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને

સ્પર્શના સેવનરૂપ ભોગસુખનો આશ્રય બને છે, પરંતુ જે આવા ગુણોવાળો નથી, તે ભોગસુખનો આશ્રય બનતા નથી; તેમ અપુનર્બંધકને ઉચિત એવી પ્રકૃતિને કારણે જેઓ શાંત અને ઉદાત્ત થયા છે, તેઓ શુભ ચિત્તના આશ્રય બને છે, માટે તેઓની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ છે; અને તે સિવાયના સકૃદ્બંધકાદિ જીવો શુભ ચિત્તના આશ્રય નથી, માટે તેઓની પૂર્વસેવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૬માં કહેલ કે સકૃદ્બંધકાદિ જીવોની પૂર્વસેવા ઉપચારથી યુક્ત છે. તે યુક્ત કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે શ્લોક-૭માં કહ્યું કે ભાવિભદ્રક પ્રકૃતિવાળા જીવો=નજીકમાં કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે તેવી પ્રકૃતિવાળા જીવો, શાંત-ઉદાત્ત થાય છે, અને તેઓ શુભ ચિત્તના આશ્રયવાળા થાય છે. હવે જે આવા શુભ ચિત્તના આશ્રયવાળા નથી, તેઓની ક્રિયા અતાત્વિક છે. તેથી સકૃદ્બંધકાદિ જીવોની પૂર્વસેવા અતાત્વિક છે, તે સિદ્ધ થાય. તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

અદ્ગાભાવે યથા ભોગોડતાત્વિકો માનહાનિતઃ ।

શાન્તોદાત્તવિરહે ક્રિયાપ્યેવં વિકલ્પજા ॥૮॥

અન્યથાર્થ :-

યથા=જે રીતે અદ્ગાભાવે=અંગોના અભાવમાં=ભોગના અંગોના અભાવમાં, માનહાનિતઃ=માનહાનિને કારણે ભોગોડતાત્વિકઃ=ભોગ અતાત્વિક છે=અપારમાર્થિક છે, એવં=એ રીતે શાન્તોદાત્તવિરહે=શાંત-ઉદાત્તપણાના વિરહમાં ક્રિયાપિ=ક્રિયા પણ=ગુર્વાદિપૂજારૂપ ક્રિયા પણ વિકલ્પજા=વિપર્યાસજનિત છે. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે રીતે ભોગના અંગોના અભાવમાં માનહાનિને કારણે ભોગ અતાત્વિક છે, એ રીતે શાંત-ઉદાત્તપણાના વિરહમાં ક્રિયા પણ=ગુર્વાદિપૂજારૂપ ક્રિયા પણ, વિપર્યાસજનિત છે. ॥૮॥

ટીકા :-

અહ્ગાભાવ ઇતિ-અહ્ગાનામ્=ભોગાહ્ગાનાં રૂપવયોવિત્તાદ્યત્વાદીનાં વાત્સ્યાયનોક્તાનામ્, અભાવે સતિ યથા ભોગોઽતાત્ત્વિકઃ=અપારમાર્થિકઃ, માનહાનિતઃ “અહં સુખી” ઇત્યેવંવિધપ્રતિપત્તિલક્ષણમાનાપગમાદપૂર્વમાણેચ્છત્વેન તદનુત્થાનાચ્ચ, શાન્તોદાત્તત્ત્વવિરહે સતિ, એવં ક્રિયાપિ ગુર્વાદિપૂજનારૂપા, વિકલ્પજા=વિપર્યાસજનિતા, ન તુ તાત્ત્વિકી, અન્તઃસુખપ્રવાહાનુત્થાનાત્ । તદુક્તં -

“મિથ્યાવિકલ્પરૂપં તુ દ્વયોર્દ્વયમપિ સ્થિતમ્ ।

સ્વર્બુદ્ધિકલ્પનાશિલ્પિર્નિર્મિતં ન તુ તત્ત્વતઃ” ॥ (યોગબિન્દુ ૧૮૧) ॥૮॥

ટીકાર્થ :-

અહ્ગાનાં ..... તત્ત્વતઃ” ॥ અંગોનો=વાત્સ્યાયન વડે કહેવાયેલાં રૂપ, વય, ધનાદ્યપણું આદિ ભોગનાં અંગોનો, અભાવ હોતે છતે, જે રીતે માનહાનિને કારણે=‘હું સુખી છું’ એવા પ્રકારના બોધસ્વરૂપ માનનો અપગમ હોવાને કારણે, અને અપૂર્વમાણ ઈચ્છાપણું હોવાથી માન અનુત્થાન હોવાને કારણે=હીન ભોગસામગ્રી વડે ભોગસામગ્રીની ઈચ્છા પૂરી નહીં થતી હોવાથી ‘હું સુખી છું,’ તેવી બુદ્ધિનું અનુત્થાન હોવાને કારણે, ભોગ અતાત્ત્વિક છે=અપારમાર્થિક છે; એ રીતે શાંત-ઉદાત્તપણાનો વિરહ હોતે છતે, ગુર્વાદિપૂજનારૂપ ક્રિયા પણ વિકલ્પથી થનારી છે=વિપર્યાસથી જનિત છે, પરંતુ તાત્ત્વિકી નથી; કેમ કે અંતઃસુખના પ્રવાહનું અનુત્થાન છે=ક્રિયાથી યોગમાર્ગને અનુકૂળ એવા ઉપશાંત પરિણામરૂપ અંતઃસુખના પ્રવાહનું અનુત્થાન છે.

તે કહેવાયું છે=અંગોના અભાવમાં જેમ ભોગ અતાત્ત્વિક છે, તેમ શાંત-ઉદાત્તપણાના અભાવમાં ક્રિયા અતાત્ત્વિક છે, એમ પૂર્વમાં કહ્યું તે યોગબિન્દુ શ્લોક-૧૮૮માં કહેવાયું છે -

“બંનેનું=ભોગાંગવિકલ એવા ભોગી અને શાંત-ઉદાત્તવિકલ એવા ધાર્મિક બંનેનું, બંને પણ=ભોગસુખ અને ધર્માનુષ્ઠાન બંને પણ, મધ્યાવિકલ્પરૂપ, સ્વબુદ્ધિકલ્પના

શિલ્પીથી નિમિત્ત છે, પરંતુ તત્ત્વથી નથી=પરમાર્થથી તે ભોગસુખ અને ધર્માનુષ્ઠાન નથી.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૧૮૯) ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા જીવોનાં ધર્માનુષ્ઠાનો કલ્યાણનાં કારણ, અન્યનાં નહીં : તેની યુક્તિ :-

વાત્સ્યાયને કહેલા ભોગોના અંગરૂપ રૂપ, વય, ધન આદિ ન હોય તેવા જીવો જે ભોગો કરે છે તે તાત્ત્વિક નથી; કેમ કે ‘હું સુખી છું’ એવા પ્રકારના અધ્યવસાયનો અભાવ છે. વળી ભોગસામગ્રી અધૂરી હોવાને કારણે તેઓની ઇચ્છા પુરાતી નથી. તેથી ‘મારી બધી ઇચ્છાઓ પુરાય છે માટે હું સુખી છું’ એ પ્રકારનો પરિણામ ઉત્પિત થતો નથી, માટે ભોગના અંગવિકલવાળા જીવોના ભોગો જેમ પારમાર્થિક નથી, એ પ્રમાણે જે જીવોની પ્રકૃતિ શાંત-ઉદાત્ત થઈ નથી, તે જીવો પૂર્વસેવાના અંગભૂત ગુર્વાદિપૂજન કરે તે ક્રિયા વિપર્યાસરૂપ છે, પરંતુ તાત્ત્વિક નથી; કેમ કે તે ક્રિયાઓથી ઉપશમના સુખનો પ્રવાહ પ્રગટ થતો નથી.

આશય એ છે કે ભોગસામગ્રીથી યુક્ત જીવો ભોગ કરે છે ત્યારે ‘હું સુખી છું’ એ પ્રકારનો માનસિક આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જે જીવોની શાંત પ્રકૃતિ છે અને ઉચ્ચ ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં જવા માટેની મનોવૃત્તિ છે, તેવા જીવો ગુર્વાદિપૂજન કરે તેનાથી શાંતરસ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી તેઓની ગુર્વાદિપૂજનરૂપ ક્રિયા કષાયોના વિગમન દ્વારા અંતઃસુખને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ જેમનું ચિત્ત ક્રિયાઓમાંથી ઉપશમ ઉત્પન્ન કરી શકે તેવું શાંત નથી, અને તેથી ઉપર ઉપરના શાંતરસને પ્રગટ કરવા માટે ચિત્ત ઉલ્લસિત થયું નથી, તેવા જીવો ગુર્વાદિપૂજનરૂપ ક્રિયાઓ કરે તો તે ક્રિયાઓથી તેમને કોઈ સુખ થતું નથી; માત્ર ‘મેં આ ક્રિયાઓ કરી છે’ તેવા વિકલ્પવાળી તે ક્રિયાઓ થાય છે, પરંતુ મોક્ષને અનુકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે સમર્થ એવી તે ગુર્વાદિપૂજનની ક્રિયા થતી નથી, માટે તે ક્રિયા વિપર્યાસથી જનિત છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૭માં કહ્યું કે ભાવિભદ્રક પ્રકૃતિને કારણે શાંત-ઉદાત્ત થયેલ જીવ શુભ ચિત્તનો આશ્રય છે, અને શાંત-ઉદાત્તભાવથી રહિત જીવોની ક્રિયા

અતાત્વિક છે, એમ શ્લોક-૮માં કહ્યું. હવે શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા અપુનર્બંધક કેવા હોય છે ? અને શું વિચારે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

ક્રોધાદ્યબાધિતઃ શાન્ત ઉદાત્તસ્તુ મહાશયઃ ।

બીજં રૂપં ફલં ચાયમૂહતે ભવગોચરમ્ ॥૯॥

અન્યથાર્થ :-

ક્રોધાદ્યબાધિતઃ=ક્રોધાદિથી અબાધિત શાંત=શાંત છે, તુ=વળી મહાશયઃ ઉદાત્તઃ=મહાઆશયવાળા ઉદાત્ત છે, અયં=આ=શાંત-ઉદાત્ત એવો આ અપુનર્બંધક ભવગોચરમ્=સંસારવિષયક બીજં=કારણને રૂપં=સ્વરૂપને ચ=અને ફલં=ફળને ઝહતે=વિચારે છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્રોધાદિથી અબાધિત શાંત છે, વળી મહાઆશયવાળો ઉદાત્ત છે, આ=શાંત-ઉદાત્ત એવો આ અપુનર્બંધક, સંસારવિષયક કારણને, સ્વરૂપને અને ફળને વિચારે છે. ॥૯॥

ટીકા :-

ક્રોધાદીતિ-પૂર્વાર્ધ ગતાર્થ, અયં ચ=શાન્તોદાત્તઃ, ભવગોચરં=સંસારવિષયં, બીજં=કારણં, રૂપં=સ્વરૂપં, ફલં ચ=કાર્યં, ઝહતે=વિચારયતિ ॥૯॥

ટીકાર્થ :-

પૂર્વાર્ધ ..... વિચારયતિ ॥ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ ગતાર્થ છે=સ્પષ્ટાર્થ છે, અને આ=શાંત-ઉદાત્ત એવો અપુનર્બંધક જીવ, ભવગોચર=સંસારવિષયક, બીજને=કારણને, રૂપને=સ્વરૂપને અને ફળને=કાર્યને ઝહતે=વિચારે છે. ॥૯॥

ભાવાર્થ :-

શાંત-ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળા અપુનર્બંધક જીવનું સ્વરૂપ :-

સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોવાને અભિમુખ થવામાં બાધ કરે તેવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ અપુનર્બંધક જીવોને નથી, તેથી અપુનર્બંધક જીવોને

શાંત કહેવાય છે. વળી અપુનર્ભઘક જીવો સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કંઈક જોનારા છે, તેથી સંસારના ઉચ્છેદ માટેના ઉપાયોને સેવવા વિષયક મહાઆશયવાળા છે. તે માટે તેઓ યોગીઓ પાસે જઈને સંસારના ઉચ્છેદના ઉપાયોને જાણવા અને જીવનમાં ઉતારવા માટે યત્નવાળા હોય છે, અને આવા અપુનર્ભઘક જીવો સંસારનું સ્વરૂપ હેતુ આદિથી વિચારે છે, જે ગ્રંથકારશ્રી આગળ બતાવે છે. ॥૯॥

અવતરણિકા :-

તથાહિ -

અવતરણિકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે -

ભાવાર્થ :-

પૂર્વશ્લોક-૯માં કહ્યું કે અપુનર્ભઘક જીવ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી સંસારનું સ્વરૂપ વિચારે છે. તે કઈ રીતે વિચારે છે તે 'તથાહિ' થી શ્લોક-૧૦ થી ૧૨માં બતાવે છે --

શ્લોક :-

ભેદે હિ પ્રકૃતેર્નૈક્યમભેદે ચ ન ભિન્નતા ।

આત્મનાં સ્યાત્સ્વભાવસ્યાપ્યેવં શબલતોચિતા ॥૧૦॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રકૃતેઃ સ્વભાવસ્યાઽપિ ભેદે હિ=પ્રકૃતિનો (અને) સ્વભાવનો પણ ભેદ હોતે છતે આત્મનાં=આત્માઓનું એક્યમ્ ન સ્યાત્=એક્ય ન થાય=સંસારી જીવોનું કથંચિત્ સાદૃશ્યરૂપ એક્ય ન થાય; ચ=અને અભેદે=અભેદ હોતે છતે ભિન્નતા ન=ભિન્નતા ન થાય=આત્માઓની ભિન્નતા ન થાય=સંસારી આત્માઓની પરસ્પર નરકાદિરૂપ ભિન્નતા ન થાય. એવં=એ રીતે=પૂર્વમાં કહ્યું કે પ્રકૃતિ અને સ્વભાવના એકાંત ભેદમાં અને એકાંત અભેદમાં દૃષ્ટવ્યવસ્થા સંગત નથી એ રીતે, શબલતોચિતા=શબલતા ઉચિત છે=અનેકાંતતા ઉચિત છે. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકૃતિનો અને સ્વભાવનો પણ ભેદ હોતે છતે આત્માઓનું ઐક્ય ન થાય, અને અભેદ હોતે છતે ભિન્નતા ન થાય, એ રીતે શબલતા અનેકાંતતા, ઉચિત છે. ॥૧૦॥

❖ 'સ્વભાવસ્યાપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે પ્રકૃતિનો તો એકાંતે ભેદ અને એકાંતે અભેદ સ્વીકારીએ તો દોષ છે, પરંતુ સ્વભાવનો પણ એકાંતે ભેદ અને એકાંતે અભેદ સ્વીકારવામાં દોષ છે.

ટીકા :-

ભેદે હીતિ-ભેદે હ્યોકાન્તતોઽભ્યુપગમ્યમાને, પ્રકૃતે: સત્ત્વરજસ્તમોલક્ષણાયા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મરૂપાયા વા નૈક્યં આત્મનાં=સંસારિણાં, સ્યાત્, તથા ચૈકજાતીય-સંસારફલોપલમ્બબાધ ઇતિ ભાવઃ । અભેદે ચ=એકાન્તાભેદે ચ, ન ભિન્નતા સ્યાત્ તેષાં, તથા ચ નરકતિર્યગ્મનુષ્યદેવાદિભેદોપલમ્બબાધ ઇતિ ભાવઃ । સ્વભાવસ્યાપ્યન્તરઙ્ગહેતુભૂતસ્ય ભેદાભેદયોરેકાન્તયોરેતદેવ દૂષણં । એવમેકાન્તપક્ષે ઉભયતઃ પાશરજ્જુસદ્ભવાત્ શબલતા કથજ્વિદ્ભેદાભેદરૂપા, ઉચિતા=ન્યાય્યા, ઇતિ તયૈવ સકલવ્યવહારોપપત્તેઃ, હેતૂહનમેતત્ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ :-

ભેદે હ્યોકાન્તતો ..... હેતૂહનમેતત્ ॥ પ્રકૃતિનો=સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ ૩૫ પ્રકૃતિનો અથવા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ૩૫ પ્રકૃતિનો, ભેદ હોતે છતે=એકાંતથી ભેદ સ્વીકારાયે છતે, આત્માઓનું=સંસારી આત્માઓનું, ઐક્ય ન થાય; અને તે રીતે=કર્મપ્રકૃતિઓનો એકાંત ભેદ સ્વીકારાયે છતે સંસારી આત્માઓનું ઐક્ય ન થાય તે રીતે, એકજાતીય સંસારકૃણના ઉપલંબનો બાધ થાય=સંસારી જીવોમાં આ બધા મનુષ્યો એક મનુષ્યજાતિવાળા છે, તે પ્રકારના સંસારકૃણની પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્તિ છે, તે સંગત ન થાય, એ પ્રકારનો ભાવ છે=પ્રકૃતિનો એકાંત ભેદ સ્વીકારવામાં સંસારી આત્માઓનું ઐક્ય ન થાય, એ કથનનો એકજાતીય સંસારકૃણ ઉપલંબનો બાધ થાય, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

અને અભેદ હોતે છતે=એકાંત અભેદ હોતે છતે, તેઓની=સંસારી આત્માઓની, ભિન્નતા ન થાય, અને તે રીતે=કર્મપ્રકૃતિઓનો એકાંત અભેદ સ્વીકારાયે છતે સંસારી આત્માઓની ભિન્નતા ન થાય તે રીતે, નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવાદિ ભેદના ઉપલંબનો બાધ છે=કેટલાક જીવો નરકરૂપે છે, કેટલાક જીવો તિર્યચરૂપે છે, કેટલાક મનુષ્યરૂપે છે અને કેટલાક દેવરૂપે છે ઈત્યાદિ પરસ્પર જીવોનો ભેદ દેખાય છે, તે ભેદનો બાધ થાય, એ પ્રકારનો ભાવ છે=પ્રકૃતિનો એકાંત અભેદ સ્વીકારાયે છતે આત્માઓની ભિન્નતા ન થાય એ પ્રકારના કથનનો નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવાદિ ભેદના ઉપલંબનો બાધ છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

અંતરંગ હેતુભૂત એવા સ્વભાવના પાણ એકાંત ભેદાભેદમાં=એકાંત ભેદ અને એકાંત અભેદ સ્વીકારવામાં એ જ દૂષણ છે=પ્રકૃતિના એકાંત ભેદ અને એકાંત અભેદમાં જે દૂષણ ઉપર બતાવ્યું એ જ દૂષણ છે. એ રીતે=પ્રકૃતિના અને સ્વભાવના એકાંત ભેદ અને એકાંત અભેદ પક્ષમાં પૂર્વમાં બતાવ્યું એવું દૂષણ છે એ રીતે, એકાંત પક્ષમાં ઉભયથી પાશારજજીવો સદ્ભાવ હોવાને કારણે શબલતા=કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ શબલતા, ઉચિત છે=ન્યાય છે. 'ઈતિ' શબ્દ શ્લોકસ્પર્શી ટીકાની સમાપ્તિ માટે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ શબલતા ઉચિત કેમ છે ? તેમાં હેતુ કહે છે --

તેનાથી જ=શબલતાથી જ, સકલ વ્યવહારની ઉપપત્તિ છે.

આ=પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જે બતાવ્યું એ, હેતુનું ઊહત છે=ભવવિષયક હેતુની વિચારણા છે. ॥૧૦॥

* 'નરકતિર્યગમનુષ્યદેવાદિભેદોપલમ્બબાધઃ' અહીં 'આદિ' થી એકેન્દ્રિયાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવની સંસારવિષયક હેતુથી વિચારણા :-

શ્લોક-૮માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે શાંત અને ઉદાત્ત આશયવાળા અપુનર્બંધક જીવો સંસારવિષયક કારણની, સ્વરૂપની અને ફળની વિચારણા કરે છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સંસારવિષયક બીજની=કારણની, વિચારણા કઈ રીતે કરે છે ? તે બતાવે છે --

સંસારનાં કારણ બે છે : (૧) જીવની કર્મપ્રકૃતિ અને (૨) જીવનો સ્વભાવ. પ્રકૃતિ એ ભવનું બહિરંગ કારણ છે અને સ્વભાવ એ ભવનું અંતરંગ કારણ છે.

સંસારનાં કારણ

જીવની કર્મપ્રકૃતિ
(બહિરંગ કારણ)

જીવનો સ્વભાવ
(અંતરંગ કારણ)

પ્રકૃતિને સાંખ્યદર્શનવાળા સત્ત્વ, રજસ અને તમસરૂપ કહે છે અને જૈનદર્શન જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મો કહે છે.

પ્રકૃતિના વિષયમાં અપુનર્બંધક જીવની વિચારણા :-

પ્રકૃતિના વિષયમાં અપુનર્બંધક જીવ કઈ રીતે વિચારણા કરે છે, તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

(૧) પ્રકૃતિના એકાંત ભેદપક્ષમાં આવતાં દૂષણો :- જીવની કર્મપ્રકૃતિ દરેક જીવની એકાંત ભિન્ન હોય તો સંસારી જીવોમાં એકસરખું ફળ દેખાય છે, તે ઘટે નહીં; કેમ કે બધા જીવોની કર્મની પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોય તો તેનું કાર્ય પણ પરસ્પર જુદું થવું જોઈએ. વસ્તુતઃ કર્મની પ્રકૃતિ તે તે જીવમાં વિશ્રાંત છે, તે અપેક્ષાએ જુદી હોવા છતાં દરેક જીવની કર્મપ્રકૃતિ કંઈક સાદૃશ્યવાળી પણ છે, તે અપેક્ષાએ સર્વ જીવોની પ્રકૃતિમાં ભેદ નથી, પરંતુ અભેદ છે. આમ છતાં કર્મપ્રકૃતિનો અભેદ ન સ્વીકારવામાં આવે અને એકાંત ભેદ સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વ જીવોમાં દેખાતું એકજાતીય કાર્ય સંગત થાય નહીં. જેમ મનુષ્યોમાં સર્વ મનુષ્યોનાં શરીર મનુષ્યાકારરૂપે સમાન દેખાય છે, તેથી સર્વ મનુષ્યોની કર્મપ્રકૃતિ તેવા પ્રકારના શરીરના સમાન આકારના કારણરૂપે સમાન છે, તેથી તે અપેક્ષાએ સર્વ જીવોની કર્મપ્રકૃતિઓનો અભેદ છે, આમ છતાં તે કર્મપ્રકૃતિઓનો અભેદ ન સ્વીકારવામાં આવે અને એકાંત ભેદ સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વ મનુષ્યોમાં મનુષ્યપણાના સમાન આકારરૂપ સમાન કાર્ય દેખાય છે, તે સંગત થાય નહીં. માટે સર્વ જીવોમાં વર્તતી કર્મપ્રકૃતિનો એકાંત ભેદ સ્વીકારવો ઉચિત નથી.

(૨) પ્રકૃતિના એકાંત અભેદપક્ષમાં આવતાં દૂષણો :- કર્મની પ્રકૃતિ સર્વ જીવોની એકાંત અભિન્ન હોય તો સંસારવર્તી જીવોમાં જેઓ કેટલાક નરકરૂપે છે, કેટલાક મનુષ્યરૂપે છે, કેટલાક તિર્યચરૂપે છે તો કેટલાક દેવરૂપે છે, તેઓમાં દેખાતી પરસ્પર ભિન્નતા સંગત થાય નહીં; કેમ કે સર્વ જીવોમાં વર્તતી પ્રકૃતિનો સર્વથા અભેદ હોય તો તે પ્રકૃતિનું કાર્ય બધા જીવોને સમાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, પરંતુ બધા જીવોને ભિન્ન ભિન્ન કાર્યની પ્રાપ્તિ દેખાય છે, તેથી સર્વ જીવોની કર્મની પ્રકૃતિ કથંચિત્ ભિન્ન છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે સર્વ જીવોની કર્મની પ્રકૃતિમાં કંઈક અંશથી સદૃશ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે અને તે અપેક્ષાએ દરેક જીવની કર્મની પ્રકૃતિમાં અભેદ છે, અને કંઈક અંશથી વિસદૃશ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, તે અપેક્ષાએ દરેક જીવની કર્મની પ્રકૃતિમાં પરસ્પર ભેદ છે.

સ્વભાવના વિષયમાં અપુનર્બંધક જીવની વિચારણા :-

જેમ કર્મબંધનું કારણ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપ્રકૃતિ છે, તેમ કર્મબંધનું કારણ કર્મબંધને અનુકૂળ એવો રાગ, દ્વેષ અને મોહના પરિણામરૂપ જીવનો સ્વભાવ પણ છે, તેથી સર્વ જીવોમાં વર્તતો કર્મબંધને અનુકૂળ એવો સ્વભાવ પણ પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે અને કથંચિત્ અભિન્ન છે.

(૧) સ્વભાવના એકાંત ભેદપક્ષમાં આવતાં દૂષણો :- સ્વભાવનો સર્વથા ભેદ સ્વીકારવામાં આવે તો તેના ફળરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ પણ સર્વથા ભિન્નરૂપે થવી જોઈએ, પરંતુ જીવોમાં કથંચિત્ સમાનરૂપ પણ ફળ દેખાય છે, તેથી એ સમાનતાના કારણીભૂત સ્વભાવમાં પણ કથંચિત્ સમાનતા છે. જેમ સર્વ સંસારી જીવો સમાન રીતે મોહના પરિણામવાળા છે, તેથી તે પ્રકારનો સર્વ જીવોનો સમાન સ્વભાવ છે, વળી કેટલાક જીવો સમાન કર્મ પણ બાંધે છે, તે રીતનો તેમનો સમાન સ્વભાવ છે, માટે જીવોના સ્વભાવમાં કથંચિત્ અભેદ છે. તેથી સ્વભાવમાં પણ એકાંત ભેદ નથી.

(૨) સ્વભાવના એકાંત અભેદપક્ષમાં આવતાં દૂષણો :- સ્વભાવનો સર્વથા અભેદ સ્વીકારવામાં આવે તો તે સ્વભાવના ફળરૂપ સમાન કર્મબંધ અને તેના ફળરૂપ સમાન સંસારની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ; પરંતુ સંસારી જીવોમાં કથંચિત્ વિષમતા દેખાય છે, તેથી તેના કારણીભૂત જેમ વિષમ કર્મો છે, તેમ વિષમ

સ્વભાવ પણ છે. માટે સર્વ જીવોના સ્વભાવમાં સર્વથા અભેદ નથી, પરંતુ કથંચિત્ ભેદ છે અને કથંચિત્ અભેદ પણ છે.

પદાર્થને શબલ=અનેકાંત સ્વીકારવાથી દૃષ્ટવ્યવસ્થાની સંગતિ :-

ઉપર જણાવ્યું એ રીતે એકાંત પક્ષમાં દૃષ્ટવ્યવસ્થા સંગત થતી નથી, માટે જીવની કર્મપ્રકૃતિ અને જીવના સ્વભાવમાં કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ શબલતા ઉચિત છે, અને આ શબલતા=અનેકાંતતા, સ્વીકારવાથી સકલ વ્યવહારની ઉપપત્તિ થાય છે અર્થાત્ જીવની પ્રકૃતિને શબલ સ્વીકારવાથી અને જીવના સ્વભાવને શબલ સ્વીકારવાથી જેમ સંસારી જીવોની કથંચિત્ સમાનતા અને કથંચિત્ અસમાનતા સંગત થાય છે, તેમ સંસારમાં દેખાતા સર્વ અનુભવો પદાર્થને શબલ=અનેકાંત, સ્વીકારવાથી સંગત થાય છે.

આ રીતે અપુનર્બંધક જીવ સંસારવિષયક હેતુનો સમ્યક્ ઊહ કરીને સ્યાદ્વાદની પ્રાપ્તિ કરે, અને સ્યાદ્વાદ પ્રત્યે દૃઢ પક્ષપાતી બને, તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે આ રીતે જીવોની કર્મપ્રકૃતિના ભેદાભેદને અને જીવોના સ્વભાવના ભેદાભેદને વિચારીને સંસારના સ્વરૂપને વિચારી શકે તેવા સમર્થ બધા અપુનર્બંધક હોતા નથી; પરંતુ અપુનર્બંધક જીવો શાંત અને ઉદાત્ આશયવાળા હોવાથી તત્ત્વને જાણવા માટે યોગીઓ પાસે જતા હોય છે; અને તેઓને ગુણમાત્રનો રાગ વર્તતો હોય છે, તેથી જ્યાં સુધી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રગટ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી સર્વ દર્શનના યોગીઓ પાસેથી યોગમાર્ગના પરમાર્થને જાણવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે; અને જ્યારે યોગીઓના પરિચયથી કંઈક પ્રજ્ઞા વિકસે છે, ત્યારે તેઓને પદાર્થના પારમાર્થિક સ્વરૂપને જોવાને અભિમુખ ઊહ પ્રગટે છે, તે વખતે સંસારના બાહ્ય કારણભૂત એવી પ્રકૃતિ અને સંસારના અંતરંગ કારણભૂત એવા સ્વભાવના વિષયમાં સમ્યક્ ઊહ પ્રવર્તે છે, જે ઊહના બળથી સ્યાદ્વાદની પારમાર્થિક સ્થિર રુચિ થાય તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી સમ્યક્ત્વને અભિમુખ એવા અપુનર્બંધક કઈ રીતે સંસારનું સ્વરૂપ જુએ છે, તે બતાવવા માટે અહીં પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમાં સૌ પ્રથમ ભવનાં બે કારણોનું સ્વરૂપ કઈ રીતે જુએ છે, તે બતાવ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અપુનર્બંધક જીવો ભવના સ્વરૂપને વાસ્તવિક રીતે જોઈને પોતાની માર્ગાનુસારી બુદ્ધિને વિકસાવે છે. ॥૧૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૯માં કહ્યું કે અપુનર્બંધક જીવો સંસારવિષયક કારણ, સ્વરૂપ અને ફળનો વિચાર કરે છે. તેમાંથી સંસારવિષયક કારણની વિચારણા અપુનર્બંધક જીવો કઈ રીતે કરે છે, તે શ્લોક-૧૦માં બતાવ્યું. હવે અપુનર્બંધક જીવો સંસારનું સ્વરૂપ કઈ રીતે વિચારે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

भवोऽयं दुःखगहनो जन्ममृत्युजरामयः ।

अनादिरप्युपायेन पृथग्भवितुमर्हति ॥११॥

અન્યથાર્થ :-

અયં ભવઃ=આ સંસાર દુઃખગહનઃ=દુઃખથી ઘેરાયેલો, જન્મમૃત્યુજરામયઃ=જન્મ, મૃત્યુ અને જરાથી વ્યાપ્ત, અનાદિરપિ=અનાદિ હોવા છતાં પણ ઉપાયેન=ઉપાયથી પૃથગ્=પૃથગ્ ભવિતુમર્હતિ=થવાને યોગ્ય છે. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આ સંસાર દુઃખથી ઘેરાયેલો, જન્મ-મૃત્યુ અને જરાથી વ્યાપ્ત, અનાદિ હોવા છતાં પણ ઉપાયથી પૃથક્ થવાને યોગ્ય છે. ॥૧૧॥

ટીકા :-

भवोऽयमिति-अयं=પ્રત્યક્ષોપલભ્યમાનો, भवः=સંસારઃ, दुःखगहनः=શારીરમાનસાનેકદુઃખશતૈરાચ્છન્નઃ, जन्म मातृकुक्षिनिष्क्रमणलक्षणं, मरणं प्रतिनियतायुःकर्मक्षयः, जरा वयोहानिलक्षणा, तन्मयः=તત્પ્રાચુર્યવાન્, अनादिरपि उपायेन=જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપેણ પૃથગ્ ભવિતુમર્હતિ કાઞ્ચનમલવદિતિ, स्वरूपोहनमेतत् ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

અયં ..... સ્વરૂપોહનમેતત્ ॥ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો એવો આ ભવ=સંસાર, દુઃખગહન છે=શરીર સંબંધી અને મન સંબંધી અનેક સેકડો દુઃખોથી વ્યાપ્ત છે. વળી આ ભવ માતૃકુક્ષિમાંથી નિષ્ક્રમણરૂપ જન્મ, પ્રતિનિયત આયુષ્યકર્મના

ક્ષયરૂપ મરણ, વયની હાનિરૂપ જરા, તત્મય છે=જન્મ, મૃત્યુ, જરાના પ્રાયુર્થવાળો છે. વળી અનાદિ પાણ આ ભવ ઉપાય દ્વારા=જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ ઉપાય દ્વારા, કાંચનમળની જેમ=સુવર્ણના મળની જેમ, પૃથક્ થવા યોગ્ય છે. ઇતિ શબ્દ શ્લોક સ્પર્શી ટીકાની સમાપ્તિ માટે છે. આ=ભવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એ, સ્વરૂપનું ઊહત છે=અપુનર્બંધક જીવની ભવવિષયક સ્વરૂપની વિચારણા છે. ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવની સંસારવિષયક સ્વરૂપથી વિચારણા :-

અપુનર્બંધક જીવમાં પદાર્થને જોવાની માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞા ખીલે છે ત્યારે, જેમ ભવના કારણીભૂત જીવોની કર્મપ્રકૃતિ અને જીવોના સ્વભાવનો સમ્યગ્ ઊહ કરે છે, તેમ અનુભવાતા ભવનો=સંસારનો પણ સમ્યગ્ ઊહ કરે છે અને વિચારે છે કે (૧) “પ્રત્યક્ષથી દેખાતો આ સંસાર દુઃખગહન છે; કેમ કે આ સંસાર શારીરિક અને માનસિક સેંકડો દુઃખોથી ઘેરાયેલો છે, (૨) વળી આ સંસાર જન્મ, મરણ અને વૃદ્ધાવસ્થાથી વ્યાપ્ત છે, માટે અસાર છે. (૩) વળી આ સંસાર અનાદિનો છે તોપણ રત્નત્રયીરૂપ ઉપાય દ્વારા તેનો નાશ થઈ શકે છે. જેમ ખાણમાંથી નીકળેલ સુવર્ણ અનાદિથી મળવાળું છે, છતાં શુદ્ધિના ઉપાયથી તેનું શોધન થાય છે, તેમ આ ભવના ઉપાયનું શોધન થઈ શકે તેમ છે.”

અહીં વિશેષ એ છે કે તત્ત્વને જોવાની નિર્મળ પ્રજ્ઞાવાળા અપુનર્બંધકને દેખાય છે કે સંસારનું બીજ રાગ, દ્વેષ અને મોહની પરિણતિરૂપ જીવનો સ્વભાવ છે અને જીવ પ્રયત્ન કરીને સ્વભાવનું પરિવર્તન કરી શકે છે, આથી જો સમ્યક્ પ્રકારે શાસ્ત્રવચનાનુસાર યત્ન કરવામાં આવે તો પોતાનામાં વર્તતા રાગ, દ્વેષ અને મોહની પરિણતિ કમસર ઘટી શકે છે, અને સમ્યક્ પ્રકારે રત્નત્રયીમાં યત્ન કરીને સંસારના બીજભૂત એવા સ્વભાવનો ઉચ્છેદ થઈ શકે છે, માટે અનાદિ એવો પણ ભવ ઉપાયથી પૃથક્ થઈ શકે છે, તેથી ‘હું પણ સમ્યક્ યત્ન કરીને આ ભવનો અંત કરું.’ આ પ્રકારની બુદ્ધિથી અપુનર્બંધક જીવ ભવના સ્વરૂપનું સમાલોચન કરે છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

અપુનર્બંધક જીવ સંસારના ફળની=કાર્યની, વિચારણા કરી રીતે કરે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

फलं भवस्य विपुलः क्लेश एव विजृम्भते ।

न्यग्भाव्यात्मस्वभावं हि पयो निम्बरसो यथा ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

યથા પયો નિમ્બરસો=જેમ દૂધના સ્વભાવનું તિરોધાન કરીને લીમડાનો રસ કટુરસ પ્રગટ કરે છે, (તેમ) આત્મસ્વભાવં ન્યગ્ભાવ્ય=આત્મસ્વભાવનું તિરોધાન કરીને ભવસ્ય=સંસારનું ફળ=ફળ=કાર્ય વિપુલઃ ક્લેશ એવ=વિપુલ ક્લેશ જ વિજૃમ્ભતે=વર્તે છે. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જેમ દૂધના સ્વભાવનું તિરોધાન કરીને લીમડાનો રસ કટુરસ પ્રગટ કરે છે, (તેમ) આત્મસ્વભાવનું તિરોધાન કરીને સંસારનું ફળ=કાર્ય, વિપુલ ક્લેશ જ વર્તે છે. ॥૧૨॥

ટીકા :-

फलमिति-भवस्य=संसारस्य, फलं=कार्यं, विपुलः=अनुबन्धसंतत्या विस्तीर्णः, क्लेश एव विजृम्भते, नात्र सुखलवोऽप्यस्तीत्येवकारार्थः । आत्मन्येव सुखस्वभावे सति कथं क्लेशो विजृम्भत इत्यत आह-आत्मस्वभावं न्यग्भाव्य=तिरोभाव्य, यथा पयस्तिरोभाव्य निम्बरसो विजृम्भते, भवति हि महता प्रतिपन्थिनाऽल्पस्या-भिभव इति । यदा त्वात्मस्वभाव एव भूयान् भवति तदा तेनापि क्लेशाभिभवः कर्तुं शक्यत इति, न संसारदशायां क्लेशेनात्माभिभवानुपपत्तिरिति भावः, फलोहनमेतत् ॥१२॥

ટીકાર્થ :-

भवस्य=संसारस्य ..... फलोहनमेतत् ॥ ભવનું=સંસારનું ફળ=કાર્ય, વિપુલ=

અનુબંધસંતતિથી વિસ્તીર્ણા ક્લેશ જ વર્તે છે. અહીં=સંસારમાં, સુખનો લેશ પણ નથી, એ 'એવ'કારનો='જ'કારનો અર્થ છે.

આત્માનો જ સુખસ્વભાવ હોતે છતે આત્મામાં ક્લેશ કેવી રીતે વર્તે છે ? એથી કહે છે --

આત્મસ્વભાવને ન્યામ્ભાવ્ય=તિરોધાન કરીને, ક્લેશ વર્તે છે, એમ અવ્યય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે -

જેમ દૂધને તિરોધાન કરીને=દૂધના મધુર સ્વભાવને તિરોધાન કરીને લીમડાનો રસ વિજૃમ્ભતે=પોતાના કટુ સ્વભાવને દેખાડે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે લીમડાનો કડવો સ્વભાવ છે અને દૂધનો મધુર સ્વભાવ છે, અને બંનેના મિશ્રણમાં દૂધના મધુર સ્વભાવથી લીમડાના કટુ રસનું તિરોધાન ન થયું, અને લીમડાના કટુ રસથી દૂધના મધુર રસનું તિરોધાન થયું, એમ કેમ થાય છે ? તેથી કહે છે --

મોટા પ્રતિપંથી વડે અલ્પનો અભિભવ થાય છે, એથી મોટા પ્રતિપંથી એવા લીમડાના કટુ રસથી અલ્પ એવા દૂધના મધુર રસનો અભિભવ થાય છે, એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ છે.

વળી, જ્યારે આત્મસ્વભાવ જ ઘણો થાય છે, ત્યારે તેના વડે પણ= આત્મસ્વભાવ વડે પણ, ક્લેશનો અભિભવ કરવો શક્ય છે, એથી સંસારદશામાં ક્લેશ દ્વારા આત્માના અભિભવની અનુપપત્તિ નથી=આત્માના અક્લેશ સ્વભાવના અભિભવની અનુપપત્તિ નથી એ પ્રમાણે ભાવ છે. આ= પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યું એ, ફળનું ઊહલ છે=અપુનર્બંધક જીવની ભવવિષયક ફળથી વિચારણા છે. ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવમાં માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે જેમ ભવના હેતુની સમ્યગ્ વિચારણા કરે છે અને ભવના સ્વરૂપની સમ્યગ્ વિચારણા કરે છે, તેમ ભવના ફળની પણ સમ્યગ્ વિચારણા કરે છે. તે વિચારણા કઈ રીતે કરે છે ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવેલ છે --

ભવની સ્વરૂપથી વિચારણા અને ભવની ફળથી વિચારણા વચ્ચે ભેદ :-

ભવના સ્વરૂપની વિચારણા અને ભવના ફળની વિચારણા વચ્ચે ભેદ આ પ્રમાણે છે -

જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક જાતના રોગોથી આકુળ એવો આ ભવ છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધ એવાં સર્વ દુઃખો ભવના સ્વરૂપમાં દુઃખરૂપે બતાવાયાં છે, પરંતુ પુણ્યના ઉદયવાળા જીવો શારીરિક, માનસિક સુખને અનુભવે છે, તેને અહીં દુઃખરૂપે કહેલ નથી.

વળી જીવ શરીર સાથે સંબંધવાળા ભવને પામે, તેના કારણે રાગાદિથી અનાકુળ એવા આત્માના મૂળ સ્વભાવનું તિરોધાન થાય છે અને રાગાદિથી આકુળ ચેતના પ્રગટ થાય છે, જે ક્લેશરૂપ છે, અને આ ક્લેશ ભવનું ફળ છે; કેમ કે જો જીવ ભવમાં ન હોય તો આ ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય નહીં. તેથી ભવની પ્રાપ્તિથી આ ક્લેશની પ્રાપ્તિ થઈ, માટે ભવનું ફળ ક્લેશ છે, એમ કહેલ છે.

અપુનર્બંધક જીવની સંસારવિષયક ફળથી વિચારણા :-

અપુનર્બંધક જીવ વિચારે છે કે 'ભવમાં વર્તતા જીવો અનુબંધથી, પ્રવાહથી વિસ્તીર્ણ ક્લેશને પામે છે, માટે ભવમાં સુખનો લેશ પણ નથી.'

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સંસારમાં પુણ્યના ઉદયવાળા જીવો શારીરિક, માનસિક શાતાને અનુભવતા હોય ત્યારે દુઃખથી ગહન એવો ભવ તેમના માટે અલ્પકાળ માટે દુઃખગહન નથી; પરંતુ લાંબા કાળે તો દુઃખગહન જ છે. વળી, અપુનર્બંધક જીવ ફળથી સંસારનું સ્વરૂપ વિચારે છે કે ભવનું ફળ આત્માના અક્લેશસ્વભાવનું તિરોધાન કરીને ક્લેશસ્વભાવને પ્રગટ કરે છે, તે અપેક્ષાએ પુણ્યના ઉદયવાળા જીવો માટે પણ ભવ ક્લેશરૂપ બને છે, તેથી ભવમાં સુખ લેશ પણ નથી એમ કહેલ છે; કેમ કે પુણ્યના ઉદયવાળા જીવોને પણ રાગાદિના ક્લેશનો અભાવ નથી, તેથી પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પણ રાગાદિ ક્લેશને કારણે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ ક્લેશથી હણાયેલું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આત્માનો સુખસ્વભાવ હોવા છતાં આત્મામાં ક્લેશ કેમ પ્રગટ થયો ? તેથી કહે છે -

જેમ દૂધનો મધુર સ્વભાવ છે તોપણ લીમડાનો રસ તેમાં નાખવામાં આવે તો દૂધનો મધુર સ્વભાવ તિરોધાન થાય છે અને લીમડાનો કટુ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્માનો અક્લેશસ્વભાવ છે, પરંતુ ભવને કારણે આત્મસ્વભાવનું તિરોધાન થવાથી આત્મામાં ક્લેશસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જેમ લીમડામાં કટુ સ્વભાવ છે, તેમ દૂધમાં મધુર સ્વભાવ છે, તેથી દૂધના મધુર સ્વભાવથી લીમડાનો કટુ સ્વભાવ કેમ તિરોધાન ન થયો ? તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે -

મોટા પ્રતિપંથી એવા લીમડાના કટુ સ્વભાવથી=ઘણા પ્રમાણમાં નંખાયેલા લીમડાના રસથી, અલ્પ એવા દૂધનો મધુર સ્વભાવ અભિભવ પામે છે; તેમ મોટા એવા ભવના ક્લેશસ્વભાવથી આત્માનો અક્લેશસ્વભાવ અભિભવ પામે છે અને ક્લેશસ્વભાવ આવિર્ભાવ પામે છે; પરંતુ આત્મા યોગમાર્ગની સાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે ઘણો આત્મસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે, અને તેનાથી ભવના ક્લેશસ્વભાવનો અભિભવ પણ થાય છે, આથી ભવમાં વર્તતા યોગીઓ યોગસાધનાના બળથી ઘણા આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરે છે ત્યારે, તેઓમાં ક્લેશનો અભિભવ દેખાય છે; અને સંસારી જીવોમાં ભવનો ક્લેશસ્વભાવ બળવાન હોવાને કારણે આત્માના અક્લેશસ્વભાવના અભિભવની અનુપપત્તિ નથી, અર્થાત્ સંસાર અવસ્થામાં ક્લેશસ્વભાવ પ્રગટે છે, એ પ્રકારે માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાથી અપુનર્બંધક જીવો સંસારની ફળથી વિચારણા કરે છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૯માં કહ્યું કે અપુનર્બંધક જીવ ભવવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળની વિચારણા કરે છે, ત્યાર પછી તે ભવની વિચારણા કઈ રીતે કરે છે તે શ્લોક-૧૦ થી ૧૨માં બતાવ્યું. હવે ભવના આવા સ્વરૂપને જાણીને અપુનર્બંધક જીવ ભવના ઉચ્છેદની વિચારણા કઈ રીતે કરે છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

તદ્વિયોગાશ્રયોઽપ્યેવં સમ્યગ્હોઽસ્ય જાયતે ।

તત્તત્તન્નનયજ્ઞાને વિશેષાપેક્ષયોજ્જ્વલઃ ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

एवं=એ રીતે=જે રીતે હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી અપુનર્બંધક જીવ ભવનું સ્વરૂપ વિચારે છે એ રીતે, તત્તત્તન્નયજ્ઞાને=તે તે તંત્રના નયોનું જ્ઞાન થયે છે તે વિશેષાપેક્ષયોજ્જ્વલ:=વિશેષ પ્રકારની અપેક્ષાથી ઉજ્જ્વળ એવો તદ્વિયોગાશ્રય:=તદ્વિયોગના આશ્રયવાળો=ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો સમ્યગ્હૂઃ=સમ્યગ્ ઊહ અસ્ય=આને=શાંત, ઉદાત એવા અપુનર્બંધકને જાયતે=થાય છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

એ રીતે તે તે તંત્રના નયોનું જ્ઞાન થયે છે તે વિશેષ અપેક્ષાથી ઉજ્જ્વળ, તદ્વિયોગના આશ્રયવાળો=ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો, સમ્યગ્ ઊહ, આને=શાંત, ઉદાત એવા અપુનર્બંધકને, થાય છે. ॥૧૩॥

❖ 'તદ્વિયોગાશ્રયોઽપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અપુનર્બંધક જીવ ભવના સ્વરૂપનો તો ઊહ કરે, પરંતુ ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો પણ ઊહ કરે.

ટીકા :-

તદિતિ-તદ્વિયોગાશ્રયઃ ભવવિયોગાશ્રયોઽપ્યેવં હેતુસ્વરૂપફલદ્વારેણ સમ્યગ્હૂઃ=સમીચીનવિચારઃ, અસ્ય=શાન્તોદાત્તસ્ય, જાયતે, તેષાં તેષાં તન્ત્રાણાં=ષષ્ટિતન્ત્રા-દીનાં, નયાનાં જ્ઞાને સતિ, વિશેષાપેક્ષયેતરાંશજિજ્ઞાસાલક્ષણયા, ઉજ્જ્વલઃ=શુદ્ધનિશ્ચયાનુસારી ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

તદ્વિયોગાશ્રયો ..... શુદ્ધનિશ્ચયાનુસારી ॥ એ રીતે=જે રીતે ભવના સ્વરૂપનો હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી ઊહ કરે છે એ રીતે, હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ દ્વારા, તેના વિયોગનો આશ્રય એવો=ભવના વિયોગનો આશ્રય એવો, સમ્યગ્ ઊહ=સમીચીન વિચાર, આને=શાંત, ઉદાત એવા અપુનર્બંધકને, થાય છે.

અપુનર્બંધક જીવને ભવવિયોગના આશ્રયવાળો ઊહ ક્યારે થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

તે તે તંત્રોના=ષષ્ટિતંત્રાદિના, નયોનું જ્ઞાન થયે છે તે, ભવવિયોગનો આશ્રય એવો ઊહ પ્રવર્તે છે, એમ અન્વય છે.

કેવા પ્રકારનો ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો ઊહ અપુનર્બંધકને થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે --

ઈતરાંશની જિજ્ઞાસારૂપ વિશેષ અપેક્ષાથી ઉજ્જવળ=શુદ્ધ નિશ્ચયને અનુસરનારો=શુદ્ધ નિર્ણયને અનુસરનારો, ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો ઊહ થાય છે. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી વિચારણા :-

અપુનર્બંધક જીવો પ્રકૃતિથી શાંત હોય છે અને ઉચ્ચ ઉચ્ચતર યોગમાર્ગની ભૂમિકામાં જવા માટે બદ્ધ આશયવાળા હોય છે. આવા અપુનર્બંધક જીવોને યોગીઓનો સંયોગ થાય ત્યારે તેઓ પાસેથી તેમને યોગમાર્ગને જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, અને યોગીઓના સંપર્કથી તે તે દર્શનોનાં શાસ્ત્રોનો બોધ થાય ત્યારે, ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી સમ્યગ્ ઊહ પ્રવર્તે છે, અને તે સમ્યગ્ ઊહ જે જે દર્શનકારોના ગ્રંથોથી પોતાને બોધ થયો છે, તેનાથી ઇતર અંશને જાણવાની જિજ્ઞાસાથી યુક્ત હોય છે અને આવી જિજ્ઞાસાને કારણે શુદ્ધ નિર્ણયને અભિમુખ એવો ઊહ અપુનર્બંધક જીવોને પ્રવર્તે છે, તેથી ક્રમે કરીને ભવના વિયોગના આશ્રયનો યથાર્થ નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે અપુનર્બંધક જીવ પ્રથમ ભવના સ્વરૂપનો સમ્યગ્ ઊહ કરે છે, અને ભવનું સ્વરૂપ પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તેવું વિષમ દેખાવાથી અપુનર્બંધક જીવ ભવના વિયોગના ઉપાયને જાણવાનો અર્થી બને છે, તેથી સંસારના ઉચ્છેદમાં યત્ન કરનારા યોગીઓ પાસેથી તેના ઉપાયને જાણવા માટે યત્ન કરે છે, અને યોગીઓ પાસેથી તે તે દર્શનમાં બતાવાયેલા ભવના ઉચ્છેદના ઉપાયોનું સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને વિશેષ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે, જે જિજ્ઞાસા યથાર્થ નિર્ણય કરીને વિશ્રાંત થાય તેવી નિર્મળ કોટિની હોય છે.

અપુનર્બંધક જીવ ભવના વિયોગવિષયક હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી આ રીતે વિચારણા કરે છે --

અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક હેતુથી વિચારણા :-

ભવના કારણીભૂત એવા સંકલેશનો ઉચ્છેદ=બાહ્ય પદાર્થ સાથે સંગ કરવાની વૃત્તિરૂપ સંકલેશનો ઉચ્છેદ, ભવના વિયોગનો હેતુ છે.

અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક સ્વરૂપથી વિચારણા :-

કર્માદિના સંયોગ વગરના શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ એ ભવના વિયોગનું સ્વરૂપ છે.

અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક ફળથી વિચારણા :-

સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત ચૈતન્યમય આત્મા હોવાથી સુખમય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ ભવના વિયોગનું ફળ છે.

સારાંશ :-

અપુનર્બંધક જીવની ભવના વિયોગવિષયક વિચારણા

હેતુથી	સ્વરૂપથી	ફળથી
ભવના કારણીભૂત સંકલેશનો ઉચ્છેદ	કર્માદિના સંયોગ વગરના શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ	સર્વ ઉપદ્રવરહિત સુખમય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ
ભવવિયોગનો હેતુ છે.	તે ભવવિયોગનું સ્વરૂપ છે. ॥૧૩॥	ભવવિયોગનું ફળ છે.

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૩માં કહ્યું કે અપુનર્બંધક જીવને ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો ઊંચ પ્રવર્તે છે. આમ હોતે છતે શું સિદ્ધ થાય છે ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

નોંધ :- આ અવતરણિકા યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૦ અને શ્લોક-૨૦૧ના આધારે કરેલ છે.

શ્લોક :-

યોજનાદ્યોગ ઇત્યુક્તો મોક્ષેણ મુનિસત્તમૈઃ ।

સ નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતૌ લેશતો ધ્રુવઃ ॥૧૪॥

અન્યથાથ :-

મોક્ષેણ યોજનાત્=મોક્ષની સાથે યોજન કરનાર છે, (મોક્ષનું કારણ છે) ઇતિ=એ હેતુથી મુનિસત્તમૈઃ=મુનિસત્તમો વડે=ઋષિપુંગવો વડે યોગ=યોગ ઉક્ત=કહેવાયો છે. સ=તે=યોગ નિવૃત્તાધિકારાયાં પ્રકૃતૌ=નિવૃત્ત અધિકારવાળી પ્રકૃતિ હોતે છતે લેશતઃ=લેશથી=અંશથી ધ્રુવઃ=નિશ્ચિત છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

‘મોક્ષની સાથે યોજન કરનાર છે,’ (મોક્ષનું કારણ છે) એ હેતુથી મુનિસત્તમો વડે યોગ કહેવાયો છે. તે=યોગ, નિવૃત્ત અધિકારવાળી પ્રકૃતિ હોતે છતે લેશથી નિશ્ચિત છે. ॥૧૪॥

ટીકા :-

યોજનાદિતિ-યોજનાત્=ઘટનાત્ મોક્ષેણ, ઇતિ=અસ્માદ્દેતોઃ, મુનિસત્તમૈઃ=ઋષિપુન્ડ્રગૈઃ, યોગ ઉક્તઃ, સ નિવૃત્તાધિકારાયાં=વ્યાવૃત્તપુરુષાભિભવાયાં, પ્રકૃતૌ સત્યાં લેશતઃ=કિઞ્ચિદ્વૃત્યા, ધ્રુવો=નિશ્ચિતઃ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

યોજનાત્ ..... નિશ્ચિતઃ ॥ ‘મોક્ષની સાથે યોજન કરનાર છે’=જોડનાર છે, (મોક્ષનું કારણ છે) ઇતિ=એ હેતુથી, મુનિસત્તમો વડે=ઋષિપુંગવો વડે, યોગ કહેવાયો છે. નિવૃત્તઅધિકારવાળી પ્રકૃતિ હોતે છતે=વ્યાવૃત્તપુરુષ-અભિભવવાળી પ્રકૃતિ હોતે છતે અર્થાત્ કંઈક અંશથી નિવૃત્ત થયો છે પુરુષનો અભિભવ જેમાં એવી પ્રકૃતિ હોતે છતે, લેશથી=કંઈક વૃત્તિથી=કંઈક અંશથી, તે=યોગ, ધ્રુવ=નિશ્ચિત છે. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવમાં યોગના લક્ષણના સંભવની યુક્તિ :-

શ્લોક-૧૩માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે અપુનર્બંધક જીવ ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો ઊહ કરે છે. તેનાથી તેને શું પ્રાપ્ત થાય છે ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે -

‘યોજનાઢ્યોગઃ’ એ પ્રકારની ‘યોગ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે અર્થાત્ ‘મોક્ષની સાથે આત્માનું જે યોજન કરે તે યોગ કહેવાય.’ યોગની આવા પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ હોવાને કારણે ઋષિઓએ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેલ છે; અને જીવ ઉપર પ્રકૃતિનો અધિકાર કંઈક ઓછો થાય ત્યારે, આ યોગ કંઈક અંશથી નક્કી પ્રગટ થાય છે. અપુનર્બંધક જીવ પૂર્વસેવાની આચરણા કરે છે ત્યારે, હજુ ભવના સ્વરૂપનો હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી પણ ઊલ કરતો નથી, અને ભવના વિયોગના આશ્રયવાળો ઊલ પણ હજુ કરતો નથી, તોપણ પૂર્વસેવાકાળમાં તેના ઉપરથી પ્રકૃતિનો કંઈક અધિકાર ગયેલો છે, તેથી કંઈક અંશથી મોક્ષની સાથે યોજન કરે તેવો યોગ તેનામાં પ્રગટેલો છે; અને અપુનર્બંધક જીવ હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળથી સંસારનો ઊલ કરે છે ત્યારે તે યોગ વિશેષે પ્રગટે છે, અને સંસારના સ્વરૂપનો ઊલ કર્યા પછી ભવના ઉચ્છેદનો અર્થો એવો તે ષષ્ટિતંત્રાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કરીને ભવના ઉચ્છેદનો વિશેષથી ઊલ કરે છે ત્યારે, પૂર્વ કરતાં કંઈક અધિક એવો યોગમાર્ગ અપુનર્બંધક જીવમાં પ્રગટે છે.

આ વર્ણન ‘યોગબિંદુ’ ગ્રંથ શ્લોક-૨૦૦-૨૦૧ના આધારે કરેલ છે. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૪માં કહ્યું કે પ્રકૃતિનો અધિકાર નિવૃત્ત થયે છે તે લેશથી નિશ્ચિત યોગ છે, તે કથન ગોપેન્દ્ર ઋષિનું છે. તે વચનથી અપુનર્બંધક જીવને યોગની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

શ્લોક :-

ગોપેન્દ્રવચનાદસ્માદેવંલક્ષણશાલિનઃ ।

પરૈરસ્યેષ્યતે યોગઃ પ્રતિસ્રોતોઽનુગત્વતઃ ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

અસ્ય પ્રતિસ્રોતોઽનુગત્વતઃ=આનું પ્રતિસ્રોતાનુગપણું હોવાને કારણે= અપુનર્બંધકની પ્રતિસ્રોતને અનુસરનારી ક્રિયા હોવાને કારણે એવંલક્ષણ-શાલિનઃ=આવા લક્ષણવાળાનું=શાંત-ઉદાત્તત્વાદિ ગુણયુક્ત અપુનર્બંધકને અસ્માદ્ ગોપેન્દ્રવચનાદ્=આ ગોપેન્દ્રના વચનથી=પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે ‘નિવૃત્ત

અધિકારવાળી પ્રવૃત્તિ હોતે છતે લેશથી ધ્રુવ યોગ છે' એ ગોપેન્દ્ર વચનથી, પરૈ:=પર વડે=તીર્થાન્તરીયો વડે યોગ: ઇચ્છતે=યોગ ઇચ્છાય છે. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આનું=અપુનર્બંધકનું, પ્રતિસ્રોતઅનુગપણું હોવાને કારણે આવા લક્ષણવાળાનું=શાંત-ઉદાતત્વાદિ લક્ષણવાળાનું, આ ગોપેન્દ્રના વચનથી='નિવૃત્ત અધિકારવાળી પ્રકૃતિ હોતે છતે લેશથી ધ્રુવયોગ છે' એ ગોપેન્દ્રના વચનથી, તીર્થાન્તરીયો વડે યોગ ઇચ્છાય છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

ગોપેન્દ્રેતિ-અસ્માદ્ ગોપેન્દ્રવચનાત્ एवंलक्षणशालिनः=શાન્તોદાત્તત્વાદિગુણ-યુક્તસ્યાપુનર્બંધકસ્ય, પરૈસ્તીર્થાન્તરીયૈઃ યોગ ઉચ્યતે, પ્રતિસ્રોતોऽનુગચ્છતિ યઃ સ પ્રતિસ્રોતાનુગસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તતઃ । इन्द्रियकषायानुकूला हि वृत्तिरनुश्रोतः, તત્પ્રતિકૂલા તુ પ્રતિસ્રોત ઇતિ । इत्थं हि प्रत्यहं शुभपरिणामवृद्धिः, સા ચ યોગફલમિત્યસ્ય યોગૌચિત્યં । તદાહ -

“वेलावलनवन्नद्यास्तदापूरोपसंहतेः ।

प्रतिस्रोतानुगतत्वेन प्रत्यहं वृद्धिसंयुतः” ॥ (યોગબિન્દુ ૨૦૨) ઇતિ ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

અસ્માદ્ગોપેન્દ્રવચનાત્ ..... ઇતિ ॥ આ ગોપેન્દ્રના વચનથી=પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું એ ગોપેન્દ્રનું વચન છે, તેનાથી, આવા લક્ષણવાળાને=શાંત, ઉદાતત્વાદિ ગુણયુક્ત એવા અપુનર્બંધકને, પર વડે=તીર્થાન્તરીયો વડે, યોગ કહેવાયો છે; કેમ કે આનું=અપુનર્બંધકનું, પ્રતિસ્રોતાનુગપણું છે.

પ્રતિસ્રોતાનુગપણાની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ કરે છે -

પ્રતિસ્રોતને જે અનુસરે છે તે પ્રતિસ્રોતાનુગ=પ્રતિસ્રોતને અનુસરનાર. તેનો ભાવ=પ્રતિસ્રોતાનુગત્વ=પ્રતિસ્રોતાનુગામીપણું, તેના કારણે=પ્રતિસ્રોતા-નુગામીપણું હોવાને કારણે, પર વડે=તીર્થાન્તરીયો વડે, અપુનર્બંધકને યોગ ઇચ્છાય છે, એમ અવ્યય છે.

અહીં પ્રતિસ્રોત શું છે ? તે સ્પષ્ટતા કરે છે --

ઈન્દ્રિય અને કષાયને અનુકૂળ વૃત્તિ અનુસ્રોત છે. વળી તેને પ્રતિકૂળ= ઈન્દ્રિય અને કષાયને પ્રતિકૂળ, પ્રતિસ્રોત છે.

‘ઈતિ’ શબ્દ પ્રતિસ્રોતના તાત્પર્યની સમાપ્તિમાં છે.

આ રીતે=અપુનર્બંધક પ્રતિસ્રોતાનુગામી છે એ રીતે, પ્રતિ દિવસ શુભ પરિણામની વૃદ્ધિ છે, અને તે=શુભ પરિણામની વૃદ્ધિ, યોગનું ફળ છે= અપુનર્બંધકના પ્રાથમિક ભૂમિકામાં પ્રગટેલા યોગનું કાર્ય છે=વિશેષ પ્રકારનો યોગ છે, એથી આને=અપુનર્બંધકને, યોગનું ઉચિતપણું છે=બીજા વડે અપુનર્બંધકમાં યોગ સ્વીકાર્યો છે, એ ઉચિત છે.

તેને કહે છે=અપુનર્બંધકને પ્રતિસ્રોતાનુગામીપણું હોય છે, તેને યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૨માં કહે છે --

“તદાપુરોપસંહતેઃ=તેના આપૂરણની ઉપસંહતિ હોવાથી=મહાસમુદ્રના ક્ષોભ દ્વારા નદીનું જે આપૂરણ થતું હતું, તેનો ઉપસંહાર હોવાથી અર્થાત્ તેનું ઘટવાપણું હોવાથી, નદ્યાઃ વેલાવલનવદ્=નદીની વેલાના વલનની જેમ=નદીની જલવૃદ્ધિના વલનની જેમ પ્રતિસ્રોતોનુ-ગત્વેન=પ્રતિસ્રોતનું અનુગપણું હોવાને કારણે=અપુનર્બંધકનું પ્રતિસ્રોતાનુગામીપણું હોવાને કારણે પ્રત્યહં=પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિસંયુતઃ=વૃદ્ધિસંયુક્ત યોગ છે.” (યોગબિંદુ-૨૦૨)

‘ઈતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધકમાં યોગના લક્ષણના સંભવની યુક્તિ :-

અપુનર્બંધકનું પ્રતિસ્રોતગમન :-

શ્લોક-૧૪માં કહ્યું એ પ્રકારે નિવૃત્ત અધિકારવાળી પ્રકૃતિ હોય તો લેશથી યોગ હોય છે. આ પ્રકારના ગોપેન્દ્રના વચનથી તીર્થાન્તરીયો=ગોપેન્દ્રના મતવાળા, શાંત-ઉદાત્તત્વાદિ ગુણયુક્ત અપુનર્બંધકને યોગ કહે છે; કેમ કે અપુનર્બંધક જીવો પ્રતિસ્રોતમાં જનાર હોય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે અનાદિકાળથી જીવ અનુસ્રોતગામી છે, તેથી અનાદિકાળનો સંસાર હજુ સુધી વિદ્યમાન છે; અને જીવ ઉપરથી કર્મનો

અધિકાર કંઈક ઓછો થાય છે, ત્યારે જીવ શાંત-ઉદાત્ત થાય છે અને પ્રતિસ્રોતગમન કરે છે, અને આ પ્રતિસ્રોતગમનને કારણે જીવમાં શુભપરિણામની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે ગોપેન્દ્રએ અપુનર્બંધકને યોગ સ્વીકારેલ છે, તે ઉચિત છે.

પ્રતિસ્રોતગમન શું છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

ઇન્દ્રિય અને કષાયને અનુકૂળ વૃત્તિ તે અનુસ્રોતગમન છે અને ઇન્દ્રિય અને કષાયને પ્રતિકૂળ વૃત્તિ તે પ્રતિસ્રોતગમન છે.

સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક જીવો સંસારની પ્રવૃત્તિ છોડીને કેવળ આત્મહિત માટે પ્રવૃત્તિ કરનારા હોતા નથી, તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સેવન પણ કરે છે અને ભોગાદિની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે કષાયના ભાવો પણ કરે છે. આમ છતાં અત્યાર સુધી ઇન્દ્રિયોના ભાવો પ્રત્યેનું જે ગાઢ આકર્ષણ હતું અને પોતાને ઇષ્ટ પદાર્થોમાં રાગ અને અનિષ્ટ પદાર્થોમાં દ્વેષ અનિવર્તનીયરૂપે વર્તતો હતો, તે કંઈક મંદ થયો છે, તેથી ઇન્દ્રિયોની આધીનતામાં અસારતા અને કષાયોમાં સંકલેશતા અપુનર્બંધક જીવોને કંઈક દેખાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોની આધીનતા અને કષાયોમાં થતી સંકલેશતાથી પર એવી જીવની અવસ્થાને અભિમુખ અપુનર્બંધક જીવ થાય છે, તેથી સંસારમાં ભોગાદિ કરતા હોય તોપણ ગાઢ રાગ પ્રવર્તતો નથી, માટે અપુનર્બંધક જીવો સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે. આ તેઓની ઇન્દ્રિયો અને કષાયોને પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે નિર્લેપ મુનિઓ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરીને અને કષાયોના સ્ફુરણનો નિરોધ કરીને નિષ્કષાય અવસ્થા તરફ જવાના ઉદ્યમવાળા હોય છે, તે તેઓનું પ્રતિસ્રોતગમન રુચિથી અને પ્રવૃત્તિથી હોય છે. અપુનર્બંધક જીવો તપ-ત્યાગાદિ કરતા હોય કે શાસ્ત્રના તત્ત્વનું ચિંતન કરતા હોય ત્યારે તેઓની ઇન્દ્રિય અને કષાયની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે, તોપણ ભોગાદિની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે અને વિષયોમાં કંઈક રાગ પણ હોય છે, તેથી કષાયોને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ પણ વર્તે છે. આમ છતાં વિષયોની અસારતા અને કષાયોની સંકલેશતા સમજી શકે તેવી નિર્મળતા અપુનર્બંધક જીવોમાં છે, તેથી સંસારમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરીને પણ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ અને કષાયોની વૃત્તિઓ કંઈક ક્ષીણ કરે છે, તેથી અપુનર્બંધકને પ્રતિસ્રોતગામી કહેલ છે. ॥૧૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૫માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે પ્રતિસોતનું અનુસરણ કરનાર હોવાથી અપુનર્બંધકને પર વડે યોગ ઈચ્છાય છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી યોગની પ્રાપ્તિ છે, તેથી મિથ્યાત્વ અવસ્થાવાળા એવા અપુનર્બંધકમાં યોગ કઈ રીતે સંભવે ? માટે અપુનર્બંધકમાં યોગને સ્વીકારનાર ગોપેન્દ્રનું વચન કઈ રીતે સંગત છે ? તે બતાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

તત્ક્રિયાયોગહેતુત્વાદ્યોગ इत्युचितं वचः ।

મોક્ષેઽતિદૃઢચિત્તસ્ય ભિન્નગ્રન્થેસ્તુ ભાવતઃ ॥૧૬॥

અન્યથાર્થ :-

ક્રિયાયોગહેતુત્વાત્=ક્રિયાયોગનું હેતુપણું હોવાથી=સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગનું ભાવયોગ પ્રત્યે હેતુપણું હોવાથી યોગ=યોગ છે. ઇતિ=એ રીતે તદ્વચઃ=તે વચન=ગોપેન્દ્રએ અપુનર્બંધકને યોગ છે, એમ સ્વીકાર્યું તે વચન ઊચિત્=ઉચિત છે. તુ=વળી મોક્ષેઽતિદૃઢચિત્તસ્ય ભિન્નગ્રન્થેઃ=મોક્ષમાં અતિ દૃઢ ચિત્તવાળા ભિન્નગ્રંથિને અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવતઃ=ભાવથી યોગ છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્રિયાયોગનું હેતુપણું હોવાથી=સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગનું ભાવયોગ પ્રત્યે હેતુપણું હોવાથી, યોગ છે, એ પ્રમાણે તે વચન=ગોપેન્દ્રએ અપુનર્બંધકને યોગ છે એમ સ્વીકાર્યું તે વચન, ઉચિત છે. વળી મોક્ષમાં અતિ દૃઢ ચિત્તવાળા ભિન્નગ્રંથિને ભાવથી યોગ છે. ॥૧૬॥

ટીકા :-

તદિતિ-તદ્વચઃ ક્રિયાયોગસ્ય=સદાચારલક્ષણસ્ય, હેતુત્વાત્ યોગ इत्येवमुचितं, અસ્ય દ્રવ્યયોગવત્વાત્, મોક્ષે=નિર્વાણે, અતિદૃઢચિત્તસ્ય=એકધારાલગ્નહૃદયસ્ય, ભિન્નગ્રન્થેઃ=વિદારિતાતિતીવ્રરાગદ્વેષપરિણામસ્ય, તુ ભાવતો યોગઃ સમ્ભવતિ, સમ્યગ્દૃષ્ટેર્હિ મોક્ષાકાઙ્ક્ષાક્ષણિકચિત્તસ્ય યા યા ચેષ્ટા સા સા મોક્ષપ્રાપ્તિ-

પર્યવસાનફલિકેતિ તસ્યૈવ ભાવતોઽયમ્, અપુનર્બંધકસ્ય તુ ન સાર્વદિકસ્તથા-
પરિણામ ઇતિ દ્રવ્યત એવેતિ । તદુક્તં -

“ભિન્નગ્રન્થેસ્તુ યત્રાયો મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ ।

તસ્ય તત્સર્વ એવેહ યોગો યોગો હિ ભાવતઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૧૬) ઇતિ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

તદ્વચઃ ..... ઇતિ ॥ સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગનું હેતુપણું હોવાથી=સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગનું ‘મોક્ષની સાથે આત્માનું યોજન કરે તે યોગ’ એ પ્રકારના પારમાર્થિક યોગનું હેતુપણું હોવાથી, યોગ છે, ઇતિ=એવં=એ રીતે તે વચન=ગોપેન્દ્રએ અપુનર્બંધકને યોગ છે એમ સ્વીકાર્યું તે વચન, ઉચિત છે; કેમ કે આનું દ્રવ્યયોગવત્ત્વ છે=સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગનું દ્રવ્યયોગવાનપણું છે અર્થાત્ અપુનર્બંધકનો સદાચારરૂપ ક્રિયાયોગ દ્રવ્યયોગ છે. વળી, મોક્ષમાં=નિર્વાણમાં, અતિ દૃઢ ચિત્તવાળા=એકધારાલગ્નહૃદયવાળા એવા ભિન્નગ્રંથિને=વિદારિત અતિ તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામવાળા એવા ભિન્નગ્રંથિને, ભાવથી યોગ સંભવે છે, હિ=ચસ્માત્=જે કારણથી મોક્ષની આકાંક્ષામાં અક્ષણિક ચિત્તવાળા એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિની જે જે ચેષ્ટા તે તે મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યવસાનફલિકા છે. એથી તેને જ=સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ, ભાવથી આ=યોગ, છે. વળી અપુનર્બંધકને સાર્વદિક=સર્વદા તેવો પરિણામ નથી=સમ્યગ્દૃષ્ટિ જેવો પરિણામ નથી, એથી દ્રવ્યથી જ યોગ છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને અપુનર્બંધકના યોગના કથનની સમાપ્તિમાં છે.

તે કહેવાયું છે=ભિન્નગ્રંથિને ભાવથી યોગ છે, તે યોગબિન્દુ-૨૦૩માં કહેવાયું છે -

“જે કારણથી ભિન્નગ્રંથિને પ્રાયઃ મોક્ષમાં ચિત્ત અને સંસારમાં શરીર છે, તે કારણથી અહીં=યોગની આચરણમાં, તેનો=સમ્યગ્દૃષ્ટિનો, સર્વ જ યોગ=ધર્મ, અર્થ અને કામનો વ્યાપાર, ભાવથી યોગ છે.” (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૦૩)

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

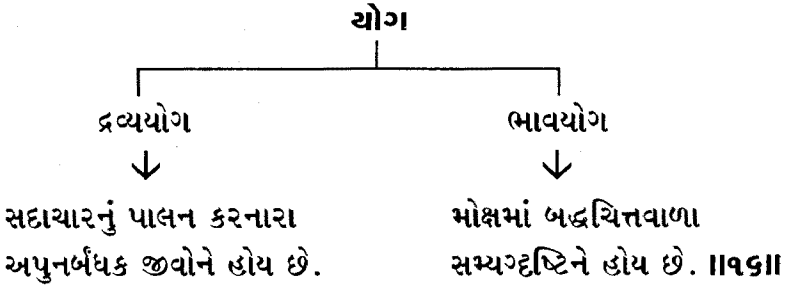
(i) અપુનર્બંધકમાં દ્રવ્યથી યોગ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ભાવથી યોગની યુક્તિ :-

(ii) પ્રધાન દ્રવ્યયોગ અને ભાવયોગનું સ્વરૂપ :-

શ્લોક-૧૫માં સ્થાપન કર્યું કે પ્રતિસ્રોતાનુગામીપણું હોવાને કારણે અપુનર્બંધકને યોગ છે, એમ જે ગોપેન્દ્ર કહે છે તે ઉચિત વચન છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે જીવમાં જ્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે ત્યારે સંસારનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ દેખાય છે અને મોક્ષનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ દેખાય છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પારમાર્થિક એવા મોક્ષનો અર્થો બને છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને યોગ છે એમ કહેવું ઉચિત છે, પરંતુ જેનામાં હજુ વિપર્યાસ ગયો નથી તેવા અપુનર્બંધકમાં મોક્ષના કારણીભૂત એવો યોગ છે, તેમ કઈ રીતે કહી શકાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અપુનર્બંધક જીવો સદાચારનું પાલન કરે છે, તે રૂપ ક્રિયાનો વ્યાપાર, આત્માનું મોક્ષની સાથે યોજન કરે તે રૂપ પારમાર્થિક યોગનો હેતુ છે, તેથી ભાવથી યોગનું કારણ એવો દ્રવ્યયોગ અપુનર્બંધકમાં છે, તેને આશ્રયીને ગોપેન્દ્ર અપુનર્બંધકમાં યોગ સ્વીકારે છે, તે ઉચિત વચન છે; અને મોક્ષની સાથે આત્માનું યોજન કરે એવો પારમાર્થિક યોગ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે; કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ મોક્ષને જીવની પૂર્ણ આરોગ્ય અવસ્થારૂપે જુએ છે અને ભવને જીવની રોગવાળી અવસ્થારૂપે જુએ છે, તેથી જેમ રોગી માણસને આરોગ્યમાં એકધારું લગ્ન હૃદય હોય છે, પરંતુ ક્યારેય પણ રોગ અવસ્થામાં પ્રીતિ થતી નથી, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જીવની આરોગ્યવાળી અવસ્થારૂપ મોક્ષમાં એકધારું લગ્ન હૃદય હોય છે, પરંતુ ક્યારેય પણ રોગવાળી અવસ્થારૂપ ભવમાં પ્રીતિ થતી નથી. આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોએ તત્ત્વને જોવામાં બાધ કરે તેવા તીવ્ર રાગ-દ્વેષનો નાશ કરેલો હોય છે, તેથી તેઓને ભાવથી યોગ હોય છે; કેમ કે મોક્ષની આકાંક્ષામાં સતત ચિત્ત છે જેનું એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિની જે જે ચેષ્ટાઓ છે=પ્રવૃત્તિઓ છે, તે સર્વ મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામનાર છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પારમાર્થિક યોગ છે; અને અપુનર્બંધકને સાર્વદિક તેવો પરિણામ નથી=સમ્યગ્દૃષ્ટિની જેમ ભવને રોગરૂપે અને મોક્ષને આરોગ્યરૂપે જુએ તેવો પરિણામ નથી; તોપણ ગાઢ સંસારનો રાગ કંઈક મંદ થયેલો છે, તેથી સદાચારનું

સેવન કરે છે, જે સદાચારનું સેવન કર્મના વિગમન દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું કારણ બનશે, માટે અપુનર્બંધકને દ્રવ્યથી યોગ છે.

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૬માં સ્થાપન કર્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધર્મ, અર્થ, કામની સર્વ પ્રવૃત્તિ ભાવથી યોગ છે. ત્યાં વિચારકને પ્રશ્ન થાય કે ભગવાનની ભક્તિ આદિ ધર્માનુષ્ઠાનને યોગ કહી શકાય, પરંતુ અર્થોપાર્જનની ક્રિયા અને ભોગની ક્રિયાને યોગ=મોક્ષનું કારણ, કઈ રીતે કહી શકાય ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

અન્યસક્તસ્ત્રિયો ભર્તૃયોગોઽપ્યશ્રેયસે યથા ।

તથાઽમુષ્ય કુટુમ્બાદિવ્યાપારોઽપિ ન બન્ધકૃત્ ॥૧૭॥

અન્યથાર્થ :-

યથા=જે પ્રમાણે અન્યસક્તસ્ત્રિયઃ=અન્યમાં આસક્ત સ્ત્રીનો, ભર્તૃયોગોઽપિ=પતિનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર પણ, અશ્રેયસે=અશ્રેય માટે છે, તથા=તે પ્રમાણે અમુષ્ય=આનો=સમ્યગ્દૃષ્ટિનો કુટુમ્બાદિવ્યાપારોઽપિ=કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ બન્ધકૃત્ ન=બંધને કરનારો નથી. ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે અન્યમાં આસક્ત સ્ત્રીનો, પતિનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર પણ અશ્રેય માટે છે, તે પ્રમાણે આનો=સમ્યગ્દૃષ્ટિનો કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ બંધને કરનારો નથી. ॥૧૭॥

❖ ભર્તૃયોગોડપિ અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અન્યમાં આસક્ત સ્ત્રીનો, પરપુરુષનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર તો અશ્રેય માટે છે, પણ સ્વપતિનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર પણ અશ્રેય માટે છે.

❖ કુટુમ્બાદિવ્યાપારોડપિ અહીં 'આદિ' થી દેહના વ્યાપારનું ગ્રહણ કરવું અને 'અપિ'થી એ કહેવું છે કે ધર્મનો વ્યાપાર તો બંધને કરનારો નથી, પણ કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ બંધને કરનારો નથી.

ટીકા :-

અન્યેતિ-અન્યસ્મિન્=સ્વભર્તૃવ્યતિરિક્તે પુંસિઃ, સક્તાયાઃ, અનુપરતરિરંસાયાઃ, સ્ત્રિયઃ=યોષિતઃ, ભર્તૃયોગોડપિ=પતિશુશ્રૂષણાદિવ્યાપારોડપિ, યથાડશ્રેયસે=પાપકર્મબન્ધાય, તથાડમુષ્ય=ભિન્નગ્રન્થેઃ, કુટુમ્બાદિવ્યાપારોડપિ ન બન્ધકૃત્, પુણ્યયોગેડપિ પાપપરિણામેન પાપસ્યૈવ બન્ધવદશુભકુટુમ્બચિન્તનાદિયોગેડપિ શુદ્ધપરિણામેન સદનુબન્ધસ્યૈવોપપત્તેઃ । તદુક્તં -

“નાર્યા યથાડન્યસક્તાયાસ્તત્ર ભાવે સદા સ્થિતે ।

તદ્યોગઃ પાપબન્ધશ્ચ તથા મોક્ષેડસ્ય દૃશ્યતામ્” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લો. ૨૦૪)

“ન ચેહ ગ્રન્થિભેદેન પશ્યતો ભાવમુત્તમમ્ ।

ઇતરેણાકુલસ્યાપિ તત્ર ચિત્તં ન જાયતે” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લો. ૨૦૫) ॥૧૭॥

ટીકાર્થ :-

અન્યસ્મિન્..... ન જાયતે ॥ અન્યમાં=સ્વભર્તાથી વ્યતિરિક્ત=અન્ય એવા પુરુષમાં આસક્ત=અનુપરત, ભોગની ઈચ્છાવાળી સ્ત્રીનો ભર્તૃયોગ પણ=પતિનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર પણ, જે પ્રમાણે અશ્રેય માટે છે=પાપકર્મબંધ માટે છે; તેમ આનો=ભિન્નગ્રંથિનો, કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ બંધને કરનાર નથી; કેમ કે પુણ્યના યોગમાં પણ=સંસારી જીવોને વૈભવાદિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા પુણ્યના યોગમાં પણ, પાપના પરિણામથી=અતિ આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહિત કરે તેવા પાપના પરિણામથી, પાપનો જ બંધ થાય છે; તેમ અશુભ કુટુંબચિંતનાદિના યોગમાં પણ=સમ્યગ્દષ્ટિના અશુભ ક્રિયારૂપ કુટુંબચિંતનાદિના વ્યાપારમાં પણ, શુદ્ધ પરિણામને કારણે=મોક્ષની પ્રવૃત્તિને

સારરૂપે જુએ અને સંસારની પ્રવૃત્તિને અસાર રૂપે જુએ તેવા શુદ્ધ પરિણામને કારણે, સદ્બુબંધની જ ઉપપત્તિ છે=સંસારના અર્થ-કામના વ્યાપારકાળમાં પણ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય તેવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની જ ઉપપત્તિ છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં જે કહેવાયું તે 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૦૪, ૨૦૫માં કહેવાયું છે -

“જે પ્રમાણે અન્યમાં આસક્ત એવી સ્ત્રીનો સદા ત્યાં=અન્ય પુરુષમાં, ભાવ હોતે છતે=ચિત્તનો પ્રતિબંધ હોતે છતે, તેમાં યોગ છે=સ્વભર્તાનો શુશ્રૂષાદિ વ્યાપાર પરપુરુષમાં છે અને પાપબંધ છે, તે પ્રમાણે આનો=સમ્યગ્દષ્ટિનો, કુટુંબચિત્તાદિ પણ વ્યાપાર મોક્ષના વિષયમાં જાણવો=યોગ અને ત્રિજ્જરાફળવાળો જાણવો.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૪)

“અહીં=જગતમાં, ઈતરથી આકુળ પણ=પુત્ર, સ્ત્રી આદિના પ્રતિબંધાદિ ભાવથી આકુળ પણ, ગ્રંથિભેદ વડે ઉત્તમ ભાવને જોનારા એવા સમ્યગ્દષ્ટિને ત્યાં=મોક્ષમાં, ચિત્ત જતું નથી, એમ નહિ, અર્થાત્ મોક્ષમાં ચિત્ત જાય છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૫) ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિની ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ સર્વ પ્રવૃત્તિ યોગરૂપ :-

સામાન્ય રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિને મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે, તેમ વ્યવહારનય પણ સમ્યગ્દષ્ટિની ધર્મની પ્રવૃત્તિને મોક્ષનું કારણ કહે છે, પરંતુ અર્થ, કામની પ્રવૃત્તિને મોક્ષનું કારણ કહેતો નથી. આમ છતાં તત્ત્વને બતાવનાર નિશ્ચયનયની સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અહીં સમ્યગ્દષ્ટિની ધર્મ, અર્થ અને કામની ત્રણે પ્રવૃત્તિને યોગરૂપે કહેલ છે અર્થાત્ મોક્ષના કારણરૂપે કહેલ છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આપતાં કહે છે કે જેમ કોઈ સ્ત્રી અન્ય પુરુષમાં આસક્ત હોય અને તથાવિધ સંયોગને કારણે પતિની શુશ્રૂષાદિ કરતી હોય તોપણ તેનું ચિત્ત પતિમાં નથી, પરંતુ પરપુરુષના ચિંતવનમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેવી સ્ત્રીની પતિની સેવાની ક્રિયા પણ શ્રેય માટે નથી; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિનું ચિત્ત પણ સદા પૂર્ણ આરોગ્યવાળી અવસ્થારૂપ મોક્ષમાં રહેલું છે, તેથી રોગિષ્ઠ અવસ્થારૂપ સંસારની અવસ્થામાં રોગને પરતંત્ર થઈને કુટુંબચિંતાદિ કરતા હોય તોપણ પારમાર્થિક બુદ્ધિ તો રોગના ઉચ્છેદમાં રહેલી છે. તેથી કુટુંબની

ચિંતાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કર્મબંધનું કારણ બનતી નથી, પરંતુ ત્યારે પણ મોક્ષને અનુકૂળ ચિંતનો પ્રવાહ વર્તે છે, તેથી કુટુંબની ચિંતાના સમયે પણ બંધાતાં કર્મો મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય તેવાં બંધાય છે. વળી મોક્ષ પ્રત્યેનું અત્યંત વલણ હોવાને કારણે તે પ્રવૃત્તિથી બંધાયેલું કર્મ ફરી મોક્ષ પ્રત્યેનું વલણ ઉત્પન્ન કરશે અને પૂર્વ કરતાં અધિક શક્તિથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવશે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધર્મની પ્રવૃત્તિને તો નિશ્ચયનય યોગ સ્વીકારે છે, પરંતુ કુટુંબાદિના વ્યાપારને પણ યોગ સ્વીકારે છે.

અહીં દૃષ્ટાન્ત-દાષ્ટાન્તિકભાવ આ પ્રમાણે છે -

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીનો પતિની શુશ્રૂષાનો વ્યાપાર શ્રેય માટે કહેવાય છે, પરંતુ શ્રેય માટે થતો એવો પણ પતિશુશ્રૂષાનો વ્યાપાર અન્યમાં આસક્ત સ્ત્રીને શ્રેય માટે થતો નથી; તેમ સામાન્ય રીતે કુટુંબાદિનો વ્યાપાર કર્મબંધનું કારણ થાય છે, પરંતુ મોક્ષમાં બદ્ધચિત્તવાળા એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિનો કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ કર્મબંધને કરનારો થતો નથી. ॥૧૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૭માં દૃષ્ટાંતથી સ્થાપન કર્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો કુટુંબાદિ વ્યાપાર પણ બંધને કરનારો નથી. ત્યાં વિચારકને પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવઆરોગ્યરૂપ મોક્ષ પ્રત્યે બળવાન ઈચ્છા હોય તે રૂપ શુભભાવથી ભલે શુભ કર્મબંધ થાય, પરંતુ અર્થ-કામની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ તો શુભ નથી, માટે તે અશુભ પ્રવૃત્તિકૃત અનર્થ પ્રાપ્ત થશે. તેના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

નિજાશયવિશુદ્ધૌ હિ બાહ્યો હેતુરકારણમ્ ।

શુશ્રૂષાદિક્રિયાઽપ્યસ્ય શુદ્ધા શ્રદ્ધાનુસારિણી ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ :-

નિજાશયવિશુદ્ધૌ હિ=પોતાના આશયની વિશુદ્ધિ હોતે છતે બાહ્યો હેતુ:=બાહ્ય હેતુ=કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપાર અકારણ=અકારણ છે=કર્મબંધ પ્રત્યે અકારણ

છે. અસ્ય=આની=સમ્યગ્દષ્ટિની શ્રદ્ધાનુસારિણી=જિનવચનના પ્રામાણ્યને અનુસરનારી શ્રદ્ધાનુસારી શુશ્રૂષાદિક્રિયાડપિ=શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ=તત્ત્વને સાંભળવાની ઉત્કટ ઈચ્છાદિરૂપ ક્રિયા પણ શુદ્ધા=શુદ્ધ છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

પોતાના આશયની વિશુદ્ધિ હોતે છે, બાહ્ય હેતુ=કુટુંબચિંતનાદિ વ્યાપાર, કર્મબંધ પ્રત્યે અકારણ છે. આની=સમ્યગ્દષ્ટિની, શ્રદ્ધાનુસારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ છે. ॥૧૮॥

✽ ‘શુશ્રૂષાદિક્રિયાડપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિનો નિજ આશય તો શુદ્ધ છે, પરંતુ શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ છે.

ટીકા :-

નિજેતિ-નિજાશયવિશુદ્ધૌ હિ સત્યાં બાહ્યો હેતુઃ=કુટુંબચિન્તનાદિવ્યાપારઃ, અકારણં કર્મબંધં પ્રતિ, ભવહેતૂનામેવ પરિણામવિશેષેણ મોક્ષહેતુત્વેન પરિણમનાત્, “જે જત્તિયા ય હેઠુ ભવસ્સ તે તત્તિઆ ય મુક્ખસ્સ” ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાત્ । નનુ કિમેકેન શુભપરિણામેન ? ક્રિયાયા અપિ મોક્ષકારણત્વાત્તદભાવે તસ્યા-કિઞ્ચિત્કરત્વાદિત્યત આહ-શુશ્રૂષાદિક્રિયાડપ્યસ્ય=સમ્યગ્દૃશઃ, શુદ્ધશ્રદ્ધાનુ-સારિણી=જિનવચનપ્રામાણ્યપ્રતિપત્ત્યનુગામિની, પરિશુદ્ધોહાપોહયોગસ્ય હિ પ્રકૃતેરપ્રવૃત્તિવિરોધિપ્રકૃતિયોગાભ્યાં સમ્યગ્નુષ્ઠાનાવન્ધ્યકારણત્વાત્તેનૈવ તદાક્ષિપ્યત ઇતિ ભાવઃ । તદુક્તં -

“ચારુ વૈતદ્યતો દ્યસ્ય તથોહઃ સમ્પ્રવર્તતે ।

એતદ્વિયોગવિષયઃ શુદ્ધાનુષ્ઠાનભાક્ સ યત્” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૦૬)

પ્રકૃતેરા યતશ્ચૈવ નાપ્રવૃત્ત્યાદિધર્મતામ્ ।

તથા વિહાય ઘટતે ઠહોડસ્ય વિમલં મનઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૦૭)

સતિ ચાસ્મિન્ સ્ફુરદ્રત્નકલ્પે સત્ત્વોલ્બળત્વતઃ ।

ભાવસ્તૈમિત્યતઃ શુદ્ધમનુષ્ઠાનં સદૈવ હિ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૦૮)

ટીકાર્થ :-

નિજાશયવિશુદ્ધૌ હિ ..... સદૈવ હિ ।। પોતાના આશયની વિશુદ્ધિ હોતે છતે જ, બાહ્ય હેતુ=કુટુંબચિંતનાદિ વ્યાપાર, અકારણ છે=કર્મબંધ પ્રત્યે અકારણ છે; કેમ કે ભવના હેતુઓનું જ પરિણામવિશેષથી મોક્ષહેતુપણારૂપે પરિણામન છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ‘ભવના હેતુઓ છે’ એમ કહીએ તો ‘મોક્ષના હેતુઓ નથી’ એમ અર્થથી નક્કી થાય. તેથી ભવના હેતુઓ મોક્ષના હેતુઓ કઈ રીતે બની શકે ? તેમાં હેતુ કહે છે –

“જે જેટલા જ ભવના હેતુ છે, તે તેટલા જ મોક્ષના હેતુ છે” એ પ્રકારનું વચનનું પ્રામાણ્ય છે.

શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી સ્થાપન કર્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિનો નિજાશય વિશુદ્ધ હોવાને કારણે કુટુંબચિંતનાદિ વ્યાપાર મોક્ષનું કારણ છે, પરંતુ કર્મબંધનું કારણ નથી. ત્યાં શંકા ઉદ્ભવાવન કરીને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉત્થાન કરે છે --

એકલા શુભ પરિણામથી શું ?=મોક્ષ પ્રત્યે એકલો શુભ પરિણામ કારણ નથી; કેમ કે ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ હોવાથી તેના અભાવમાં=ક્રિયાના અભાવમાં, તેનું=શુભ પરિણામનું, અકિંચિત્કરપણું છે. એથી કહે છે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે –

આની=સમ્યગ્દષ્ટિની, શ્રદ્ધાને અનુસરનારી=જિનવચનના પ્રામાણ્યના સ્વીકારને અનુસરનારી, શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ છે.

સમ્યગ્દષ્ટિને ભગવાનના વચનના પ્રામાણ્યની પ્રતિપત્તિને અનુસરનારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે --

પ્રકૃતિની અપ્રવૃત્તિ અને વિરોધી પ્રકૃતિના વ્યાપાર દ્વારા=કર્મપ્રકૃતિની અપ્રવૃત્તિ અને મોક્ષને અનુકૂળ એવી પ્રશસ્ત પ્રકૃતિના વ્યાપાર દ્વારા, પરિશુદ્ધ ઊહાપોહના વ્યાપારનું સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનું અવન્યકારણપણું હોવાને કારણે તેના વડે જ=પરિશુદ્ધ ઊહાપોહ વડે જ, તે=સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન, આક્ષેપ કરાય છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં કહેવાયું તે 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૦૬-૨૦૭-૨૦૮માં કહેવાયું છે -

“આ=અભિલાષરૂપ મોક્ષચિત્ત, સુંદર જ છે, જે કારણથી આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, આના વિયોગના વિષયવાળો=ભવપાર્થક્યના વિષયવાળો, તે પ્રકારે ઊલ=જે પ્રકારે ભવપાર્થક્યના ઉપાયમાં શક્તિના પ્રકર્ષથી યત્ન ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારે ઊલ, સ્વયં જ પ્રવર્તે છે, જે કારણથી તે=સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, શુદ્ધ અનુષ્ઠાનને ભજનારો છે=પરિશુદ્ધ શુશ્રૂષા, ધર્મરાગાદિ સદાચારને સેવનારો છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૬)

“જે કારણથી જ પ્રકૃતિની અપ્રવૃત્ત્યાદિ ધર્મતાને છોડીને આ=અર્વાગ્=પૂર્વમાં તથા ન=તે પ્રકારે નથી=તે પ્રકારે ઊલ નથી, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પૂર્વે કર્મની પ્રકૃતિ જીવ ઉપર સ્વકાર્ય કરવા અપ્રવૃત્ત થતી નથી માટે જીવની સ્વભાવભૂત પ્રકૃતિ પ્રવર્તતી નથી. તેથી તે પ્રકારનો ઊલ નથી. તે કારણથી આને=સમ્યગ્દષ્ટિને, વિમલ મનવાળો ઊલ ઘટે છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૭)

“અને સ્ફુરાયમાન રત્ન જેવો આ હોતે છતે=વિમલ મનરૂપ ઊલ હોતે છતે, સત્ત્વના ઉલ્ભણને કારણે=વીર્યના ઉત્કટપણને કારણે, ભાવસ્તૈમિત્ય છે. આથી સદા જ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન=અનવદ્ય ધર્મશાસ્ત્રવિષયક શુશ્રૂષાદિ અનુષ્ઠાન, થાય છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૮)

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દષ્ટિની આશયશુદ્ધિના કારણે સંસારની ક્રિયાના કાળમાં પણ યોગમાર્ગના અવિચ્છેદની યુક્તિ :-

સમ્યગ્દષ્ટિનો સાર્વદિક યોગ :-

શ્લોક-૧૭માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિનો કુટુંબચિંતાદિનો વ્યાપાર બંધને કરનાર નથી. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે કુટુંબચિંતાદિ તો કર્મબંધનું કારણ છે; આમ છતાં સમ્યગ્દષ્ટિને કર્મબંધનું કારણ કેમ નથી ? તેથી કહે છે -

સમ્યગ્દષ્ટિને સમ્યગ્બોધ છે અને સમ્યગ્બોધને કારણે આત્મકલ્યાણની બળવાન ઇચ્છા છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિનો આશય વિશુદ્ધ છે અને વિશુદ્ધ આશય હોવાને કારણે બાહ્ય કુટુંબચિંતાદિનો વ્યાપાર કર્મબંધ પ્રત્યે કારણ નથી; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિ

જીવ કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપારરૂપ ભવના હેતુઓને જ પરિણામવિશેષથી મોક્ષના હેતુરૂપે પરિણામન પમાડે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપાર ભવનો હેતુ છે, તે મોક્ષનો હેતુ કઈ રીતે બને ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

‘જે જેટલા ભવના હેતુ છે તે સર્વ તેટલા જ મોક્ષના હેતુ છે’ આ પ્રકારના વચનનું પ્રમાણપણું છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે “આ અનુષ્ઠાનો ભવના હેતુ છે” અને “આ અનુષ્ઠાનો મોક્ષના હેતુ છે”, એવો નિયત વિભાગ નથી; પરંતુ કોઈપણ અનુષ્ઠાન જીવના પરિણામથી ભવનો હેતુ બને છે અને તેનું તે જ અનુષ્ઠાન જીવના પરિણામથી મોક્ષનો હેતુ બને છે. તેથી સ્થૂલ વ્યવહારથી કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપાર ભવનો હેતુ હોવા છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સ્વપરિણામના બળથી તે ભવના હેતુઓને મોક્ષના હેતુરૂપે પરિણામન પમાડે છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો કુટુંબચિંતાદિ વ્યાપાર યોગ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિનો ઉઘાડ થયેલો છે, તેથી સર્વકર્મરહિત અવસ્થા તેમને સાર લાગે છે અને ભવની અવસ્થા અસાર લાગે છે. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિને સર્વકર્મરહિત અવસ્થાની પ્રાપ્તિની બળવાન રુચિ છે, અને માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞા હોવાને કારણે સંસારના ઉચ્છેદનો ઉપાય ભગવાનના વચનાનુસાર સર્વ પ્રવૃત્તિ છે, એવો સ્થિર નિર્ણય છે; અને ભગવાનનું વચન “દરેક જીવને સ્વશક્તિ પ્રમાણે મોક્ષને અનુકૂળ ઉચિત અનુષ્ઠાન કરવાનું કહે છે, જ્યાં શક્તિ નથી તે અનુષ્ઠાન પ્રત્યે બળવાન ઇચ્છા રાખવાનું કહે છે અને શક્તિ અનુસાર અનુષ્ઠાન સેવીને ઉપરના અનુષ્ઠાનની શક્તિને પ્રગટ કરવાનું કહે છે, પરંતુ સ્વશક્તિનું સમાલોચન કર્યા વગર અનુષ્ઠાન કરવાનું કહેતું નથી.” તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્યાં પોતાની શક્તિ છે, ત્યાં ભગવાનના વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, જ્યાં શક્તિ નથી ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી પરંતુ બળવાન ઇચ્છા રાખે છે અને સંસારની પ્રવૃત્તિ પણ ભગવાનના વચનનું સ્મરણ કરીને વિવેકપૂર્વક કરે છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કામની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનામાં રહેલો વિવેક તેને ભગવાનના વચનનું સ્મરણ કરાવે છે; અને ભગવાને ‘સલ્લં કામા વિસં કામા’ ઇત્યાદિ દ્વારા ભોગોની નિંદા કરેલ છે, તેથી

ભગવાનના આ વચનના સ્મરણથી ભોગની ઇચ્છા નિવર્તન પામતી હોય તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભોગ પ્રત્યેનું વલણ રહેતું નથી; આમ છતાં, બળવાન કર્મ હોય તો 'સત્ત્વં કામા' ઇત્યાદિ ભગવાનના વચન દ્વારા પણ ભોગની ઇચ્છા શમે નહીં ત્યારે ભગવાને શું કરવાનું કહ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ભોગની ઇચ્છાના શમનના ઉપાયભૂત ભોગમાં તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરે કે જેથી ભોગની ઇચ્છાથી આકુળ બનેલું ચિત્ત શમન પામે, અને પોતાની યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ અતિશયપણાથી થાય, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભોગની ક્રિયા પણ ભોગની વ્યાકુળતાનું નિવારણ કરીને નિરાકુળ રીતે યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું કારણ બને છે, તેથી ભોગકાળમાં પણ ભોગની વ્યાકુળતાના નિવારણનો શુભ અધ્યવસાય હોવાથી ભોગની ક્રિયા ચારિત્રમોહનીયકર્મના ક્ષયનું કારણ બને છે, પરંતુ કર્મબંધનું કારણ બનતી નથી, આથી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભોગની ક્રિયા ચિત્તની વ્યાકુળતાનું નિવારણ કરી નિરાકુળ ચેતનાને પ્રગટ કરવાને અનુકૂળ સત્ત્વના ઉત્કર્ષનું કારણ બને છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્યારે ભોગની ક્રિયા કરે છે કે અર્થોપાર્જનાદિ કરે છે, ત્યારે પણ પોતાના લક્ષ્યના વિસ્મરણ વગર ભોગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તેની ભોગાદિની પ્રવૃત્તિ પણ તેના લક્ષ્યભૂત એવા મોક્ષનો ઉપાય બને છે. તેને સામે રાખીને ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું કે —

“જે ભવના હેતુ છે તેને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરિણામવિશેષથી મોક્ષના હેતુ બનાવે છે.”

આનાથી એ પ્રાપ્ત થયું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની અર્થ-કામની ક્રિયા પણ પરિણામવિશેષને કારણે મોક્ષનું કારણ છે. આ કથનનો સંવાદિ યોગબિંદુનો શ્લોક-૨૪૬-૨૪૭ છે.

અહીં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિના એકલા શુભ પરિણામથી શું થાય ? કેમ કે મોક્ષ પ્રત્યે શુભ પરિણામ અને ક્રિયા બંને કારણ છે.

પૂર્વપક્ષીનો આશય એ છે કે મોક્ષમાં જવાનો બળવાન અભિલાષ સમ્યગ્દૃષ્ટિને છે, તે રૂપ શુભ પરિણામ તેનામાં સદા વર્તે છે, તોપણ મોક્ષને અનુકૂળ એવી સંયમની ક્રિયાને છોડીને સંસારની ક્રિયા કરે છે, તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં એકલા શુભ પરિણામથી શું થાય ?

વસ્તુતઃ મોક્ષના અર્થી જીવો મોક્ષના ઉપાયભૂત સંયમમાં યત્ન કરે તો શીઘ્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, તેથી એકલા શુભ પરિણામથી ઇષ્ટ એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ મોક્ષની પ્રાપ્તિના અર્થીએ ક્રિયામાં પણ યત્ન કરવો જોઈએ. તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની શુશ્રૂષાદિ શુદ્ધ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જિનવચનના પ્રામાણ્યની પ્રતિપત્તિને અનુસરનારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયાઓ પણ શુદ્ધ છે.

આનાથી ગ્રંથકારશ્રીને એ કહેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે મોક્ષને અનુકૂળ સત્શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરે છે, સુસાધુપણાનો બળવાન રાગ કરે છે અને શક્તિના પ્રકર્ષથી દેવ-ગુરુની ભક્તિમાં યત્ન કરે છે. આ બધી ક્રિયાઓ સમ્યગ્દષ્ટિમાં છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ ઉચિત ક્રિયાઓ પણ કરે છે અને મોક્ષ પ્રત્યે બદ્ધચિત્તવાળો પણ છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ અસ્ખલિત ચાલે છે. ફક્ત સર્વવિરતિની શક્તિ નહીં હોવાને કારણે તેની સર્વવિરતિમાં પ્રવૃત્તિ નથી, અને પોતાની જે શુશ્રૂષાદિ ક્રિયામાં શક્તિ છે, તે શુશ્રૂષાદિ ક્રિયામાં શક્તિના પ્રકર્ષથી યત્ન કરે છે, અને ઉપરના યોગમાર્ગમાં જવામાં વિઘ્નભૂત એવી ભોગની ઇચ્છા પોતાને વર્તે છે ત્યારે તેના નિવારણ માટે ભોગમાં પ્રવૃત્તિ છે. તેથી ‘સમ્યગ્દષ્ટિમાં સાર્વદિક યોગ છે=ભોગકાળમાં પણ યોગ છે અને શુશ્રૂષાદિ ક્રિયાકાળમાં પણ યોગ છે.’

અહીં કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિની જિનવચનના પ્રામાણ્યની પ્રતિપત્તિને અનુસરનારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શુશ્રૂષાદિ ત્રણે ક્રિયાઓ ભગવાનના વચનानુસાર કરે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવમાં સંયમના પાલનની શક્તિ હોય, છતાં સંયમ ગ્રહણ ન કરે અને માત્ર સંયમ પ્રત્યેનો રાગ રાખે તો શ્રદ્ધાનુસારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા શુદ્ધ થાય નહીં; કેમ કે જે સ્થાનમાં શક્તિ છે ત્યાં યત્ન કરવાનો અને જ્યાં શક્તિ નથી, ત્યાં રાગ રાખવાનો ભગવાનનો આદેશ છે.

વળી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિની સંયમમાં શક્તિ નથી તેથી સંયમ ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ સંયમ પ્રત્યે બળવાન રાગ છે, તેથી ભગવાનના વચનાનુસાર સત્શાસ્ત્રોને સાંભળે છે; અને શાસ્ત્રો સાંભળવાની ક્રિયાથી ચારિત્રની શક્તિનો સંચય કરે છે, અને ચારિત્ર પ્રત્યેના બદ્ધરાગથી પણ ચારિત્રની શક્તિનો સંચય કરે છે અને દેવ-ગુરુની વૈયાવચ્ચથી પણ ચારિત્રની શક્તિનો સંચય કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શ્રદ્ધાનુસારી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા પણ શુદ્ધ કેમ કરી શકે છે ? તેથી ટીકામાં સ્પષ્ટતા કરી કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઉપર પ્રકૃતિની અપ્રવૃત્તિ છે અને વિરોધી પ્રકૃતિનો યોગ છે, તેના કારણે પરિશુદ્ધ ઊહાપોહનો યોગ પ્રગટેલો છે, અને પરિશુદ્ધ ઊહાપોહનો યોગ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનું અવંધ્યકારણ છે, તેથી પરિશુદ્ધ ઊહાપોહના યોગ વડે શુશ્રૂષાદિ ક્રિયાઓ આક્ષિપ્ત થાય છે.

આશય એ છે કે કર્મપ્રકૃતિની અસર તળે જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાં સુધી જીવમાં પરિશુદ્ધ ઊહાપોહ પ્રગટતો નથી, આથી જ અપુનર્બંધકમાં માર્ગાનુસારી ઊહાપોહ હોવા છતાં પરિશુદ્ધ ઊહાપોહ નથી.

વળી કર્મપ્રકૃતિનો અધિકાર જીવ ઉપર વર્તતો નથી, અને કર્મની પ્રકૃતિના અધિકારથી જે પ્રવૃત્તિ જીવથી થતી હતી, તેનાથી વિરોધી પ્રકૃતિનો યોગ જીવમાં થાય છે ત્યારે તેનાથી તે જીવમાં પરિશુદ્ધ ઊહાપોહ પ્રગટે છે, તેના કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને કર્મરહિત આત્માની અવસ્થા પરમ સારરૂપે દેખાય છે અને કર્મવાળી અવસ્થા વિકૃતિરૂપ દેખાય છે અને જીવની વિકૃતિને દૂર કરવા માટે ભગવાનનું વચન ઉપાયરૂપે દેખાય છે, તેથી સર્વત્ર ભગવાનના વચનનું સમાલોચન કરીને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેના કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની જે અનુષ્ઠાનમાં શક્તિ હોય તે અનુષ્ઠાનમાં શક્તિ ગોપવ્યા વગર અવશ્ય યત્ન કરે છે; કેમ કે પરિશુદ્ધ ઊહાપોહનો યોગ સ્વશક્તિ અનુસાર અનુષ્ઠાનમાં સમ્યગ્ યત્ન કરાવે તેવો નિયમ છે, અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન શક્તિના પ્રકર્ષથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને અસંગ અનુષ્ઠાનમાં પર્યવસાન પામે તેવું હોય છે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સદા યોગ વર્તે છે.

ટીકા :-

નનુ સમ્યગ્દૃષ્ટિપર્યન્તમન્યત્ર દ્રવ્યયોગ એવોચ્યતે इति कथमत्र भावतोऽयमुक्त इति चेत् चारित्रप्रतिपन्थिनामनन्तानुबन्धिनामपगमे तद्गुणप्रादुर्भावनियम इति निश्चयाश्रयणाद्, अल्पतदविवक्षापरेण व्यवहारेण त्वत्रायं नेष्यत एव ।

“एतच्च योगहेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः ।

मुख्यायां पूर्वसेवायामवतारोऽस्य केवलम्” ॥ (योगबिन्दु श्लोक-२०९)

इत्यनेनापुनर्बन्धकातिशयाभिधानं तु सम्यग्दृशो नैगमनयशुद्धिप्रकर्षकाष्ठापेक्ष-
मिति न कश्चिद्विरोध इति विभावनीयं सुधीभिः ॥१८॥

ટીકાર્થ :-

નનુ ..... સુધીભિઃ ॥ અન્યત્ર=અન્ય ગ્રંથમાં, સમ્યગ્દૃષ્ટિ પર્યન્ત દ્રવ્યયોગ જ કહેવાય છે. એથી અહીં=શ્લોક-૧૬માં, કેમ ભાવથી આ કહેવાયો છે= સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેમ ભાવથી યોગ કહેવાયો છે ? અર્થાત્ ભાવથી યોગ નથી, એમ જો ‘નનુ’ થી પૂર્વપક્ષી કહે તો ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

ચારિત્રના પ્રતિપંથી એવા અનંતાનુબંધી કષાયના અપગમમાં તદ્ગુણના પ્રાદુર્ભાવનો નિયમ છે=ચારિત્રગુણના પ્રાદુર્ભાવનો નિયમ છે, એ પ્રકારના નિશ્ચયનયનું આશ્રયણ હોવાથી, સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, એ પ્રમાણે અન્યથ છે.

વળી અલ્પ એવા તેની અવિવક્ષાપર એવા વ્યવહારથી=અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનથી થયેલ અલ્પ એવા ચારિત્રની અવિવક્ષાપર એવા વ્યવહારનયથી, અહીં=સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં, આ=ભાવથી યોગ, ઈચ્છાતો નથી જ.

“વળી આ=શુદ્ધ અનુષ્ઠાન=અપિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનું શુદ્ધ અનુષ્ઠાન, યોગનો હેતુ હોવાથી યોગ છે, એ પ્રમાણેનું ઉચિત વચન છે. આનો=અપિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનો, મુખ્ય પૂર્વસેવામાં કેવળ અવતાર છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૯)

આ પ્રકારના યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૯ દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિને અપુનર્બંધકથી અતિશયનું અભિધાન તુ=વળી નૈગમનયની શુદ્ધિના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ઠાની અપેક્ષાએ છે, એથી કોઈ વિરોધ નથી=યોગબિંદુમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને અપુનર્બંધક

કરતાં પરાકાષ્ઠાની પૂર્વસેવા કહીને દ્રવ્યયોગ સ્વીકાર્યો, અને ગ્રંથકારશ્રીએ નિશ્ચયનયનું આશ્રયણ કરીને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં અનંતાનુબંધીના વિગમનથી ઉત્પન્ન થયેલું ચારિત્ર સ્વીકારીને ભાવથી યોગ કહ્યો, એથી કોઈ વિરોધ નથી. એ પ્રકારે બુદ્ધિશાળીઓએ વિભાવન કરવું. ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :-

ગ્રંથકારશ્રીએ શ્લોક-૧૭માં સ્થાપન કર્યું કે અપુનર્બંધકને દ્રવ્યથી યોગ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, અને તેની પુષ્ટિ શ્લોક-૧૭માં અને શ્લોક-૧૮માં કરી. ત્યાં 'નનુ' થી શંકા કરતાં કોઈ કહે કે અન્ય ગ્રંથમાં અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ સુધી દ્રવ્યયોગ કહેવાય છે, અને આ ગ્રંથમાં ગ્રંથકારશ્રીએ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, તેમ કહ્યું, તે કઈ અપેક્ષાએ છે ? તેનું સમાધાન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચારિત્રના પ્રતિપંથી એવા અનંતાનુબંધી કષાયનો અપગમ છે, તેથી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં અલ્પ ચારિત્ર પણ છે, એમ નિશ્ચયનય સ્વીકારે છે. તે નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, એમ ગ્રંથકારશ્રીએ અહીં કહેલ છે. અન્ય ગ્રંથોમાં વ્યવહારનયથી દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકમાં ચારિત્ર છે, તેની પૂર્વે ચારિત્ર નથી, તેને સામે રાખીને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ નથી, તેમ સ્વીકારીને દ્રવ્યથી યોગ છે એમ કહેલ છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકારશ્રીએ, અલ્પચારિત્રને ચારિત્રરૂપે નહીં સ્વીકારનાર એવા વ્યવહારનયનો આશ્રય કરીને અન્ય ગ્રંથમાં અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને દ્રવ્યયોગ કહેલ છે, તેમ દ્રવ્યયોગ કહેલ નથી; પરંતુ અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનથી પ્રગટ થયેલ અલ્પ પણ ચારિત્રને ચારિત્રરૂપે સ્વીકારનાર નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરીને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, એમ કહેલ છે.

આ રીતે શંકાકારનું સમાધાન ગ્રંથકારશ્રીએ કર્યું ત્યાં 'યોગબિંદુ'ના વચન સાથે સ્થૂલથી વિરોધ દેખાય છે, છતાં પરમાર્થથી વિરોધ નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે --

‘યોગબિંદુ’માં કહ્યું છે કે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની દેવ-ગુરુની પૂજાદિરૂપ ક્રિયા મુખ્ય પૂર્વસેવા છે, અને આ પૂર્વસેવા યોગ નથી પરંતુ યોગનો હેતુ છે, તેથી ઉપચારથી યોગ છે. ‘યોગબિંદુ’ના આ કથનમાં અપુનર્બંધકને મુખ્ય પૂર્વસેવા નથી, પરંતુ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને મુખ્ય પૂર્વસેવા છે એમ કહેલ છે, અને ‘પૂર્વસેવા એટલે યોગ નહીં પણ યોગની પૂર્વ ભૂમિકા’; અને અપુનર્બંધક જીવને મુખ્ય પૂર્વસેવા નથી અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની મુખ્ય પૂર્વસેવા છે તેમ બતાવ્યું. એ કથન કઈ અપેક્ષાએ છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે —

નૈગમનયની શુદ્ધિના પ્રકર્ષની પરાકાષ્ઠાની અપેક્ષાએ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની પૂર્વસેવાને મુખ્ય પૂર્વસેવા કહી છે, અને તે અપુનર્બંધક જીવ કરતાં અતિશયવાળી પૂર્વસેવા છે, તેમ બતાવેલ છે; અને તે અપેક્ષાએ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને દ્રવ્યથી યોગ છે, અને દેશવિરતિધર આદિને ભાવથી યોગ છે. વળી, પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકારશ્રીએ નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરેલ છે. તેથી અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનને આશ્રયીને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ કહેલ છે. માટે ‘યોગબિંદુ’ના કથન સાથે કોઈ વિરોધ નથી, એમ બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ વિભાવન કરવું.

અહીં વિશેષ એ છે કે વ્યવહારનયથી અપુનર્બંધક અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ છે અને નિશ્ચયનયથી દેશવિરતિધર આદિને યોગ છે, આ પ્રકારનું યોગવિંશિકાનું વચન છે. તે યોગવિંશિકાના વચનમાં વ્યવહારનયને આશ્રયીને અપુનર્બંધક અને સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ કહેલ છે; કેમ કે યોગના કારણમાં યોગનો ઉપચાર કરીને વ્યવહારનય યોગ કહે છે અને તે યોગવિંશિકાના વચનમાં નિશ્ચયનયને આશ્રયીને દેશવિરતિધરને યોગ કહેલ છે; કેમ કે નિશ્ચયનય ઉપચારને સ્વીકારતો નથી.

વળી, વ્યવહારનય અલ્પવિરતિને વિરતિ સ્વીકારતો નથી, તેથી ચોથા ગુણસ્થાનકે અલ્પવિરતિ હોવા છતાં વ્યવહારનય વિરતિ સ્વીકારતો નથી. પરંતુ પાંચમા ગુણસ્થાનકે વિરતિને સ્વીકારે છે, તેથી પાંચમા ગુણસ્થાનકથી ભાવથી યોગ છે, તેમ યોગવિંશિકામાં કહેલ છે.

વળી, નિશ્ચયનય ચોથા ગુણસ્થાનકે અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનથી થયેલ અલ્પવિરતિને પણ વિરતિ સ્વીકારે છે, તેથી નિશ્ચયનય ચોથા ગુણસ્થાનકે ભાવથી

યોગ સ્વીકારે છે, માટે અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનકથી ભાવથી યોગ છે અને અપેક્ષાએ પાંચમા ગુણસ્થાનકથી ભાવથી યોગ છે, તેમ સ્વીકારવામાં વિરોધ નથી.

વળી નૈગમનય અનેક ભેદવાળો છે અને તેને પ્રસ્થકના દૃષ્ટાંતથી શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલ છે. કોઈ પુરુષ પ્રસ્થક=ધાન્યનું માપ વિશેષ બનાવવા માટે જંગલમાં લાકડું લેવા જતો હોય ત્યારે કોઈ અન્ય પુરુષ તેને પૂછે કે 'તું શું કરે છે ?' તો જંગલમાં જનાર પુરુષ કહે કે 'હું પ્રસ્થક કરું છું' - આ અશુદ્ધ નૈગમનયના ભેદથી પ્રસ્થક બનાવવાની ક્રિયા છે.

અને તે પુરુષ પ્રસ્થક બનાવવા બેઠો હોય અને પ્રસ્થક થવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે કોઈ પૂછે કે 'તું શું કરે છે ?' તો તે કહે કે 'હું પ્રસ્થક કરું છું' - આ પરાકાષ્ઠાને પામેલ શુદ્ધ નૈગમનયથી પ્રસ્થક બનાવવાની ક્રિયા છે; કેમ કે પ્રસ્થક બનવાની તૈયારી છે ત્યારે 'હું પ્રસ્થક કરું છું' એમ તે પુરુષ કહે છે.

તેમ પ્રસ્થકના નિષ્પત્તિસ્થાનીય પાંચમા ગુણસ્થાનકવાળા શ્રાવકનો અધ્યાત્માદિ યોગ છે, જે ભાવથી યોગ છે, અને પ્રસ્થક બનવાની તૈયારી સ્થાનીય પ્રસ્થક બનાવવાની ક્રિયાતુલ્ય અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિની ધર્મની ક્રિયા છે. જે ભાવથી યોગ નથી, પરંતુ ભાવથી યોગની નિષ્પત્તિની પૂર્વસેવા છે, જેને શુદ્ધ નૈગમનય પૂર્વસેવા રૂપે સ્વીકારે છે અને લાકડું કાપવા જનાર પુરુષ પ્રસ્થક કરું છું, એમ કહે છે. તેના તુલ્ય અપુનર્બંધકની ધર્મક્રિયા છે, જેને અશુદ્ધ નૈગમનય પૂર્વસેવારૂપે સ્વીકારે છે.

આથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પાંચમા ગુણસ્થાનકે ભાવથી યોગ છે, તેનું કારણ એવી પૂર્વસેવા અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિને છે, તેથી શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાને પામેલ નૈગમનય તેને પૂર્વસેવા સ્વીકારે છે; અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિની દેવ-ગુરુની પૂજાદિ ક્રિયાને મુખ્ય પૂર્વસેવા યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૮માં કહી, તે ભાવથી દેશવિરતિધર આદિમાં વર્તતા યોગની પ્રાપ્તિની અતિ આસન્ન હોવાને કારણે પરાકાષ્ઠાને પામેલ નૈગમનયની શુદ્ધિની અપેક્ષાએ છે.

સંક્ષેપ :-

સંક્ષેપથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અપુનર્બંધક જીવને યોગની પ્રાપ્તિના કારણીભૂત એવી પૂર્વસેવા તે દ્રવ્યયોગ છે, અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને પણ યોગની

પ્રાપ્તિના કારણીભૂત એવી પૂર્વસેવા તે દ્રવ્યયોગ છે. ફક્ત અપુનર્બંધક જીવની પૂર્વસેવા યોગની પ્રાપ્તિનું દૂરવર્તી કારણ છે, તેથી અપુનર્બંધક જીવની પૂર્વસેવાને અમુખ્ય પૂર્વસેવા અને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની પૂર્વસેવા યોગની પ્રાપ્તિનું નજીકનું કારણ છે. તેથી અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિની પૂર્વસેવાને મુખ્ય પૂર્વસેવા 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૦૮માં કહેલ છે.

વળી, અપુનર્બંધક જીવ પૂર્વસેવાનું સેવન કરીને ક્રમસર સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ ભાવથી યોગની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેને સામે રાખીને અપુનર્બંધક જીવની પૂર્વસેવાને શ્લોક-૨માં મુખ્ય પૂર્વસેવા કહેલ છે. સકૃદ્બંધકાદિ જીવો આલોચનાદિરહિત પૂર્વસેવા કરે છે, તેથી તેઓની પૂર્વસેવાની આચરણા ભાવથી યોગની પ્રાપ્તિનું કારણ બનતી નથી, માત્ર પૂર્વસેવાના આચારોનું પાલન છે માટે અમુખ્ય પૂર્વસેવા કહેલ છે, તેથી અપેક્ષાભેદ હોવાને કારણે યોગબિંદુ શ્લોક-૨૦૮ના કથન સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં શ્લોક-૨નો પણ કોઈ વિરોધ નથી. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૬માં કહ્યું કે અપુનર્બંધકને દ્રવ્યયોગ છે અને ભિન્નગ્રંથિ એવા સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ છે. ત્યાર પછી શ્લોક-૧૭-૧૮માં સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ કેમ છે ? તે યુક્તિથી સ્પષ્ટ કર્યું, અને શ્લોક-૧૮ની ટીકાના અંતમાં શંકા કરી કે સમ્યગ્દષ્ટિને અલ્પ ગ્રંથોમાં દ્રવ્યથી યોગ સ્વીકાર્યો છે, અને અહીં સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ કેમ સ્વીકાર્યો છે ? અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. ત્યાં કોઈકને પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિને અવિરતિનો ઉદય છે, તેથી ઉપચારને સ્વીકારનાર વ્યવહારનયથી યોગ છે, તેમ કહી શકાય, પરંતુ પરમાર્થવૃત્તિથી=નિશ્ચયનયથી, યોગ નથી એમ માલવું જોઈએ. એ પ્રકારની શંકાનું નિવારણ કરવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

एतन्निश्चयवृत्त्यैव यद्योगः शास्त्रसंज्ञिनः ।

त्रिधा शुद्धादनुष्ठानात् सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः ॥१९॥

અન્વયાર્થ :-

એતન્=આ=ભિન્નગ્રંથિને ભાવથી યોગ છે એ પ્રમાણે શ્લોક-૧૬માં કહેવાયું એ, નિશ્ચયવૃત્ત્યૈવ=નિશ્ચયવૃત્તિથી જ છે=પરમાર્થવૃત્તિથી જ છે, યન્=જે કારણથી શાસ્ત્રસંજ્ઞિનઃ=શાસ્ત્રસંજ્ઞીને=શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિને ત્રિધા=ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધાદનુષ્ઠાનાત્=શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સમ્યક્પ્રત્યયવૃત્તિતઃ=સમ્યક્ પ્રત્યય દ્વારા વૃત્તિ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ હોવાથી યોગઃ=યોગ છે. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=ભિન્નગ્રંથિને ભાવથી યોગ છે એ પ્રમાણે શ્લોક-૧૬માં કહેવાયું એ, પરમાર્થવૃત્તિથી જ છે, જે કારણથી શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિને ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સમ્યક્ પ્રત્યય દ્વારા પ્રવૃત્તિ હોવાથી યોગ છે. ॥૧૯॥

ટીકા :-

એતદિતિ-એતદ્વદુક્તં ભિન્નગ્રન્થેરેવ ભાવતો યોગ ઇતિ નિશ્ચયવૃત્ત્યૈવ=પરમાર્થવૃત્ત્યૈવ, ન તુ કલ્પનયા યદ્=યસ્માદ્, શાસ્ત્રેણૈવ સંજ્ઞી તદ્વિના ત્વસંજ્ઞિવત્ ક્વાપ્યર્થેડપ્રવર્તમાનો યસ્તસ્ય, ત્રિધા=વક્ષ્યમાણૈસ્ત્રિભિઃ પ્રકારૈઃ, શુદ્ધાદ્=નિરવદ્યાત્, અનુષ્ઠાનાદ્=આચારાત્, સમ્યક્ પ્રત્યયેન=આત્મગુરુલિઙ્ગશુદ્ધ્યા, વૃત્તિઃ=સ્વકૃતિસાધ્યતાદ્યધ્રાન્તવિશ્વાસેન પ્રવૃત્તિઃ, તતો [યોગો] ભવતીતિ ॥૧૯॥

ટીકાર્થ :-

એતદ્વદુક્તં ..... ભવતીતિ ॥ આ=ભિન્નગ્રંથિને જ ભાવથી યોગ છે એ પ્રમાણે જે કહેવાયું એ=શ્લોક-૧૬માં કહેવાયું એ, નિશ્ચયવૃત્તિથી જ છે=પરમાર્થવૃત્તિથી જ છે, પરંતુ કલ્પનાથી નથી, યદ્=જે કારણથી, શાસ્ત્ર દ્વારા જ સંજ્ઞી, અને તેના વિના=શાસ્ત્ર વિના, અસંજ્ઞીની જેમ, કોઈપણ અર્થમાં અપ્રવર્તમાન એવા તેને, ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધ=નિરવદ્ય, અનુષ્ઠાનથી=આચારથી, સમ્યક્ પ્રત્યય વડે=આત્મા, ગુરુ અને લિંગની શુદ્ધિ દ્વારા વૃત્તિ=સ્વકૃતિસાધ્યતાદિ અધ્રાન્ત વિશ્વાસ વડે પ્રવૃત્તિ છે, તે કારણથી યોગ છે.

‘ઇતિ’ શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિ સૂચક છે. ॥૧૯॥

❖ 'સ્વકૃતિસાધ્યતાદ્યભ્રાન્તવિશ્વાસેન' અહીં 'આદિ' થી ભળવાન અનિષ્ટનું અનનુબંધિત્વ અને ઇષ્ટની સાધનતાનું ગ્રહણ કરવું.

નોંધ :- મૂળ શ્લોકમાં 'યોગઃ' શબ્દ છે. તેથી ટીકાના અંતે તતો ભવતીતિ ના સ્થાને 'તતો યોગો ભવતીતિ' એ પ્રમાણે પાઠ હોવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

(i) સમ્યગ્દષ્ટિને પરમાર્થથી ભાવયોગ સ્વીકારવામાં યુક્તિ :-

(ii) સમ્યગ્દષ્ટિની અત્યંત વિવેકપૂર્વકની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ :-

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ છે એમ શ્લોક-૧૭માં ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું, ત્યાં કોઈકને શંકા થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ભગવાનના વચનમાં સ્થિર રુચિ છે, પરંતુ ભગવાનના વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી અવિરતિવાળા એવા સમ્યગ્દષ્ટિને ઉપચારથી યોગ કહી શકાય, પણ પરમાર્થથી યોગ કહી શકાય નહીં; કેમ કે મોક્ષની સાથે આત્માનું યોજન કરે તેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિ તે યોગ કહેવાય, અને મોક્ષની સાથે આત્માનું યોજન કરે તેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને હોઈ શકે નહિ, માટે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને પરમાર્થથી યોગ નથી. આ શંકાના નિવારણ માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે --

શ્લોક-૧૭માં કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, એ નિશ્ચયવૃત્તિથી જ છે, પરંતુ કલ્પનાથી નથી; કેમ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શાસ્ત્ર દ્વારા જ સંજ્ઞી છે, અસંજ્ઞીની જેમ શાસ્ત્ર વિના કોઈપણ અર્થમાં પ્રવર્તતા નથી.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ધર્મની જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે શાસ્ત્રવચનના સ્મરણથી તો કરે છે જ, પરંતુ સંસારની અર્થ-કામની પણ જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પણ શાસ્ત્રવચનના સ્મરણથી કરે છે. જેમ અસંજ્ઞી જીવો દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા નહીં હોવાને કારણે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાથી કોઈ પણ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રસંજ્ઞાને છોડીને અન્ય સંજ્ઞાવાળા નહીં હોવાના કારણે અન્ય સંજ્ઞાથી કોઈપણ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે સર્વ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રવચનનું સ્મરણ હોવાના કારણે શાસ્ત્રવચનથી નિયંત્રિત હોય છે, અને શાસ્ત્રવચનથી નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ હંમેશાં ત્રણે શુદ્ધિવાળી હોય છે તે : (૧) વિષયશુદ્ધ હોય છે, (૨)

સ્વરૂપશુદ્ધ હોય છે અને (૩) અનુબંધશુદ્ધ હોય છે, અને આ ત્રણે શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તરના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનને પ્રાપ્ત કરાવીને મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય છે.

વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ પ્રત્યયથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનમાં સ્વકૃતિસાધ્યતાદિ ત્રણનો અભ્રાંત નિર્ણય થાય; અને જે અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્પ્રત્યયપૂર્વકનું અને ત્રણે શુદ્ધિવાળું હોય તે અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તરના અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય છે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પારમાર્થિક યોગ છે, પરંતુ કલ્પનાથી નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે વિચારક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કોઈપણ અનુષ્ઠાન કરે ત્યારે સ્વકૃતિસાધ્યતાદિ ત્રણનો નિર્ણય આત્મપ્રત્યયથી, ગુરુપ્રત્યયથી અને લિંગપ્રત્યયથી કરે :

સ્વકૃતિસાધ્યત્વ આદિ ત્રણ :-

(૧) આ અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિથી સાધ્ય છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરે.

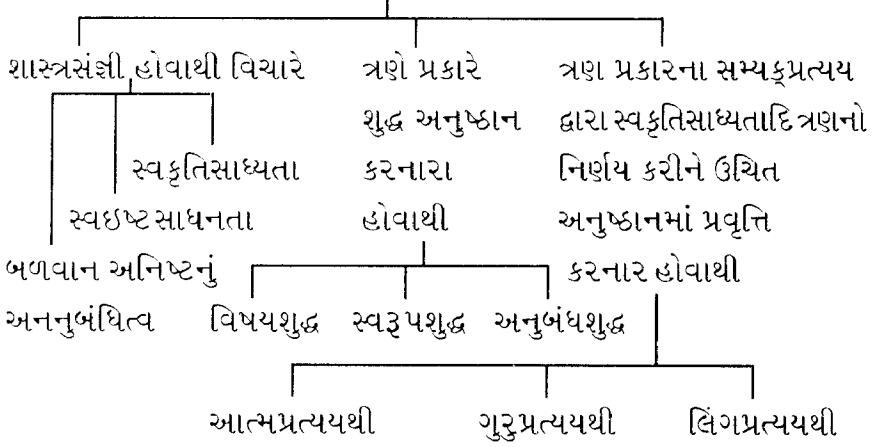
(૨) વળી આ અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિસાધ્ય હોવા છતાં સ્વઇષ્ટનું સાધન છે કે નહીં, તેનો નિર્ણય કરે.

(૩) વળી આ અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિ સાધ્ય છે અને પોતાના ઇષ્ટનું સાધન છે, આમ છતાં બળવાન અનિષ્ટનું અનનુબંધી છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરે.

વળી સ્વકૃતિસાધ્યતાદિ ત્રણનો નિર્ણય : (૧) આત્મપ્રત્યયથી, (૨) ગુરુપ્રત્યયથી અને (૩) લિંગપ્રત્યયથી કરે છે, જેનું વર્ણન ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં આગળ શ્લોક-૨૭માં કરશે.

આ ત્રણ પ્રત્યયથી કરાયેલું ત્રણ શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન અવશ્ય ઇષ્ટફળની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને મોક્ષ ઇષ્ટ છે અને મોક્ષના ઉપાયરૂપ શાસ્ત્રવચન ઇષ્ટ છે, તેથી સર્વત્ર પોતાની શક્તિનું સમાલોચન કરીને શાસ્ત્રવચનાનુસાર ત્રણે પ્રકારે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સેવન કરીને ઉત્તરોત્તર યોગમાર્ગની વૃદ્ધિ કરે છે. માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે, એ નિશ્ચયવૃત્તિનું કથન છે, પરંતુ કલ્પનાથી નથી.

-: સમ્યગ્દષ્ટિને ભાવથી યોગ હોવાનાં કારણો :-

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિથી યુક્ત અનુષ્ઠાન હોય છે. ॥૧૯॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં કહ્યું કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિને પરમાર્થથી યોગ છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રથી કેમ કરે છે ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

શાસ્ત્રમાસન્નભવ્યસ્ય માનમામુષ્મિકે વિદ્યૌ ।

સેવ્યં યદ્વિચિકિત્સાયાઃ સમાધેઃ પ્રતિકૂલતા ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

આસન્નભવ્યસ્ય=આસન્નભવ્યને આમુષ્મિકે વિદ્યૌ=પારલૌકિક પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્ર માન=શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે, એથી સેવ્યં=સેવ્ય છે; યત્=જે કારણથી વિચિકિત્સાયાઃ સમાધેઃ પ્રતિકૂલતા=વિચિકિત્સાનું સમાધિનું પ્રતિકૂળપણું છે=વિચિકિત્સા સમાધિને પ્રતિકૂળ છે. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આસન્નભવ્યને પારલૌકિક પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે, એથી સેવ્ય

છે; જે કારણથી વિચિકિત્સાનું સમાધિનું પ્રતિકૂળપણું છે=વિચિકિત્સા સમાધિને પ્રતિકૂળ છે. ॥૨૦॥

ટીકા :-

શાસ્ત્રમિતિ-આસન્નભવ્યસ્ય=અદૂરવર્તિમોક્ષલાભસ્ય પ્રાણિનઃ, આમુષ્મિકે વિધૌ= પારલૌકિકે કર્મણિ, શાસ્ત્રં માનં, ધર્માધર્મયોરતીન્દ્રિયત્વેન તદુપાયત્વબોધને પ્રમાણાન્તરાસામર્થ્યાત્, અતઃ સેવ્યં=સર્વત્ર પ્રવૃત્તૌ પુરસ્કરણીયં, ન તુ ક્વચિદપ્યંશેઽ- નાદરણીયં, યદ્=યસ્માદ્, વિચિકિત્સાયા યુક્ત્યા સમુપપન્નેઽપિ મતિવ્યામોહોત્પન્ન- ચિત્તવિપ્લુતિરૂપાયાઃ સમાધેશ્ચિત્તસ્વાસ્થ્યરૂપસ્ય જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાત્મકસ્ય વા પ્રતિકૂલતા=વિરોધિતાઽસ્તિ । અર્થો હિ ત્રિવિધઃ સુખાધિગમો દુરધિગમોઽનધિ- ગમશ્ચેતિ શ્રોતારં પ્રતિ ભિદ્યતે, આદ્યો યથા ચક્ષુષ્મતશ્ચિત્રકર્મનિપુણસ્ય રૂપસિદ્ધિઃ, દ્વિતીયઃ સૈવાનિપુણસ્ય, તૃતીયસ્ત્વન્ધસ્યેતિ, તત્ર પ્રથમ-ચરમયોર્નાસ્ત્યેવ વિચિકિત્સા, નિશ્ચયાદસિદ્ધેશ્ચ; દ્વિતીયે તુ દેશકાલસ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટે ધર્માધર્માદૌ ભવન્તી સા મહાનર્થકારિણી । યદાગમઃ -

“વિતિગિંછં સમાવન્ને ણં અપ્પાણે ણં ણો લહતિ સમાહિં” । (આચારાંગ-૫/૫/૧૬૧) અતશ્ચિત્તશુદ્ધ્યર્થ શાસ્ત્રમેવાદરણીયમિતિ ભાવઃ ।

યત ઉક્તં -

“મલિનસ્ય યથાત્યન્તં જલં વસ્ત્રસ્ય શોધનમ્ ।

અન્તઃકરણરત્નસ્ય તથા શાસ્ત્રં વિદુર્બુધાઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૨૯) ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

આસન્નભવ્યસ્ય ..... વિદુર્બુધાઃ ॥ આસન્નભવ્યને=અદૂરવર્તી મોક્ષલાભવાળા જીવને, આમુષ્મિક વિધિમાં=પારલૌકિક કૃત્યમાં, શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે; કેમ કે ધર્મ અને અધર્મનું અતીન્દ્રિયપણું હોવાને કારણે તેના ઉપાયપણાના બોધનમાં=ધર્મ-અધર્મના ઉપાયપણાને જાણવામાં, પ્રમાણાંતરનું અસામર્થ્ય છે=શાસ્ત્ર સિવાય પ્રમાણાંતરનું અસામર્થ્ય છે. આથી સેવ્ય છે=સર્વત્ર પ્રવૃત્તિમાં પુરસ્કરણીય છે=સર્વ પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્ર આદર કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ કોઈપણ અંશમાં અનાદરણીય નથી. યદ્=યસ્માદ્=જે કારણથી યુક્તિથી સમુપપન્ન પણ અર્થમાં મતિના વ્યામોહથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તની વિપ્લુતિરૂપ

વિચિકિત્સાનું, ચિત્તસ્વાસ્થ્યરૂપ સમાધિનું અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ સમાધિનું પ્રતિકૂળપણું છે=વિરોધીપણું છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે યુક્તિથી સમુપપન્ન પણ અર્થમાં વિચિકિત્સા થાય તો સમાધિનો બાધ થાય છે, તેથી યુક્તિથી સમુપપન્ન અર્થમાં વિચિકિત્સા કેમ થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે -

જે કારણથી શ્રોતાને આશ્રયીને અર્થ (૧) સુખાધિગમ, (૨) દુરધિગમ અને (૩) અનધિગમ એ રૂપ ત્રણ પ્રકારે ભેદાય છે=ભેદવાળો થાય છે. જે પ્રમાણે ચિત્રકર્મમાં નિપુણ ચક્ષુવાળા એવા પુરુષને રૂપસિદ્ધિ આદ્ય છે=સુખાધિગમરૂપ અર્થ છે, તે જ અર્થ અનિપુણને=ચક્ષુવાળા એવા અનિપુણને બીજો છે=દુરધિગમરૂપ અર્થ છે. વળી અંધને ત્રીજો છે=અનધિગમરૂપ અર્થ છે. 'જ્ઞિતિ' શબ્દ ત્રણ પ્રકારના અર્થના સ્વરૂપ કથનની સમાપ્તિમાં છે. ત્યાં=સુખાધિગમાદિ ત્રણ ભેદમાં, પ્રથમ અને ચરમ પુરુષને=સુખાધિગમવાળા અને અનધિગમવાળા પુરુષને, વિચિકિત્સા નથી; કેમ કે પ્રથમને નિશ્ચય છે અને ચરમને અસિદ્ધિ છે. વળી બીજામાં=દુરધિગમવાળા પુરુષમાં, દેશ, કાળ અને સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા ધર્મ-અધર્માદિમાં થતી તે=વિચિકિત્સા, મહાઅનર્થને કરનારી છે.

જે કારણથી આગમ છે “વિચિકિત્સા સમાપન્ન=વિચિકિત્સાને પ્રાપ્ત, આત્મા હોતે છતે સમાધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.” (આચારાંગ-૫-૧૬૧)

આથી=વિચિકિત્સાને પ્રાપ્ત આત્મા સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી આથી, ચિત્તશુદ્ધિને માટે શાસ્ત્ર જ આદરણીય છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે. જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી 'યોગબિંદુ' શ્લોક-૨૨૮માં કહેવાયું છે -

“જે પ્રમાણે જળ મલિન વસ્તુનું અત્યંત શોધન કરે છે, તે પ્રમાણે અંતઃકરણરૂપ રત્નનું=ચિત્તરત્નનું, શાસ્ત્ર અત્યંત શોધન કરે છે, એ પ્રમાણે પંડિત પુરુષો કહે છે.”

(યોગબિંદુ શ્લોક-૨૨૮) ॥૨૦॥

✽ 'સમુપપન્નેડપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે યુક્તિથી સમુપપન્ન ન હોય ત્યાં તો શંકા થાય, પરંતુ યુક્તિથી સમુપપન્નમાં પણ મતિના વ્યામોહથી ઉત્પન્ન થયેલી શંકા થાય છે.

✽ 'ધર્માધર્માદૌ' અહીં 'આદિ' થી આકાશાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

(૧) પરલોકપ્રધાન આસન્નભવ્ય જીવોની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્રપુર:સરતા :-

જે જીવો નજીકમાં મોક્ષમાં જનારા છે તેઓમાં સહજ રીતે માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ થયેલી હોય છે, તેથી પરલોકની પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્રને પ્રમાણ કરે છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા હોવાને કારણે તત્ત્વને જુએ છે, તેથી નજીકમાં મોક્ષમાં જનાર છે; અને આવા જીવો પરલોકની પ્રવૃત્તિ સ્વમતિ પ્રમાણે કરતા નથી, પરંતુ શાસ્ત્રાનુસાર કરે છે; કેમ કે અતીન્દ્રિય એવા ધર્મ-અધર્મના ઉપાયનો બોધ કરવા માટે તેઓની નિર્મળ બુદ્ધિમાં શાસ્ત્રથી અન્ય કોઈ પ્રમાણ જણાતું નથી, આથી આવા જીવો સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં શાસ્ત્રને આગળ કરતા હોય છે અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ અને કામની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેઓ શાસ્ત્રને આગળ કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આશય એ છે કે આસન્નભવ્ય જીવ હંમેશાં પરલોકપ્રધાન હોય છે, તેથી પરલોકને વ્યાઘાત ન થાય એ રીતે જીવવાના અર્થી હોય છે. તેઓ પોતાની શક્તિનું સમાલોચન કરીને જે પ્રવૃત્તિ પોતે કરી શકે તેવું જણાય તે પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરે છે અને તે પ્રવૃત્તિ હંમેશાં તેઓના પરલોકના હિતનું કારણ બને તે રીતે કરે છે; અને પરલોકના હિતનું કારણ શાસ્ત્રવચનાનુસાર કરાયેલી પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેથી આલોકમાં પણ સંયમ ગ્રહણ ન કરી શકે તો સંસારમાં અર્થ-કામનું જે સેવન કરે તે પણ શાસ્ત્રનું સ્મરણ કર્યા વગર કરતા નથી અને ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરીને કરે છે. આ રીતે આવા જીવો સર્વ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રપુર:સર કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આસન્નભવ્ય જીવ સર્વ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રને આગળ કરીને કેમ કરે છે ? એથી કહે છે -

યુક્તિથી પ્રાપ્ત પણ અર્થમાં મતિના વ્યામોહને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી શંકા સમાધિને પ્રતિકૂળ છે=પરલોકની સાધક એવી ચિત્તની સ્વસ્થતાનો નાશ કરનાર છે.

આશય એ છે કે યોગ્ય જીવો કોઈક રીતે પરલોકને પ્રધાન કરીને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે, આલોકના વિષયોથી પરાડ્મુખ થઈને આત્માની ગુણસંપત્તિને પ્રગટ કરવા માટે શાસ્ત્રવચનાનુસાર ઉચિત યોગોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ

છતાં, કોઈક સ્થાનમાં શાસ્ત્રવચનમાં શંકા થાય તો પરલોકપ્રધાન એવી ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ તેમના ચિત્તના સ્વાસ્થ્યનો નાશ કરનાર બને છે; કેમ કે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી શંકાને કારણે પરલોકની પ્રવૃત્તિ શિથિલ મૂળવાળી થાય છે. તેથી મોક્ષને અનુકૂળ એવું ઉત્તમ ચિત્ત નષ્ટ થાય છે, માટે સંયમ ગ્રહણ કરેલ યોગી હોય અને રત્નત્રયીની પરિણતિ વર્તતી હોય એવા યોગીને પણ કોઈક નિમિત્તને પામીને પરલોકની પ્રવૃત્તિમાં સંશય થાય તો તેમની રત્નત્રયીની પરિણતિનો નાશ થાય છે, માટે પરલોકના અર્થી જીવે હંમેશાં શાસ્ત્રને પ્રધાન કરીને શંકાનો પરિહાર કરવો જોઈએ, જેથી ચિત્તની સમાધિ નાશ પામે નહીં અને પોતાનામાં પ્રગટ થયેલો યોગમાર્ગ સ્ખલના વગર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને નિર્મળ દૃષ્ટિ મળેલી હોવાથી સર્વત્ર શાસ્ત્રને આગળ કરે છે, જેથી સમાધિની પ્રતિકૂળતા વર્તતી નથી, આથી આવા જીવો શીઘ્ર સંસારનો અંત કરીને મોક્ષમાં જાય છે, માટે આસન્નભવ્ય છે.

અતીન્દ્રિય પદાર્થો છન્નસ્થનો વિષય નથી, પરંતુ અતીન્દ્રિય પદાર્થને જોનાર સર્વજ્ઞ છે, માટે ક્યું વચન સર્વજ્ઞનું છે ? તેનો નિર્ણય કષાદિ પરીક્ષાથી કરીને તેમના વચન પ્રમાણે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે યુક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોમાં પણ આરાધક જીવને શંકા કેમ થાય છે ? તેથી કહે છે --

શ્રોતાના ક્ષયોપશમને આશ્રયીને અર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે : (૧) સુખાધિગમ= સુખે બોધ થાય તેવો, (૨) દુરધિગમ=દુઃખે બોધ થાય તેવો, (૩) અનધિગમ=બોધ ન થઈ શકે તેવો.

તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે --

(૧) સુખાધિગમનું દૃષ્ટાંત :- જેમ કોઈ ચક્ષુવાળો પુરુષ હોય અને ચિત્રકર્મમાં નિપુણ હોય=ચિત્રકળાને પારખવામાં નિપુણ હોય, તો ચિત્રકળાની સુંદરતાને તે પારખી શકે છે, તેથી તેને ચિત્રના સૌંદર્યનો સુખે બોધ થાય છે.

(૨) દુરધિગમનું દૃષ્ટાંત :- વળી કોઈ પુરુષ ચક્ષુવાળો હોય અને ચિત્રકળાને પારખવામાં અનિપુણ હોય તો ચિત્રના સૌંદર્યનો બોધ તેને દુઃખે થઈ શકે તેવો હોય છે. આમ છતાં કોઈ સમજાવનાર મળે તો તેને ચિત્રનો બોધ થાય છે, પરંતુ સુખે બોધ થતો નથી.

(૩) અનધિગમનું દૃષ્ટાંત :- વળી કેટલાક પુરુષો ચક્ષુહીન હોય છે. તેઓને ચિત્રના સૌંદર્યનો બોધ જ થઈ શકતો નથી.

આ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં પ્રથમ પ્રકારના પુરુષને કોઈ સુંદર ચિત્ર બતાવવામાં આવે ત્યારે તેને ચિત્રના સૌંદર્યમાં સંશય થતો નથી; કેમ કે તેને ચિત્રના સૌંદર્યની પરખ છે. ત્રીજા પ્રકારના પુરુષને પણ ચિત્રનું આ રૂપ શ્રેષ્ઠ છે કે નહીં ? એવો સંશય થતો નથી; કેમ કે અંધ હોવાથી તેને રૂપની જ અસિદ્ધિ છે=રૂપ દેખાવાનું જ નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારના પુરુષને ચિત્રને જોઈને ‘આ ચિત્ર શ્રેષ્ઠ છે કે નહીં ?’ તેવો સંશય થઈ શકે છે; કેમ કે તે ચિત્ર પારખવામાં નિપુણ નથી.

આ રીતે અતીન્દ્રિય પદાર્થોના વિષયમાં પણ જેમ પ્રથમ પુરુષને ચિત્રના સૌંદર્યમાં સંશય થતો નથી, તેમ માર્ગાનુસારી બુદ્ધિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંશય થતો નથી, પરંતુ પોતાની નિર્મળ પ્રજ્ઞાને કારણે કષ-છેદ-તાપથી શુદ્ધ એવા સર્વજ્ઞના વચનને ગ્રહણ કરીને તે પ્રમાણે પદાર્થનો યથાર્થ બોધ કરે છે, તેથી તેને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સુખે બોધ થાય છે.

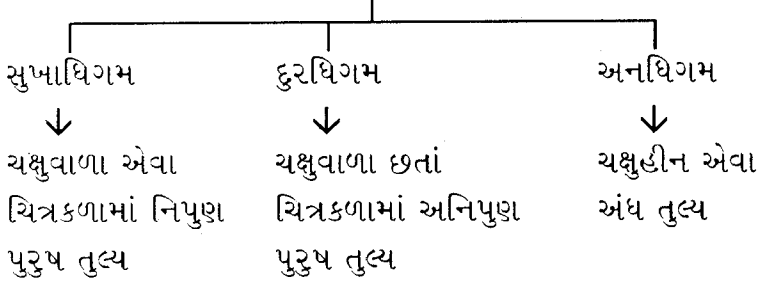
વળી સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા નહીં હોવાને કારણે કેટલાક માર્ગાનુસારી બુદ્ધિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને પણ ક્યારેક મિથ્યાત્વના ઉદયથી દેશ, કાળ અને સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા ધર્માધર્માદિમાં શંકા થાય છે, તે મહાઅનર્થને કરનારી છે; કેમ કે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં થયેલી શંકાનું જો નિવર્તન ન થાય તો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થાય છે, તેથી પરલોકનું હિત સાધી શકાતું નથી.

વળી ત્રીજા પ્રકારના પુરુષો કે જેઓ પરલોકની વિચારણા કરવામાં અંધ જેવા છે, તેઓ માત્ર આલોકના સુખનો જ વિચાર કરે છે, ક્વચિત્ પરલોકની પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ ભૌતિક સુખ માટે કરે છે, તેવા અંધ પુરુષને વિચિકિત્સા થતી નથી; કેમ કે તત્ત્વને જોનારી ચક્ષુથી રહિત હોવાને કારણે તેઓ તત્ત્વને લેશ પણ જોઈ શકતા નથી. જેમ ચક્ષુહીન પુરુષ રૂપને લેશ પણ જોતો નથી તેથી તેને રૂપમાં સંશય થતો નથી, તેમ અંધ પુરુષ જેવા ગાઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને તત્ત્વમાર્ગમાં સંશય થતો નથી, પરંતુ બોધનો જ અભાવ હોય છે.

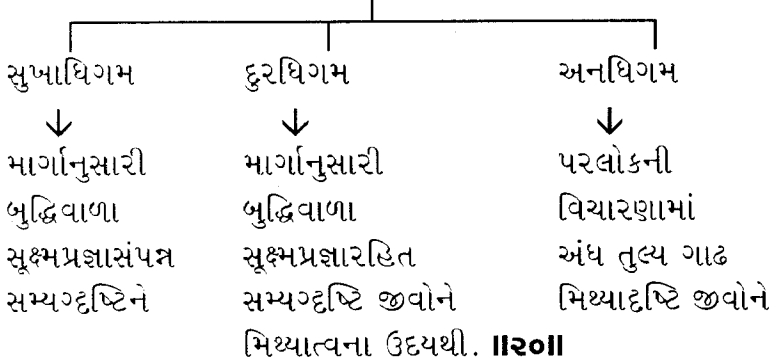

આથી બીજા પ્રકારના પુરુષને અતીન્દ્રિય પદાર્થમાં ક્યારેક સંશય થાય તો તે મહાઅનર્થને કરનાર છે, માટે તેના નિવારણ માટે શાસ્ત્ર જ આદરણીય છે; અને માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સર્વત્ર શાસ્ત્રનો જ આદર કરે છે, પરંતુ સ્વબુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો આસન્નભવ્ય જીવો છે.

-: શ્રોતાના કાયોપશમને આશ્રયી અર્થગ્રહણના ત્રણ પ્રકાર :-

-: અતીન્દ્રિય પદાર્થોના વિષયમાં શ્રોતાને અર્થગ્રહણના ત્રણ પ્રકાર :-

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં કહ્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે એ પરમાર્થવૃત્તિથી છે, તેમાં કારણ કહ્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેથી પ્રશ્ન થયો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દરેક પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કેમ કરે છે ? તેથી શ્લોક-૨૦માં તેવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. વળી શ્લોક-૧૯માં કહેલ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી પ્રવૃત્તિ કરે છે માટે તેમને ભાવથી યોગ છે, તેથી હવે તે ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે -

શ્લોક :-

વિષયાત્માનુબન્ધૈસ્તુ ત્રિધા શુદ્ધં યથોત્તરં ।

પ્રધાનં કર્મ તત્રાદ્યં મુક્ત્યર્થં પતનાદ્યપિ ॥૨૧॥

અન્વયાર્થ :-

વિષયાત્માનુબન્ધૈઃ=વિષય, સ્વરૂપ અને અનુબંધ વડે શુદ્ધં=શુદ્ધ ત્રિધા કર્મ=ત્રિવિધ કર્મ=ત્રણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન યથોત્તરં=યથોત્તર પ્રધાનં=પ્રધાન છે. તત્ર=ત્યાં=ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં આદ્યં=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મુક્ત્યર્થં=મુક્તિ માટે પતનાદ્યપિ=પતનાદિ પણ છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વિષય, સ્વરૂપ અને અનુબંધ વડે શુદ્ધ ત્રણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન યથોત્તર પ્રધાન છે. ત્યાં=ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં, આદ્ય=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન, મુક્તિ માટે પતનાદિ પણ છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

વિષયેતિ-વિષયેણ=ગોચરેણ, આત્મના=સ્વરૂપેણ, અનુબન્ધેન તુ=ઉત્તરત્રા-નુવૃત્તિલક્ષણેન શુદ્ધં, ત્રિધા=ત્રિવિધં, કર્મ=અનુષ્ઠાનં, યથોત્તરં પ્રધાનં=યદ્યત્ ઉત્તરં તત્તદપેક્ષયા પ્રધાનમિત્યર્થઃ । આદ્યં તત્ર વિષયશુદ્ધં કર્મ મુક્ત્યર્થં='મોક્ષો મમાતો ભૂયાદિ'તીચ્છયા જનિતં, પતનાદ્યપિ=ભૃગુપાતાદ્યપિ, આદિના શસ્ત્રપાટન-ગૃધ્રપૃષ્ઠાર્પણાદિઃ સ્વઘાતોપાયઃ પરિગૃહ્યાતે કિં પુનઃ શેષં સ્વાહિંસકમિત્યપિ-શબ્દાર્થઃ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

વિષયેણ ..... શબ્દાર્થઃ ॥ વિષયથી=ગોચરથી=ઉદ્દેશથી, આત્માથી=સ્વરૂપથી, વળી અનુબંધથી=ઉત્તર અનુવૃત્તિલક્ષણ પ્રવાહથી, શુદ્ધ એવું ત્રિધા=ત્રણ પ્રકારનું કર્મ=અનુષ્ઠાન, યથોત્તર પ્રધાન છે=જે જેનાથી ઉત્તરમાં છે તે તેની અપેક્ષાએ અર્થાત્ પૂર્વની અપેક્ષાએ પ્રધાન છે, એ પ્રમાણે અર્થ છે. ત્યાં=આ ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં, મુક્તિ માટે='મને આનાથી મોક્ષ

થાઓ' એ પ્રકારની ઈચ્છાથી જનિત, પતનાદિ પણ=ભૃગુપાતાદિ પણ= પર્વત ઉપરથી પડતું મૂકવું આદિ પણ, આદિ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.'

'આદિ' થી='પતનાદ્યપિ' માં રહેલા 'આદિ' શબ્દથી, શસ્ત્રપાટન=કરવત મુકાવવી, ગૃધ્રપૃષ્ઠાર્પણાદિ:=ગીધડાને પીઠ અર્પણ કરવી આદિ, સ્વઘાતના ઉપાય ગ્રહણ કરાય છે. વળી શેષ સ્વઅહિંસક અનુષ્ઠાનનું શું કહેવું ? એ 'અપિ' શબ્દનો અર્થ છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

ત્રણ પ્રકારનાં શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :-

ત્રણ પ્રકારનાં શુદ્ધ અનુષ્ઠાન આ પ્રમાણે છે -

(૧) વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન :- જન્મ, મૃત્યુ, રોગ, શોકથી આકુળ એવા સંસારના સ્વરૂપને જાણીને કેટલાક જીવો સંસારથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા હોય છે અને તેનાથી છૂટવાના ઉપાયરૂપે જે સાવધ અનુષ્ઠાન કરે છે તે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે=તે અનુષ્ઠાનનો ઉદ્દેશ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે, પરંતુ આચરણ મોક્ષને અનુકૂળ નથી, માટે તે અનુષ્ઠાન માત્ર ગોચરશુદ્ધ=માત્ર વિષયશુદ્ધ=લક્ષ્યશુદ્ધ છે.

(૨) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન :- સંસારના સ્વરૂપને જાણીને સંસારથી છૂટવાના આશયવાળા લોકદૃષ્ટિથી યમાદિનું આચરણ કરે છે, તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે=મોક્ષના ઉદ્દેશથી અનુષ્ઠાન સેવાય છે, અને સ્વરૂપથી નિરવધ પ્રવૃત્તિ છે તેથી તે અનુષ્ઠાન વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.

(૩) અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન :- સર્વજ્ઞના વચનાનુસારે મોક્ષને અનુકૂળ ઉત્તરોત્તર અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિનું અવંધ્યકારણ બને તેવું જે અનુષ્ઠાન તે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. આ અનુષ્ઠાનનો ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, તેથી વિષયશુદ્ધ છે, અને આ અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ નિરવધ છે માટે સ્વરૂપશુદ્ધ પણ છે, વળી આ અનુષ્ઠાન સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર અને સ્વશક્તિના સમાલોચનપૂર્વકનું અને ઉત્તરોત્તરના અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિનું અવંધ્યકારણ બને એવું છે, માટે અનુબંધશુદ્ધ પણ છે.

આ ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તરનું અનુષ્ઠાન પ્રધાન છે અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રત્યે મુખ્ય કારણ છે.

વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :-

આ ત્રણે અનુષ્ઠાનોમાંથી પ્રથમ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન મુક્તિ માટે કરાતું હોવાથી વિષયશુદ્ધ છે અર્થાત્ 'આ અનુષ્ઠાનથી મને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાઓ' એવા પ્રકારના આશયથી કરાય છે, અને સ્વરૂપથી સાવધ એવી ભૃગુપાતાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ છે, તેથી માત્ર વિષયશુદ્ધ છે. આ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનવાળા જીવો પોતાના દેહનો નાશ કરે તેવી અનુચિત પ્રવૃત્તિ મોક્ષના આશયથી કરે છે. વળી કેટલાક જીવો પોતાના દેહના નાશનું કારણ બને તેવી સાવધ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી; પરંતુ મોક્ષના આશયથી કોઈપણ પ્રકારની સાવધ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પણ માત્ર વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. આ અનુષ્ઠાન આચરણાથી મોક્ષનું કારણ નથી, તોપણ તે અનુષ્ઠાનનો ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, તે અપેક્ષાએ આ અનુષ્ઠાન વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૧માં ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન બતાવ્યાં. તેમાં વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન આચરણાથી હિંસાત્મક હોવાને કારણે શુદ્ધ કઈ રીતે કહી શકાય ? એ પ્રકારની શંકામાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

શ્લોક :-

સ્વરૂપતોડપિ સાવદ્યમાદેયાશયલેશતઃ ।

શુભમેતદ્ દ્વિતીયં તુ લોકદૃષ્ટ્યા યમાદિકમ્ ॥૨૨॥

અન્વયાર્થ :-

સ્વરૂપતઃ=સ્વરૂપથી સાવદ્યમપિ=સાવધ એવું પણ એતદ્=આ=મોક્ષ માટે પતનાદિની ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન આદેયાશયલેશતઃ=આદેય આશયના લેશને કારણે શુભમ્=શુભ છે. તુ=વળી લોકદૃષ્ટ્યા=લોકદૃષ્ટિથી યમાદિકમ્=યમાદિક દ્વિતીયં=બીજું છે=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વરૂપથી સાવધ એવું પણ આ=મોક્ષ માટે પતનાદિની ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન, આદેય આશયના લેશને કારણે શુભ છે. વળી લોકદૃષ્ટિથી યમાદિક બીજું છે=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. ॥૨૨॥

❖ 'स्वरूपतोऽपि' શ્લોકમાં 'स्वरूपतोऽपि' ના 'अपि' શબ્દનો અન્વય 'सावद्यम्' સાથે છે='सावद्यमपि' ના 'अपि' શબ્દથી એ કહેવું છે કે સ્વરૂપથી સાવધ ન હોય તો તો શુભ છે, પરંતુ સ્વરૂપથી સાવધ હોવા છતાં આદેય આશયના લેશને કારણે શુભ છે.

ટીકા :-

स्वरूपत इति-स्वरूपतः=आत्मना, सावद्यमपि=पापबहुलमपि, आदेयाशयस्य=उपादेयमुक्तिभावस्य, लेशतः=सूक्ष्ममात्रालक्षणात्, शुभं=शोभनमेतत् । यदाह -

“तदेतदप्युपादेयलेशभावाच्छुभं मतम्” । (योगबिन्दु श्लो. २१२)

द्वितीयं तु=स्वरूपशुद्धं तु, लोकदृष्ट्या=स्थूलव्यवहारिणो लोकस्य मतेन, यमादिकं=यमनियमादिरूपं, यथा जीवादितत्त्वमजानानां पूरणादीनां प्रथमगुण-स्थानवर्तिनाम् ॥२२॥

ટીકાર્થ :-

स्वरूपत आत्मना ..... प्रथमगुणस्थानवर्तिनाम् ॥ स्वરૂપથી સાવધ પણ=પાપબહુલ પણ, આદેય આશયના=ઉપાદેય એવી મુક્તિની ઈચ્છાના, લેશથી=સૂક્ષ્મમાત્રારૂપ લેશથી આ=ભૃગુપાતાદિ અનુષ્ઠાન, શુભ છે=શોભન છે. જે કારણથી કહે છે=જે કારણથી યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૨ માં કહે છે -

“તે આ પણ=મોક્ષ અર્થે ભૃગુપાતાદિ અનુષ્ઠાન પણ, ઉપાદેયલેશ ભાવને કારણે શુભ કહેવાયું છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૨)

वणी लोकदृष्टि=स्थूल व्यवहार करनारा लोकना मतथी, यमादिकं=यम-नियमादिरूप बीजुं છે=સ્વરૂપશુદ્ધ છે, જે પ્રમાણે પ્રથમ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવાદિ તત્ત્વો નહીં જાણનારા પૂરણાદિ તાપસનું અનુષ્ઠાન બીજું છે, એ પ્રમાણે અન્વય છે. ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :-

વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની શુદ્ધતા શેનાથી ? :-

પૂર્વશ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન બતાવ્યા પછી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું કે મોક્ષ માટે ભૃગુપાતાદિની ક્રિયા વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.

ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે મોક્ષ માટે કરાતી ભૃગુપાતાદિ ક્રિયા સાવધ પ્રવૃત્તિ છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનને વિષયશુદ્ધ કેમ કહી શકાય ? તેથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે -

મોક્ષ માટે કરાતી ભૃગુપાતાદિ ક્રિયાની સ્વરૂપથી સાવધતાને આશ્રયીને અનુષ્ઠાન શુદ્ધ કહેલ નથી, પરંતુ તે અનુષ્ઠાનથી ઉપાદેય એવી મુક્તિને મેળવવાનો આશય છે, અને તે આશય થોડોક વિવેકવાળો છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનને શુભ કહેલ છે. 'આ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ તત્ત્વ તરફ વળે એવા કદાગ્રહ વગરના અપુનર્બંધક જીવોને હોય છે.' તેઓને હજુ વિવેક્યક્ષુ ખૂલી નથી, તેથી મોક્ષના ઉપાય માટે કેવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તેનો કંઈ બોધ નથી; આમ છતાં સંસારનું સ્વરૂપ જન્મ, જરા આદિરૂપ જોઈને સંસારથી પર એવા મોક્ષને મેળવવાનો અભિલાષ થયો એટલો અંશ શુભ છે. તેને આશ્રયીને મોક્ષ માટે કરાતા પતનાદિ અનુષ્ઠાનને વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેલ છે.

વળી જે જીવો સ્થૂલ આચારવાળા લોકોની દૃષ્ટિથી મોક્ષના અર્થે યમ-નિયમાદિ આચારો પાળે છે, તે જીવોનું અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. જેમ ભગવાનના વચનાનુસાર જીવાદિ તત્ત્વોને નહીં જાણનારા, પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા પૂરણાદિ તાપસોનું અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધ હતું; અને ઉપલક્ષણથી જૈનદર્શનના આચારોને પાળનારા પણ જે જીવોને હજુ શાસ્ત્રનો પરમાર્થ જોઈ શકે તેવો ઉઘાડ થયો નથી, આમ છતાં મોક્ષને માટે શ્રાવકાચાર પાળે છે અથવા સાધ્વાચાર પાળે છે તે સર્વ જીવોનું અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં મોક્ષના આશય સિવાય ક્રિયાનો અંશ લેશ પણ શુભ નથી તેથી મોક્ષના ઉદ્દેશમાત્રને આશ્રયીને તે અનુષ્ઠાન શુદ્ધ છે, તેથી તે વિષયશુદ્ધ છે. સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં મોક્ષનો ઉદ્દેશ છે હિંસાદિના ત્યાગનો પરિણામ પણ છે અને યમાદિનું આચરણ પણ છે; આમ છતાં વિવેક અલ્પ હોવાના કારણે હિંસાદિનો પરિહાર સ્થૂલથી છે, તેથી બીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં સ્થૂલથી હિંસાનો પરિહાર હોવા છતાં સૂક્ષ્મ હિંસાદિનું સેવન પણ છે. આમ હોવાથી સૂક્ષ્મ હિંસાદિના સેવનને આશ્રયીને તે અનુષ્ઠાનને સ્વરૂપશુદ્ધ કહેલ નથી, પરંતુ સ્થૂલથી હિંસાદિનો પરિહાર છે, તેને આશ્રયીને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેલ છે.

	વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન	સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન
સ્વરૂપ →	મોક્ષ માટે ભૃગુપાતાદિરૂપ સાવધ પ્રવૃત્તિ છે.	મોક્ષ માટે સ્થૂલ વ્યવહારથી યમ-નિયમાદિ આચરણ છે.
શુદ્ધતા શેનાથી ? →	સંસારથી પર મોક્ષને મેળવવાના અભિલાષાંશથી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.	સૂક્ષ્મ હિંસાદિનું સેવન નહીં હોવા છતાં મોક્ષના ઉદ્દેશપૂર્વક સ્થૂલથી હિંસાદિનો પરિહાર હોવાને કારણે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.
ક્યા જીવોને ? →	તત્ત્વ તરફ વળે તેવા કદાગ્રહ વગરના અજ્ઞાનને કારણે અનુચિત પ્રવૃત્તિને મોક્ષનું કારણ માનનારા એવા અપુનર્બંધક જીવોને.	તત્ત્વ તરફ વળે તેવા કદાગ્રહ વગરના, સ્થૂલથી ઉચિત આચરણ કરનારા એવા અન્યદર્શનવાળા અપુનર્બંધક જીવોને, અથવા પરમાર્થના ઉઘાડ વિનાના શ્રાવકાચાર કે સાધ્વાચાર પાળનારા એવા અપુનર્બંધક જીવોને. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વે વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ બે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન બતાવ્યાં. હવે અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ બતાવે છે, અને વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કેવા ફળવાળું છે ? તે ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે -

શ્લોક :-

તૃતીયં શાન્તવૃત્ત્યાદસ્તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ।

દોષહાનિસ્તમોભૂમ્ના નાદ્યાજ્જન્મોચિતં પરે ॥૨૩॥

અન્યથાથ :-

શાન્તવૃત્ત્યા=શાંતવૃત્તિને કારણે તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્=તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત અદઃ=આ=યમાદિ, તૃતીયં=ત્રીજું છે=અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. તમોભૂમ્ના= અંધકારની બહુલતા હોવાને કારણે આદ્યાત્=આદ્યથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષહાનિઃ=દોષની હાનિ ન=નથી, પરે=બીજા ઉચિતં જન્મ=ઉચિત જન્મ કહે છે=બીજા આદ્ય અનુષ્ઠાનથી ઉચિત જન્મ કહે છે. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

શાંતવૃત્તિને કારણે તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત આ=યમાદિ ત્રીજું છે= અનુબંધશુદ્ધ ત્રીજું અનુષ્ઠાન છે. અંધકારની બહુલતા હોવાને કારણે આદ્યથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, દોષની હાનિ નથી, બીજા ઉચિત જન્મ કહે છે. ॥૨૩॥

ટીકા :-

તૃતીયમિતિ-શાન્તવૃત્ત્યા=કષાયોદિકારનિરોધરૂપયા, તત્ત્વસંવેદનાનુગં= જીવાદિતત્ત્વસમ્યક્પરિજ્ઞાનાનુગતં, અદો=યમાદ્યેવ, તૃતીયમ્=અનુબન્ધશુદ્ધં કર્મ । આદ્યાદ્=વિષયશુદ્ધાનુષ્ઠાનાત્, તમોભૂમ્ના=આત્મઘાતાદિનિબન્ધનાજ્ઞાનબાહુલ્યેન, દોષહાનિઃ=મોક્ષલાભબાધકપરિહાણિર્ન ભવતિ । યત આહ - “આદ્યાન્ન દોષવિગમસ્તમોબાહુલ્યયોગતઃ” (યો. બિં. શ્લો. ૨૧૫) ઇતિ । પરે પુનરાચાર્યાઃ પ્રચક્ષતે - ઉચિતં=દોષવિગમાનુકૂલજાત્યાદિકુલાદિગુણયુક્તં, જન્મ તતો ભવતિ, એકાન્તનિરવદ્યે મોક્ષે સ્વરૂપતોઽતીવ સાવદ્યસ્ય કર્મણસ્તસ્યાહેતુત્વેઽપિ મુક્તીચ્છાયાઃ કથञ્ચિત્ સારૂપ્યેણ તદ્દેતુત્વાત્તદ્વારતયા પ્રકૃતોપયોગાદિતિ હ્યમીષામાશયઃ । તદાહ -

“તદ્યોગ્યજન્મસન્ધાનમત એકે પ્રચક્ષતે” । (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૧૫ ઉત્તરાર્થ) મુક્તાવિચ્છાપિ યચ્છ્લાઘ્યા તમઃ ક્ષયકરી મતા ।

તસ્યાઃ સમન્તભદ્રત્વાદિનિર્દર્શનમિત્યદઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૧૬) ઇતિ ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

શાન્તવૃત્ત્યા ..... મિત્યદઃ” (યો. બિં. શ્લો. ૨૧૬) ઇતિ ।। કષાયાદિના વિકારના નિરોધરૂપ શાંતવૃત્તિથી, તત્ત્વસંવેદન અનુગ=જીવાદિ તત્ત્વના સમ્યક્ પરિજ્ઞાનથી અનુગત, આ=યમાદિ જ, ત્રીજું છે=અનુબંધશુદ્ધ કર્મ છે=અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. અંધકારની બહુલતા હોવાને કારણે=આત્મઘાતાદિનું કારણ એવા અજ્ઞાનનું બહુલપણું હોવાને કારણે, આઘથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, દોષહાનિ=મોક્ષપ્રાપ્તિના બાધક એવા દોષોની હાનિ, થતી નથી.

જે કારણથી કહે છે=જે કારણથી યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૫ના પૂર્વાર્ધમાં કહે છે -

“અંધકારના બહુલપણાનો યોગ હોવાને કારણે આઘથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, દોષનો વિગમ નથી.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૫)

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

વળી અન્ય આચાર્યો કહે છે : તેનાથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, ઉચિત જન્મ=દોષવિગમને અનુકૂળ જાત્યાદિ, કુલાદિ ગુણયુક્ત જન્મ, થાય છે; કેમ કે એકાંત નિરવધ એવો મોક્ષ હોતે છતે સ્વરૂપથી અતીવ સાવધકર્મનું તેનું=મોક્ષનું, અહેતુપણું હોવા છતાં પણ મુક્તિની ઈચ્છાનું કથંચિત્ સારૂપ્ય હોવાના કારણે તેનું હેતુપણું હોવાથી=મોક્ષનું હેતુપણું હોવાથી, તેના દ્વારપણારૂપે=મુક્તિની ઈચ્છારૂપ હેતુના દ્વારપણારૂપે, પ્રકૃતનો ઉપયોગ છે=ઉચિત જન્મનો મોક્ષમાં ઉપયોગ છે, અર્થાત્ મુક્તિની ઈચ્છા ઉચિત જન્મની પ્રાપ્તિ દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એ પ્રમાણે આમનો=પર આચાર્યનો, આશય છે.

તેને કહે છે=બીજાઓએ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનને ઉચિત જન્મનું કારણ કહ્યું તેને, યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૫ના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૨૧૬માં કહે છે -

“અતઃ=આનાથી=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, તેને યોગ્ય એવા જન્મનું સંધાન=દોષનાશને યોગ્ય એવા જન્મની પ્રાપ્તિ, એક=કોઈક આચાર્યો કહે છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૫)

“જે કારણથી શ્લાઘ્ય એવી મુક્તિની ઈચ્છા પણ અંધકારના ક્ષયને કરનારી મનાય છે, પરંતુ તેનું=મુક્તિનું, સમંતભદ્રપણું હોવાથી=સમગ્રતાથી કલ્યાણરૂપપણું હોવાથી,

इति एवं=આ રીતે અતિસાવધ પ્રકૃતિ હોવાને કારણે આ=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન, અનિદર્શન વર્તે છે=મુક્તિને અનનુરૂપ વર્તે છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૬)

‘इति’ शब्द उद्देश्यानी समाप्तिमां છે. ॥૨૩॥

- ❖ ‘કષયાદિ’ અહીં ‘આદિ’ થી ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘જીવાદિતત્ત્વ’ અહીં ‘આદિ’ થી અજીવાદિ બાકીનાં તત્ત્વોનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘યમાદેવ’ અહીં ‘આદિ’ થી નિયમનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘આત્મઘાતાદિ’ અહીં ‘આદિ’ થી અન્ય સાવધ પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘કર્મણસ્તસ્યાહેતુત્વેડપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે જો કર્મનું=અનુષ્ઠાનનું, મોક્ષનું હેતુપણું હોય તો મોક્ષની ઇચ્છાનું સારૂપ્ય છે, પરંતુ અનુષ્ઠાનનું મોક્ષનું અહેતુપણું હોવા છતાં પણ મોક્ષની ઇચ્છાનું કથંચિત્ સારૂપ્ય છે.

નોંધ :- પૂર્વે ગ્રંથકારશ્રીએ અન્ય આચાર્યોનો મત બતાવ્યો અને કહ્યું કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ અત્યંત સાવધ છે, માટે મોક્ષને અનુરૂપ નથી. તેની સાક્ષીરૂપે યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૬નો ‘તસ્યાઃ સમન્તભદ્રત્વાદનિદર્શનમિત્યદઃ’ સુધીનો અંશ છે; અને પછી કહ્યું કે મોક્ષની ઇચ્છાનું મોક્ષ સાથે કંઈક સારૂપ્ય છે માટે ઉચિત જન્મ દ્વારા મોક્ષનો હેતુ છે. તેની સાક્ષીરૂપે ‘તદ્યોગ્યજન્મસન્ધાનમત એકે પ્રચક્ષતે’ યો.બિં. શ્લોક-૨૧૫ નો ઉત્તરાર્ધ અને ‘મુક્તાવિચ્છાપિ યચ્છ્લાઘ્યા તમઃ ક્ષયકરી મતા’ યો.બિં. શ્લોક-૨૧૬ નો પૂર્વાર્ધ સુધીનો અંશ છે.

ભાવાર્થ :-

અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ :-

જે યોગીઓ સંસારના પારમાર્થિક સ્વરૂપને જાણીને ભવથી વિરક્ત થયા છે, અને જેઓને ‘ભવના ઉચ્છેદનો ઉપાય સર્વજનું વચન છે’ તેવો નિર્ણય કરાવે તેવી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ છે, તેવા માર્ગાનુસારી બુદ્ધિવાળા યોગીઓના, તત્ત્વને જાણવામાં અને તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાધ કરે તેવા કષયાદિ વિકારો શાંત થયા છે; અને આવા કષાયો શાંત થયેલા હોવાને કારણે તેઓ ભગવાનના વચનાનુસાર જીવાદિ તત્ત્વના સમ્યક્ પરિજ્ઞાનથી યુક્ત યમાદિ અનુષ્ઠાનનું સેવન કરે છે; જે અનુષ્ઠાનના સેવનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક એવા દોષોની હાનિ થાય છે, અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામે છે, માટે આ અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે જે યોગીઓના કષાયો અને ઇન્દ્રિયોના વિકારો શાંત થયા છે, તેથી તત્ત્વને જાણવા માટે અને જાણીને જીવનમાં ઉતારવા માટે જેઓને બાધ કરે તેવા વિકારો નથી, તેઓ પોતાની શક્તિને અનુરૂપ ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણીને, જે રીતે સર્વજ્ઞભગવંતે જીવને પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ઉચિત અનુષ્ઠાનનું સેવન કરવાનું કહ્યું છે, તે પ્રકારે યથાર્થ નિર્ણય કરીને, સર્વજ્ઞના વચનानુસાર તે અનુષ્ઠાન સેવે છે; તેથી તે અનુષ્ઠાન દ્વારા ઉત્તરોત્તર રાગાદિ દોષોની હાનિ થાય છે અને યોગી અસંગભાવ તરફ જાય છે, અને અસંગભાવ પ્રાપ્ત કરીને ક્રમે કરીને વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે, તે અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે.

વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું ફળ :-

આ રીતે શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી ત્રીજા અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે બતાવે છે -

વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં અત્યંત સાવધ પ્રવૃત્તિ હોવાથી કર્મબંધને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ કર્મનાશને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ નથી, તેથી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી રાગાદિ દોષોની હાનિ થતી નથી, એ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ કહેલ છે; અને મોક્ષના અર્થે પણ કરાતું આ અનુષ્ઠાન આત્મઘાતાદિનિબંધન અજ્ઞાનબાહુલ્યવાળું હોવાને કારણે મોક્ષનું કારણ નથી, માટે આ અનુષ્ઠાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ બને એવા કોઈ દોષોનો નાશ થતો નથી.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ અનુષ્ઠાનના કૃત્યને સામે રાખીને તેને મોક્ષનું કારણ નથી એમ કહ્યા પછી કહે છે, તે અનુષ્ઠાનના કાળમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છાને સામે રાખીને બીજા આચાર્યો વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી ઉચિત જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહે છે.

બીજા આચાર્યોનો આશય એ છે કે આ અનુષ્ઠાનનું કૃત્ય દોષહાનિને અનુકૂળ નથી, તોપણ મોક્ષની ઇચ્છા વર્તે છે, તેથી દોષવિગમને અનુકૂળ જાતિ આદિ અને કુલાદિથી યુક્ત જન્મ પ્રાપ્ત થશે, તેથી વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બનશે.

આ પ્રકારનું કથન કરવા પાછળ તેઓનો આશય એ છે કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં સ્વરૂપથી અત્યંત સાવધ પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેથી તે પ્રવૃત્તિ મોક્ષનો હેતુ નથી, તોપણ તે અનુષ્ઠાનકાળમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છાનું મોક્ષ સાથે કંઈક સારૂપ્ય છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છા મોક્ષનો હેતુ છે; અને તે મોક્ષની ઇચ્છા સાક્ષાત્ કષાયોના નાશનું કારણ નહીં હોવાથી મોક્ષનું કારણ બનતી નથી, છતાં જેમ દંડ ભ્રમિ દ્વારા ઘટનું કારણ છે, તેમ તે અનુષ્ઠાનમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છા ઉચિત જન્મ દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે. તેથી જેમ ભ્રમિનો દ્વારરૂપે ઘટનિષ્પત્તિમાં ઉપયોગ છે, તેમ ઉચિત જન્મનો દ્વારરૂપે મોક્ષમાં ઉપયોગ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે પ્રથમ કહ્યું કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષહાનિ થતી નથી, માટે આ અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ નથી; અને ત્યારપછી બીજા આચાર્યોના મત પ્રમાણે કહ્યું કે આ અનુષ્ઠાનમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છા ઉચિત જન્મ દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે, તે કથન મતાંતરરૂપ નથી, પરંતુ નયભેદથી છે. તે આ રીતે -

પ્રથમ મતમાં અનુષ્ઠાનને જોનારી નયદૃષ્ટિ હતી, તેથી સાવધ પ્રવૃત્તિરૂપ અનુષ્ઠાન હોવાને કારણે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષનું કારણ નથી તેમ બતાવ્યું. બીજા મતમાં અનુષ્ઠાનને જોનારી નયદૃષ્ટિ નથી, પરંતુ અનુષ્ઠાનકાળમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છાને જોનારી નયદૃષ્ટિ છે; અને સામાન્યથી મોક્ષની ઇચ્છા ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરાવીને મોક્ષનું કારણ થાય છે; આમ છતાં આઘભૂમિકાવાળા જીવોને મોક્ષની ઇચ્છા થયેલ હોવા છતાં મોક્ષના ઉપાયભૂત ઉચિત પ્રવૃત્તિવિષયક અત્યંત અજ્ઞાન વર્તે છે, તેથી મોક્ષના અર્થે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તોપણ તેઓમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છાના બળથી ભવિષ્યમાં દોષનું વિગમન કરી શકે તેવા અનુકૂળ જાતિ આદિ અને કુલાદિ ગુણથી યુક્ત જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેના દ્વારા તેઓની મોક્ષની ઇચ્છા મોક્ષનું કારણ બને છે.

સામાન્ય રીતે કાર્યને અનુરૂપ કારણ હોય છે, સર્વથા કાર્યથી વિસદૃશ કારણ હોતું નથી, અને જે સર્વથા કાર્યથી વિસદૃશ હોય તે કારણ બનતું નથી. અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષરૂપ કાર્યની સાથે સર્વથા સદૃશ અનુષ્ઠાન છે, જે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય છે. સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સર્વથા મોક્ષરૂપ કાર્યને અનુરૂપ નથી, તોપણ કંઈક મોક્ષરૂપ કાર્યને અનુરૂપ છે;

કેમ કે સ્થૂલથી યમાદિની આચરણા પણ મોક્ષને અનુકૂળ છે અને મોક્ષની ઇચ્છા પણ મોક્ષને અનુકૂળ છે, તેથી બીજા પ્રકારના સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં મોક્ષરૂપ કાર્યને અનુકૂળ કંઈક સારૂપ્ય છે; અને પ્રથમ પ્રકારના વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં ક્રિયા સર્વથા મોક્ષને અનુરૂપ નથી, તોપણ મોક્ષની ઇચ્છાનું મોક્ષરૂપ કાર્ય સાથે કંઈક સારૂપ્ય છે; કેમ કે જે કોઈ જીવો મોક્ષમાં ગયા છે, તેઓને પ્રથમ મોક્ષની ઇચ્છા પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તે મોક્ષની ઇચ્છા જ સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ કરાવીને મોક્ષરૂપ ફળમાં પર્યવસાન પામી હતી, આથી અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરાવે તેવી વિવેકવાળી ઇચ્છા વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં નહીં હોવા છતાં તેનું કારણ બને તેવી મોક્ષની ઇચ્છા આ અનુષ્ઠાનમાં છે, અને તે ઇચ્છા જ ક્રમસર ઉચિત જન્માદિની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને મોક્ષનું કારણ બને છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

ઉક્તાશયમેવાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

ઉક્ત આશયને જ કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૩માં કહ્યું કે બીજાઓ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી ઉચિત જન્મ કહે છે અને તેનું તાત્પર્ય ટીકામાં સ્પષ્ટ કર્યું. તે આશયને ગ્રંથકારશ્રી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહે છે -

શ્લોક :-

મુક્તીચ્છાપિ સતાં શ્લાઘ્યા ન મુક્તિસદૃશં ત્વદઃ ।

દ્વિતીયાત્સાનુવૃત્તિશ્ચ સા સ્યાદ્દુર્ચૂર્ણવત્ ॥૨૪॥

અવ્યયાર્થ :-

મુક્તીચ્છાપિ=મુક્તિની ઇચ્છા પણ સતાં=સત્પુરુષોને શ્લાઘ્યા=પ્રશંસનીય છે. તુ=વળી અદઃ=આ=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન, મુક્તિસદૃશં ન=મુક્તિસદૃશ

નથી ચ=અને દ્વિતીયાત્=બીજાથી=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, સા=તે=દોષની હાનિ દર્દુરચૂર્ણવત્=દેડકાના ચૂર્ણની જેમ સાનુવૃત્તિઃ સ્યાત્=સાનુવૃત્તિ થાય છે=ઉત્તરમાં દોષની અનુવૃત્તિવાળી થાય છે. ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

મુક્તિની ઇચ્છા પણ સત્પુરુષોને પ્રશંસનીય છે. વળી આ=વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન, મુક્તિસદૃશ નથી, અને બીજાથી=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી તે=દોષની હાનિ, દેડકાના ચૂર્ણની જેમ સાનુવૃત્તિ થાય છે=ઉત્તરમાં દોષની અનુવૃત્તિવાળી થાય છે. ॥૨૪॥

✽ ‘મુક્તીચ્છાપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે મુક્તિની પ્રવૃત્તિ તો શ્લાઘ્ય છે, પરંતુ મુક્તિની ઇચ્છા પણ શ્લાઘ્ય છે.

ટીકા :-

મુક્તીચ્છાપીતિ-દ્વિતીયાત્=સ્વરૂપશુદ્ધાનુષ્ઠાત્, સાનુવૃત્તિશ્ચ=ઉત્તરત્રાપ્યનુ-વૃત્તિમતી ચ, સા=દોષહાનિઃ સ્યાત્, દર્દુરચૂર્ણવત્=મળડૂકક્ષોદવત્, નિરનુવૃત્તિદોષ-વિગમે હિ ગુરુલાઘવચિન્તાદૃઢપ્રવૃત્ત્યાદિકં હેતુસ્તદભાવાચ્ચાત્ર સાનુવૃત્તિરેવ દોષવિગમ ઇતિ ભાવઃ । તદુક્તં -

“દ્વિતીયાદોષવિગમો ન ત્વેકાન્તાનુબન્ધવાન્ ।

ગુરુલાઘવચિન્તાદિ ન યત્ત્ર નિયોગતઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૧૭) ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

દ્વિતીયાત્ ..... નિયોગતઃ” ॥ અને બીજાથી=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, સા=તે=દોષની હાનિ, દર્દુરચૂર્ણની જેમ=દેડકાના ચૂર્ણની જેમ, સાનુવૃત્તિ થાય=અનુવૃત્તિવાળી થાય=ઉત્તરમાં પણ દોષની અનુવૃત્તિવાળી થાય, જે કારણથી નિરનુવૃત્તિ દોષના વિગમમાં=ઉત્તરમાં દોષની અનુવૃત્તિ ન થાય એવા દોષના વિગમમાં, ગુરુલાઘવચિન્તાથી દૃઢ પ્રવૃત્તિ આદિવાળું અનુષ્ઠાન હેતુ છે, અને તેના અભાવથી=ગુરુલાઘવચિન્તાથી દૃઢ પ્રવૃત્તિ આદિ અનુષ્ઠાનના અભાવથી, અહીં=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં, સાનુવૃત્તિ જ દોષનો વિગમ છે=દોષની અનુવૃત્તિ સહિત જ દોષનો વિગમ છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જે કહ્યું તે યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૭માં કહેવાયું છે -

“બીજાથી=સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, દોષનું વિગમન એકાંત અનુબંધવાળું નથી, જે કારણથી ત્યાં=બીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં, નિયોગથી=નિશ્ચયે, ગુરુલાઘવચિંતા આદિ નથી” (યો.બિં. ૨૧૭) ॥૨૪॥

* ‘ગુરુલાઘવચિન્તાદૃઢપ્રવૃત્ત્યાદિકં’ અહીં ‘આદિ’ થી દૃઢ નિવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં મુક્તિની ઇચ્છા વર્તે છે, તે મુક્તિની ઇચ્છા પણ ઉત્તમ પુરુષોને પ્રશંસનીય છે. આનાથી એ ફલિત થાય કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છા ઉચિત જન્મની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે. જો વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં વર્તતી મોક્ષની ઇચ્છા મોક્ષનું કારણ ન હોય તો ઉત્તમ પુરુષો ક્યારેય શ્લાઘા કરે નહીં. તેથી અર્થથી એ ફલિત થાય કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, આમ છતાં વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં કરાતી ક્રિયા સર્વથા મોક્ષસદૃશ નથી; કેમ કે તે ક્રિયાથી લેશ પણ દોષહાનિ થતી નથી. માટે તે ક્રિયાની સત્પુરુષો શ્લાઘા કરતા નથી, પરંતુ તે ક્રિયાકાળમાં વર્તતી માત્ર મોક્ષની ઇચ્છાની શ્લાઘા કરે છે.

આટલો શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ ટીકામાં લીધેલ નથી.

ત્યાર પછી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં, બીજા અનુષ્ઠાનમાં દોષની હાનિ થાય છે, તે કેવી છે ? તે બતાવેલ છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકામાં કરેલ છે, તે આ રીતે -

બીજા સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં દોષની હાનિ થાય છે, જે દોષની હાનિ કંઈક મોક્ષને અનુકૂળ છે; તોપણ તે પૂર્ણ વિવેકવાળી પ્રવૃત્તિ નહીં હોવાથી તે દોષહાનિ ઉત્તરમાં દોષની અનુવૃત્તિવાળી છે.

આશય એ છે કે જીવમાં રહેલો વિપર્યાસ દોષના પ્રવાહને ચલાવનાર છે, અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનારા જીવો યોગમાર્ગમાં આવેલા છે અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાંથી કોઈ દૃષ્ટિમાં રહેલા છે, તેથી તેઓને મોક્ષની ઇચ્છા છે અને મોક્ષને અનુકૂળ કંઈક પ્રવૃત્તિ પણ છે; આમ છતાં તેમને મિથ્યાત્વનો ઉચ્છેદ

નહીં થયેલો હોવાથી કંઈક વિપર્યાસ પણ છે, અને તે વિપર્યાસને કારણે અનુષ્ઠાન સેવીને તેઓ જે દોષનું વિગમન કરે છે, તે દોષો ઉત્તરમાં ફરી પાછા પ્રગટ થાય છે; કેમ કે દોષની નિષ્પત્તિના બીજરૂપ વિપર્યાસ તેઓનો ગયેલ નથી. તેથી તે યોગની ક્રિયાથી જે દોષનો નાશ થાય છે, તે દેડકાના ચૂર્ણ જેવો છે. જેમ દેડકાનું ચૂર્ણ પડ્યું હોય ત્યારે દેડકાઓનો કલકલાટ સંભળાતો નથી, પરંતુ વરસાદના નિમિત્તને પામીને તે ચૂર્ણમાંથી ફરી દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે દેડકાઓનો કલકલાટ સંભળાય છે. તેમ બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન સેવનારા જીવો પણ જ્યારે યમ-નિયમાદિનું સેવન કરે છે ત્યારે તેમના દોષો શાંત થયેલા દેખાય છે, પરંતુ આ અનુષ્ઠાનના સેવનના બળથી જન્માંતરમાં જ્યારે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે ફરી દોષોનો ઉદ્ભવ થશે; કેમ કે દોષની ઉત્પત્તિના બીજ એવા મિથ્યાત્વનો આ જીવોએ વિવેકથી નાશ કર્યો નથી, માટે બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન સેવનારા યોગીઓનું અનુષ્ઠાન દોષની અનુવૃત્તિવાળું છે, પરંતુ નિરનુવૃત્તિ દોષના વિગમવાળું નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે નિરનુવૃત્તિ દોષનું વિગમન શેનાથી થાય ? તેથી કહે છે -

ગુરુલાઘવની ચિંતાપૂર્વક ઉચિત પ્રવૃત્તિ આદિનો નિર્ણય કરીને દૃઢ યત્નથી ઉચિત પ્રવૃત્તિ આદિ કરવામાં આવે તો દોષોનો નાશ ફરી અનુવૃત્તિ ન પામે તે પ્રકારનો થાય છે, પરંતુ બીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનવાળા યોગીઓમાં મિથ્યાત્વ વર્તે છે, તેથી શાસ્ત્રચક્ષુથી ગુરુલાઘવની ચિંતા કરી શકતા નથી, માટે તેઓના અનુષ્ઠાનથી દોષોનું વિગમન સાનુવૃત્તિ છે અર્થાત્ તેઓમાં અનુષ્ઠાનથી થયેલા દોષોનો નાશ ઉત્તરમાં અનુવૃત્તિ પામે તેવો છે. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૪માં કહ્યું કે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી ઉત્તરમાં દોષની અનુવૃત્તિ છે, તેથી તે અનુષ્ઠાન કેવું છે ? તેનું વિશેષ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે -

શ્લોક :-

કુરાજવપ્રપ્રાયં તન્નિવિવેકમદઃ સ્મૃતમ્ ।

તૃતીયાત્સાનુબન્ધા સા ગુરુલાઘવચિન્તયા ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ :-

તત્=તે કારણથી=બીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં દોષનું વિગમન અનુવૃત્તિવાળું હોય છે તે કારણથી, કુરાજવપ્રપ્રાયં=કુરાજ્યના કિલ્લા જેવું અદઃ=આ=બીજું અનુષ્ઠાન, નિર્વિવેકં=નિર્વિવેકવાળું, સ્મૃતમ્=કહેવાયેલું છે. તૃતીયાત્=ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી ગુરુલાઘવચિન્તયા=ગુરુલાઘવની ચિંતા હોવાને કારણે સા=તે=દોષની હાનિ સાનુબન્ધા=અનુબંધવાળી છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી=બીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં દોષનું વિગમન અનુવૃત્તિવાળું હોય છે, તે કારણથી, કુરાજ્યના કિલ્લા જેવું આ=બીજું અનુષ્ઠાન, નિર્વિવેકવાળું કહેવાયેલું છે. ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી ગુરુલાઘવની ચિંતા હોવાને કારણે તે=દોષની હાનિ, અનુબંધવાળી છે. ॥૨૫॥

ટીકા :-

કુરાજેતિ-તત્=તસ્માત્સાનુવૃત્તિદોષવિગમાત્, અદો=દ્વિતીયમનુષ્ઠાનં, નિર્વિવેકં=વિવેકરહિતં, કુરાજવપ્રપ્રાયં=કુત્સિતરાજાધિષ્ઠિતનગરપ્રાકારતુલ્યં, તત્ર લુણ્ટાકોપ-દ્રવસ્યેવાત્રાજ્ઞાનદોષોપઘાતસ્ય દુર્નિવારત્વાદિતિ ભાવઃ । તૃતીયાદ્=અનુબન્ધશુદ્ધા-નુષ્ઠાનાત્, સા=દોષહાનિઃ, સાનુબન્ધા=ઉત્તરોત્તરદોષાપગમાવહા, અત એવ દોષાનનુ-વૃત્તિમતી । તદુક્તં -

“તૃતીયાદ્દોષવિગમઃ સાનુબન્ધો નિયોગતઃ ।” (યો.બિં. શ્લોક-૨૧૯ પૂર્વાર્ધ)

ગુરુલાઘવચિન્તયેતિ, ઉપલક્ષણમેષા દૃઢપ્રવૃત્ત્યાદેઃ ॥૨૫॥

ટીકાર્થ :-

તત્તસ્માત્..... દૃઢપ્રવૃત્ત્યાદેઃ ॥ તત્=તસ્માત્=તે કારણથી=બીજા અનુષ્ઠાનમાં સાનુવૃત્તિ દોષનું વિગમન છે તે કારણથી, આ=બીજું અનુષ્ઠાન, નિર્વિવેકં=વિવેકરહિત છે.

તે અનુષ્ઠાન કેવું છે ? તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

કુરાજવપ્રપ્રાય છે=કુત્સિત રાજાથી અધિષ્ઠિત નગરના કિલ્લા જેવું છે. ત્યાં=કુત્સિત રાજાથી અધિષ્ઠિત નગરમાં, લુંટારાના ઉપદ્રવની જેમ અહીં= બીજા અનુષ્ઠાનમાં, અજ્ઞાન દોષના ઉપઘાતનું દુર્નિવારપણું છે=અજ્ઞાન દોષના કારણે જીવને અનર્થની પ્રાપ્તિરૂપ ઉપઘાતનું દુર્નિવારપણું છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે. ત્રીજાથી=અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, તે=દોષની હાનિ, સાનુબંધ છે=ઉત્તરોત્તર દોષના અપગમને લાવનારી છે. આથી જ દોષની અનનુવૃત્તિવાળી છે.

તે કહેવાયું છે=ત્રીજા અનુષ્ઠાનથી સાનુબંધ દોષની હાનિ છે તે યોગબિંદુ શ્લોક-૨૧૯ના પૂર્વાર્ધમાં કહેવાયું છે —

“ત્રીજાથી=અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, નક્કી સાનુબંધ દોષનો વિગમ છે.” (યો.બિ. શ્લોક-૨૧૯)

વળી આ ત્રીજા અનુષ્ઠાનમાં દોષની હાનિ સાનુબંધ શેના કારણે થાય છે, તે બતાવે છે —

ગુરુલાઘવ ચિંતાથી સાનુબંધ દોષહાનિ થાય છે, એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ છે. ઙ્ઠિતિ શબ્દ શ્લોકની ટીકા સમાપ્ત થઈ તે બતાવે છે. ણ્ણ=શ્લોકમાં ગુરુલાઘવચિન્તયા શબ્દ છે એમાં રહેલ ‘ગુરુલાઘવચિન્તા’ એ, દૃઢ પ્રવૃત્તિ આદિનું ઉપલક્ષણ છે. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

બીજા અનુષ્ઠાન અને ત્રીજા અનુષ્ઠાનમાં દોષવિગમન :-

- (i) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અપેક્ષાએ નિંદનીય :-
- (ii) અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન એકાંતે પ્રશંસનીય :-

બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન પણ મુક્તિની ઇચ્છાવાળું અને મોક્ષને પ્રતિકૂળ એવા દોષોનું નાશ કરનારું છે, તેથી સ્વરૂપશુદ્ધ છે; આમ છતાં પૂર્ણ વિવેકથી યુક્ત નથી, અને ‘વિવેકયુક્ત નથી’ એ અંશને પ્રધાન કરીને તે અનુષ્ઠાન કેવું છે ? તે અહીં બતાવે છે --

આ બીજું અનુષ્ઠાન વિવેકરહિત છે. જેમ લૂંટારાઓથી નગરનું રક્ષણ કરવા માટે નગરને ફરતો કિલ્લો કરવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ તે નગર કુત્સિત=ખરાબ, રાજાથી અધિષ્ઠિત હોય તો તે નગરમાં લૂંટારાઓનો ઉપદ્રવ સદા રહે છે; કેમ કે કુત્સિત રાજા હોવાથી રાજા સ્વયં લૂંટારો છે, અને રાજાના આશ્રિતો પણ લૂંટારા છે, તેથી અન્ય લૂંટારાઓથી રક્ષણ માટે તે કિલ્લો ઉપયોગી હોવા છતાં નગર લૂંટારાથી ભરેલું જ હોવાથી તે નગરમાં રક્ષણ મળતું નથી, તેમ બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર જીવો મોક્ષના ઉદ્દેશથી લોકદૃષ્ટિ અનુસાર યમનિયમનું સેવન કરે છે ત્યારે હિંસાદિ આરંભોથી તેમનું રક્ષણ થાય છે, તોપણ અંતર્વૃત્તિમાં મિથ્યાત્વનો નાશ નહીં થયેલો હોવાથી વિપર્યાસ વર્તે છે, તેથી અજ્ઞાનદોષથી થતા ઉપઘાતનું નિવારણ થતું નથી. જેમ કિલ્લાથી સુરક્ષિત એવા નગરમાં અન્ય લૂંટારાઓના ઉપદ્રવથી રક્ષણ થાય છે, આમ છતાં નગર કુરાજાથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે નગરમાં ઉપદ્રવ વર્તે છે; તેમ બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન સેવનારા યોગીઓનું હિંસાદિ પાપોથી રક્ષણ થાય છે, આમ છતાં તેમનામાં અજ્ઞાન વર્તે છે, તેથી તેમનામાં વર્તતા અજ્ઞાનના ઉપદ્રવથી તેઓ ઉપઘાત પામે છે, તેથી જેમ કુરાજાથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે કિલ્લાથી સુરક્ષિત રાજ્ય પણ જેવું હિતનું કારણ થવું જોઈએ તેવું હિતનું કારણ થતું નથી, તેમ બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન સેવનારા યોગીઓનું અનુષ્ઠાન તેમનામાં વર્તતા અજ્ઞાનને કારણે તે અનુષ્ઠાન જેવું હિતનું કારણ થવું જોઈએ તેવું હિતનું કારણ થતું નથી.

ત્રીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનથી દોષની હાનિ સાનુબંધ થાય છે, તેથી તે અનુષ્ઠાનના સેવનથી જે દોષો નાશ પામ્યા છે, તે દોષોની ફરી અનુવૃત્તિ થતી નથી, અને આ અનુષ્ઠાન ગુરુલાઘવચિંતાથી યુક્ત હોય છે અને દૃઢ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે.

આશય એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો શાસ્ત્રચક્ષુવાળા હોય છે અને શાસ્ત્રવચનાનુસાર ગુરુલાઘવચિંતા કરીને જે અનુષ્ઠાનથી પોતાને મોટો લાભ દેખાય તે અનુષ્ઠાન સેવે છે. શાસ્ત્રવચનાનુસાર યથાર્થ બોધ કરીને જે અનુષ્ઠાન સેવવાની પોતાની શક્તિ છે, તેમાં દૃઢ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને જે પાપોથી પોતે નિવૃત્ત થઈ શકે તેવી શક્તિ છે, તે પાપોથી દૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક નિવૃત્ત થાય છે.

તેથી તેઓના વડે સેવાયેલું અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર દોષની હાનિ દ્વારા વીતરાગતાનું કારણ છે, અને અનુષ્ઠાનના સેવનથી તેઓ જે દોષોનો નાશ કરે છે તે દોષો ઉત્તરમાં ફરી અનુવૃત્તિરૂપે આવતા નથી, તેથી ત્રીજું અનુષ્ઠાન એકાંતે કલ્યાણનું કારણ છે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં કહેલ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળા અનુષ્ઠાનથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે તેમને ભાવથી યોગ છે, તેથી એ પ્રાપ્ત થયું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો વિષયશુદ્ધાદિ ત્રણે અનુષ્ઠાન કરતા નથી, પરંતુ ત્રીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરે છે, જેમાં ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિ રહેલી છે; અને ત્રીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કેવું છે ? તે શ્લોક-૨૫ના ઉત્તરાર્ધમાં બતાવ્યું. હવે તે ત્રીજા પ્રકારના અનુષ્ઠાનની સુંદરતા બતાવનાર અન્યદર્શનવાદીઓનાં વચનો શું છે ? અને તે પોતાને કેમ સંમત છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

ગૃહાદ્યભૂમિકાકલ્પમતસ્તત્ કૈશ્ચિદુચ્યતે ।

ઉદગ્રફલદત્વેન મતમસ્માકમપ્યદઃ ॥૨૬॥

અન્યથાર્થ :-

અતઃ=આથી=સાનુબંધ દોષની હાનિ હોવાને કારણે તત્=તે=ત્રીજું અનુષ્ઠાન, ગૃહાદ્યભૂમિકાકલ્પમ્=ઘરની આદ્યભૂમિકા=પાયા, જેવું કૈશ્ચિત્=કેટલાક વડે ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ઉદગ્રફલદત્વેન=ઉદગ્ર ફળ આપવાપણું હોવાને કારણે અસ્માકમપિ=અમને પણ અદઃ=આ=અન્યદર્શનવાદીઓનું વચન મતમ્=સંમત છે. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી=સાનુબંધ દોષની હાનિ કરનાર હોવાથી તે=ત્રીજું અનુષ્ઠાન, ઘરની આદ્યભૂમિકા=પાયા, જેવું કેટલાક વડે કહેવાય છે. ઉદગ્ર ફળ આપવાપણું હોવાને કારણે અમને પણ=આ અન્યદર્શનવાદીઓનું વચન, સંમત છે. ॥૨૬॥

✽ 'અસ્માકમપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અન્યદર્શનવાળા તો કહે છે, પરંતુ અમને પણ સંમત છે.

ટીકા :-

ગૃહેતિ-અતઃ=સાનુબન્ધદોષહાનિકરત્વાત્, તત્=તૃતીયમનુષ્ઠાનં, કેશ્ચિ-ત્તીર્થાન્તરીયૈઃ ગૃહસ્યાદ્યભૂમિકા દૃઢપીઠબન્ધરૂપા, તત્કલ્પં=તત્તુલ્યં (ઉચ્યતે), ઉદગ્રફલદત્વેન=ઉદારફલદાયિત્વેન તસ્ય, અદ=એતદુક્તમ્, અસ્માકમપિ મતં । યથા હિ ગૃહાદ્યભૂમિકાપ્રારમ્ભદાર્ઢ્યં નોપરિતનગૃહમ્હંગફલં સમ્પદ્યતે, કિં તુ તદનુબન્ધપ્રધાનં, એવં તત્ત્વસંવેદના-નુગતમનુષ્ઠાનમુત્તરોત્તરદોષવિગમાવહમેવ ભવતિ, ન તુ કદાચનાપ્યન્યથારૂપમિતિ ॥૨૬॥

ટીકાર્થ :-

અતઃ ..... અન્યથારૂપમિતિ ॥ આથી=સાનુબંધ દોષનું હાનિકરપણું હોવાથી, તે=ત્રીજું અનુષ્ઠાન, કેટલાક તીર્થાન્તરીયો વડે ગૃહની દૃઢ પીઠબંધરૂપ આદ્ય ભૂમિકા જેવું=મજબૂત પાયા જેવું, કહેવાયું છે. તેનું=ત્રીજા અનુષ્ઠાનનું, ઉદારફળદાયીપણું હોવાને કારણે આ=અન્યતીર્થિકો વડે કહેવાયેલું, અમને પણ સંમત છે. જે પ્રમાણે જ ગૃહની આદ્યભૂમિકાના પ્રારંભની દૃઢતા=પાયાની દૃઢતા, ઉપરના ઘરના ભંગના=નાશના, ફળવાળી થતી નથી, પરંતુ તેને અનુબંધપ્રધાન થાય છે=ઘરના ઉપરના ભાગને દીર્ઘકાળ ટકાવવાનું કારણ બને છે, એ રીતે=જેમ ઘરનો પાયો મજબૂત હોય તો ઘરનો ભંગ થતો નથી, પરંતુ ઘર દીર્ઘકાળ ટકે છે એ રીતે, તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર દોષવિગમ લાવનારું જ થાય છે, પરંતુ ક્યારેય અન્યથારૂપ નથી.

'ઈતિ' શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :-

અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ઘરની આદ્યભૂમિકા=મજબૂત પાયા, તુલ્ય :-

શ્લોક-૧૯માં કહ્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા સર્વ પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રસંજ્ઞાથી કરે છે, માટે ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળા અનુષ્ઠાનથી તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન ત્રીજું અનુષ્ઠાન છે અને તેમાં સાનુબંધ દોષની

હાનિ થાય છે, તેથી અન્યદર્શનવાળા તેને ઘરની દૃઢ પીઠબંધરૂપ આઘભૂમિકા તુલ્ય કહે છે.

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ ઘરનો પાયો મજબૂત હોય તો ઘર દીર્ઘકાળ સુધી સુરક્ષિત રહે છે, તેમ આ ત્રીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન યોગમાર્ગના દૃઢ પાયારૂં છે. જેમ ઘરના દૃઢ પાયો ઉપર કરાયેલું ચણતર સુરક્ષિત રહે છે, તેમ ત્રીજું અનુષ્ઠાન સેવનારા યોગીઓ જેમ જેમ ઉપરની ભૂમિકામાં જાય છે, તેમ તેમ તે સર્વ ઉપરની ભૂમિકાઓ સુરક્ષિત રહે છે. જો પાયો મજબૂત ન હોય અને ઉપર ચણતર કરવામાં આવે તો ઉપરનું ઘર સુરક્ષિત રહેતું નથી, તેમ જે જીવો યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી ગુરુલાઘવનું આલોચન કર્યા વગર પોતાની શક્તિથી ઉચિત અનુષ્ઠાનને સેવવાનું છોડીને ઉપરના અનુષ્ઠાનને સેવવા માટે યત્ન કરે, તો ઉપર ઉપરની ભૂમિકાના અનુષ્ઠાનને 'હું સેવું છું' એવો સંતોષ માને, પરંતુ પાયો શિથિલ હોવાને કારણે તે ભૂમિકાઓ સ્થિર હોતી નથી; જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો પોતે જે ભૂમિકામાં છે તેનું સમ્યક્ સમાલોચન કરીને જે ઉત્તરની ભૂમિકા પોતાના પ્રયત્નથી સાધ્ય છે, તેનું શાસ્ત્રચક્ષુથી સમાલોચન કરીને ઉત્તરની ભૂમિકામાં તે રીતે દૃઢ યત્ન કરે છે કે જેનાથી તે દોષોનો એવો નાશ થાય કે જેથી ઉત્તરોત્તરમાં તે દોષોની અનુવૃત્તિ ન થાય. તેથી ઉત્તરના અનુષ્ઠાનકાળમાં પૂર્વના દોષોની અનુવૃત્તિ નહીં હોવાથી તે દોષોનો નાશ ક્રમસર વૃદ્ધિ પામીને અસંગભાવની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રવચનથી નિર્ણય કરીને પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ ધર્માનુષ્ઠાન સેવે છે અને તે ધર્માનુષ્ઠાનમાં તત્ત્વનું સંવેદન થાય તે રીતે સેવન કરે છે, તેથી તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત એવું તે અનુષ્ઠાન ઉત્તરોત્તર દોષના વિગમનને લાવનારું છે, પરંતુ ક્યારેય પૂર્વના દોષોની અનુવૃત્તિ ઉત્તરના અનુષ્ઠાનમાં આવતી નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનમાં તત્ત્વસંવેદન નામનું જ્ઞાન મુનિને હોય છે, તેમ સાધુસામ્યદ્વાત્રિંશિકામાં જે કહેલ છે, તે તત્ત્વસંવેદન નામનું જ્ઞાન અહીં લીધું નથી; પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાની શક્તિનું સમાલોચન કરીને જે ધર્માનુષ્ઠાન પોતાના પ્રયત્નથી સાધ્ય હોય તે ધર્માનુષ્ઠાનને શાસ્ત્રવચનનુસાર સેવે છે, ત્યારે અનુષ્ઠાનના સેવનકાળમાં તે અનુષ્ઠાનના પારમાર્થિક ભાવોનું સંવેદન કરે છે; અને તે અનુષ્ઠાનના પારમાર્થિક ભાવોનું સંવેદન થવાને કારણે તે

અનુષ્ઠાનના સેવનથી ઉત્તરના યોગની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિનાં પ્રતિબંધક કર્મોનું તે રીતે વિગમન થાય છે કે જેથી ફરી દોષની અનુવૃત્તિ થાય નહીં. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તે રીતે તે અનુષ્ઠાન સેવીને સંપન્ન થાય ત્યારે ઉત્તરના અનુષ્ઠાનને સેવે છે, તેથી ઉત્તર ઉત્તરના અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા સમ્યગ્દૃષ્ટિને યોગની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિના ધર્માનુષ્ઠાનનું સેવન ધર્માનુષ્ઠાનમાં વર્તતા પારમાર્થિક ભાવોનું સંવેદન કરાવનાર હોવાથી તેનું ધર્માનુષ્ઠાનનું સેવન તત્ત્વસંવેદનરૂપ છે, પરંતુ તે વિરતિયુક્ત નથી; જ્યારે ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનમાં વિરતિથી યુક્ત એવા જ્ઞાનના સંવેદનને તત્ત્વસંવેદનરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી તત્ત્વસંવેદનનો અર્થ સ્થાન પ્રમાણે યથાયોગ્ય કરવો ઉચિત છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં કહેલ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા હોય છે, તેથી ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન કરે છે, અને સમ્યક્ પ્રત્યય દ્વારા સ્વકૃતિસાધ્યતાદિનો અભ્રાંત નિર્ણય કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે. આ કથનમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા કેમ છે ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ શ્લોક-૨૦માં કર્યું અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ત્રણે શુદ્ધિવાળું અનુષ્ઠાન કેવું કરે છે ? તે બતાવવા અર્થે શ્લોક-૨૧ થી ૨૬ સુધી ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિવાળાં અનુષ્ઠાનોનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જે અનુષ્ઠાન સેવે છે, તે સમ્યક્ પ્રત્યય દ્વારા સ્વકૃતિસાધ્યતાદિનો યથાર્થ નિર્ણય કરીને સેવે છે, માટે તેમનું અનુષ્ઠાન યોગ બને છે, તે બતાવવા માટે સમ્યક્ પ્રત્યયપૂર્વકની વૃત્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

આત્મનેષ્ટં ગુરુબ્રૂતે લિङ्ગાન્યપિ વદન્તિ તત્ ।

ત્રિધાડયં પ્રત્યયઃ પ્રોક્તઃ સમ્પૂર્ણં સિદ્ધિસાધનમ્ ॥૨૭॥

અન્વયાર્થ :-

આત્મનેષ્ટં=પોતાના વડે ઈષ્ટ છે, ગુરુબ્રૂતે=ગુરુ કહે છે, લિङ્ગાન્યપિ=લિંગો પણ તત્=તે અનુષ્ઠાનને વદન્તિ=કહે છે. ત્રિધા=ત્રણ પ્રકારવાળો અયં=આ

પ્રત્યયઃ=વિશ્વાસ સમ્પૂર્ણ=અવ્યભિચારી સિદ્ધિસાધનમ્=સિદ્ધિનું સાધન પ્રોક્તઃ= કહેવાયેલો છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સદનુષ્ઠાન પોતાના વડે ઈષ્ટ છે, ગુરુ કહે છે, લિંગો પણ તે અનુષ્ઠાનને કહે છે. ત્રણ પ્રકારવાળો આ વિશ્વાસ અવ્યભિચારી સિદ્ધિનું સાધન કહેવાયેલો છે. ॥૨૭॥

❖ 'લિङ्गान्यपि' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે ગુરુ તો કહે છે, પરંતુ લિંગો પણ કહે છે.

ટીકા :-

આત્મનેતિ-આત્મનેષ્ટં સદનુષ્ઠાનં, ગુરુઃ=ધર્મોપદેષ્ટા, બ્રૂતે કર્તવ્યત્વેન, લિङ्ગા-ન્યપિ=સિદ્ધિસૂચકાનિ નન્દીતૂરાદીનિ સૂત્રસિદ્ધાનિ, તત્ ગુરુક્તમેવ વદન્તિ, અયં ત્રિધા ત્રિપ્રકારઃ પ્રત્યયો=વિશ્વાસઃ, પ્રોક્તઃ, સમ્પૂર્ણમ્=અવ્યભિચારિ, સિદ્ધિસાધનમ્=ઈષ્ટકારણં । યત ઉક્તં -

“આત્મા તદભિલાષી સ્યાદ્ ગુરુરાહ તદેવ તુ ।

તલ્લિङ્ગોર્પનિપાતશ્ચ સમ્પૂર્ણં સિદ્ધિસાધનમ્” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૩૨) ॥૨૭॥

ટીકાર્થ :-

આત્મનેષ્ટં ..... સાધનમ્ ॥ પોતાના વડે ઈષ્ટ એવું સદનુષ્ઠાન છે, ગુરુ= ધર્મોપદેશને આપનારા, કર્તવ્યપણારૂપે કહે છે, લિંગો પણ=સૂત્રમાં સિદ્ધ, સિદ્ધિનાં સૂચક, નંદી-તૂર આદિ લિંગો પણ, ગુરુએ કહેલ જ તેને=અનુષ્ઠાનને, કહે છે આ ત્રિધા=આ ત્રણ પ્રકારવાળો, પ્રત્યય=વિશ્વાસ, સંપૂર્ણ= અવ્યભિચારી, સિદ્ધિનું સાધન=ઈષ્ટ એવા ગુણસ્થાનકની નિષ્પત્તિનું કારણ, કહેવાયો છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી 'યોગબિન્દુ' શ્લોક-૨૩૨માં કહેવાયું છે -

“આત્મા તેનો અભિલાષી થાય=તે અનુષ્ઠાન સેવવાના અભિલાષવાળો થાય, વળી ગુરુ તેને જ કહે છે=તે અનુષ્ઠાનને જ સેવવાનું કહે છે, અને તેના લિંગનો ઉપનિપાત=

સિદ્ધિના સૂચક એવા લિંગની પ્રાપ્તિ, સંપૂર્ણ=અવ્યભિચારી, સિદ્ધિનું સાધન છે=ઈષ્ટ એવા ગુણસ્થાનકની નિષ્પત્તિનું કારણ છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૩૨) ॥૨૭॥

ભાવાર્થ :-

સંપૂર્ણ સિદ્ધિના ઉપાયભૂત ત્રણ પ્રત્યયોનું સ્વરૂપ :-

ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિના ક્રમથી જીવ અસંગભાવવાળો થાય છે અને વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે, એ પ્રમાણે જે યોગીઓ જાણે છે, તેવા યોગીઓ પાંતે કઈ ભૂમિકામાં છે ? અને તેના ઉત્તરની ભૂમિકા પોતે સાધી શકે તેમ છે કે નહીં ? તેનો નિર્ણય સ્વપ્રજ્ઞાથી પ્રામાણિકપણે કરે છે. અને આવા યોગીઓને (૧) આત્મપ્રત્યયથી : ‘આ અનુષ્ઠાન હું શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર સેવી શકીશ’ એ પ્રકારનો વિશ્વાસ પ્રગટે છે, ત્યારે તે યોગીઓને તે સદનુષ્ઠાન સ્વકૃતિસાધ્યતાદિરૂપે ઈષ્ટ બને છે, (૨) ગુરુપ્રત્યયથી : ગુરુ પણ તેને તે સદનુષ્ઠાન કર્તવ્યરૂપે કહે છે અને (૩) લિંગપ્રત્યયથી : ગુરુના વચનથી ઉત્સાહિત થઈને આવા યોગીઓ તે અનુષ્ઠાન સ્વીકારવા માટે તત્પર થાય ત્યારે શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ એવાં સિદ્ધિસૂચક નંદી-તૂરાદિ લિંગો પણ તેમને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણના બળથી તે યોગીને સ્થિર વિશ્વાસ પ્રગટે છે કે ‘આ અનુષ્ઠાન સેવીને હું ઈષ્ટ એવા ઉત્તરના ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરી શકીશ’, અને આ વિશ્વાસ તે ગુણસ્થાનકની નિષ્પત્તિમાં અવ્યભિચારી કારણ છે.

તે પ્રમાણે (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતે જે ભૂમિકામાં છે તે ભૂમિકાનો નિર્ણય કરીને ‘ક્યું અનુષ્ઠાન મારા કૃત્યથી સાધ્ય છે’ તેનો ઊલ કરે છે, અને પોતાને તે અનુષ્ઠાન સ્વકૃતિસાધ્યતાદિરૂપે ઈષ્ટ દેખાય ત્યારે (૨) પોતાને ધર્મોપદેશ આપનારા ગુરુને ‘હવે મારે શું કરવું ઉચિત છે ?’ એવી પૃચ્છા કરે, અને તેના ધર્મોપદેશક ગુરુ, જીવની પ્રકૃતિને, તેના સંયોગોને અને તેની શારીરિકાદિ સ્થિતિને સારી રીતે જાણતા હોય છે, તેથી તેનો વિચાર કરીને તેના માટે ક્યું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે, તે શાસ્ત્રમતિથી આલોચન કરીને તેને સેવવાનું કહે છે. આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સ્વકૃતિસાધ્યત્વાદિથી પોતાને જે સેવવા યોગ્ય લાગતું હતું, તે અનુષ્ઠાનને જો ગુરુ બતાવે તો તેને સ્થિર વિશ્વાસ થાય છે કે ‘આ અનુષ્ઠાન સેવીને હું અવશ્ય ઉત્તરના ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત કરીશ.’ તે અનુષ્ઠાન

માટે તેની યોગ્યતા ન જણાય તો ગુરુ તે અનુષ્ઠાન સ્વીકારવાની ના પાડે તો વિવેકી એવો તે કાળક્ષેપ કરે. (૩) આવા જીવો ઉત્સાહિત થઈને ગુરુને પૂછીને ગુણસ્થાનક સ્વીકારવાને અભિમુખ પરિણામવાળા થાય ત્યારે કુદરતી રીતે તેમના પુણ્યના ઉદયથી નંદી-તૂરાદિ સાંભળવા મળે છે, જેથી તેમને વિશ્વાસ થાય છે કે ‘આ નંદી-તૂરાદિ લિંગો પણ મારા સાધ્યની સિદ્ધિનાં સૂચક છે.’ માટે ઉત્સાહિત થઈને અપ્રમાદભાવથી ગુણસ્થાનક સ્વીકારે છે. વળી માર્ગાનુસારી બોધ અને ઉચિત પ્રવૃત્તિપૂર્વક આવા યોગીઓ જે ગુણસ્થાનક સ્વીકારે તે ગુણસ્થાનક તત્કાળ પરિણમન પામે છે, અને સ્વીકારાયેલું ગુણસ્થાનક પુનઃ પુનઃ સેવીને સુઅભ્યસ્ત થાય ત્યારે આવા યોગીઓ ઉત્તરની ભૂમિકાના અનુષ્ઠાનને સેવવાના અભિલાષવાળા બને છે; અને તે અનુષ્ઠાન પણ ગુરુ આદિ ત્રણ પ્રત્યયપૂર્વક સ્વીકારે છે, જેથી ક્રમે કરીને ઉત્તર ઉત્તરની ભૂમિકાને પામીને અસંગઅનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ કરે છે, યાવત્ વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે.

સામાન્ય રીતે જીવો ધર્મવૃત્તિવાળા બને અને સંસારનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે ‘આત્મકલ્યાણ માટે સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ’ તેવી બુદ્ધિવાળા બને છે; પરંતુ પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે કયું અનુષ્ઠાન ઉચિત છે અને ‘મારી કૃતિથી સાધ્ય આ અનુષ્ઠાન છે કે નહીં?’ તેનો વિચાર કરતા નથી. તેવા જીવોને ‘હું સર્વવિરતિ સેવી શકીશ’ તેવો વિશ્વાસ પણ થાય, અને ગુરુ પણ મુગ્ધ હોય તો ‘છકાયના પાપમાંથી બચવા માટે સર્વવિરતિ તારે ગ્રહણ કરવી જોઈએ’ તેમ ઉપદેશ આપે, અને વ્રત ગ્રહણ કરતી વખતે ઉચિત વાજિંત્રો વગાડીને આવા જીવો વ્રત પણ ગ્રહણ કરે; આમ છતાં વ્રત સ્વીકાર્યા પછી આવા જીવોને ઘણી વાર ઉત્સાહનો ભંગ અને સ્વીકારાયેલા ગુણસ્થાનકની ભાવથી અપ્રાપ્તિ પણ થાય, અને પૂર્વમાં સેવાતા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ થતો હોવાથી તે ભૂમિકાનો પણ નાશ થાય છે, તેથી વિચાર્યા વિના માત્ર પોતાને સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાનો અભિલાષ થાય, મુગ્ધ ગુરુ તેને ગ્રહણ કરવાનું કહે અને સંયોગથી ઊભાં કરાયેલાં સિદ્ધિસૂચક લિંગો પણ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો આમ કરતા નથી, તેઓ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા હોય છે અને શાસ્ત્રમતિ પ્રમાણે સ્વશક્તિ આદિનું સમાલોચન કરીને સદનુષ્ઠાન સ્વીકારે

છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સર્વવિરતિ પ્રત્યે બળવાન ઇચ્છા હોવા છતાં પોતાનું સર્વવિરતિ સ્વીકારવાનું સામર્થ્ય ન દેખાય તો દેશવિરતિ પણ સ્વીકારે, દેશવિરતિ સ્વીકારવાનું પણ સામર્થ્ય ન દેખાય તો અવિરતિકાળમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જે શક્ય હોય તેવા ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનને પણ દૃઢ યત્નપૂર્વક સેવે, અને તેના દ્વારા ઉત્તરના ગુણસ્થાનકની શક્તિનો સંચય કરે છે. કદાચ ઉત્તરના ગુણસ્થાનકનાં પ્રતિબંધક કર્મો નિકાચિત હોય તો આ ભવમાં ઉત્તરનું ગુણસ્થાનક ન પણ સ્વીકારે, તોપણ તેઓની સ્વભૂમિકા અનુસાર કરાતી ધર્માનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનનાં પ્રતિબંધક કર્મોના નાશ દ્વારા ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિનું કારણ બનશે, અને વિવેકપૂર્વકની તેઓની ધર્માનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ હોવાથી અવંધ્ય મોક્ષનું બીજ બને છે. ॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯ અને શ્લોક-૨૭થી બતાવ્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પોતાની ભૂમિકાનું પર્યાલોચન કરીને ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યયથી ઉત્તરની ભૂમિકા સ્વીકારે છે, તેથી શ્લોક-૧૯માં બતાવ્યું તે પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને ભાવથી યોગ છે. હવે જેઓ ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યય વગર ગુણસ્થાનકને સ્વીકારે છે, તેઓનું સ્વીકારાયેલ ગુણસ્થાનક ગુણવૃદ્ધિનું કારણ નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

સિદ્ધિઃ સિદ્ધચનુબદ્ધૈવ ન પાતમનુબદ્ધનતી ।

હાઠિકાનામપિ હ્યેષા નાત્માદિપ્રત્યયં વિના ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ :-

સિદ્ધચનુબદ્ધૈવ=સિદ્ધિના અનુબંધવાળી જે સિદ્ધિઃ=સિદ્ધિ છે, પાતમ્=પાતના અનુબદ્ધનતી ન=અનુબંધવાળી નહીં. આત્માદિપ્રત્યયં વિના=આત્માદિ પ્રત્યય વિના એષા=આ=સિદ્ધિ, હાઠિકાનામપિ=હાઠિકોને પણ=પ્રયત્નથી અસાધ્ય શું છે ? તેવી મતિવાળા અને દુષ્કર અનુષ્ઠાન ગ્રહણ કરવા માટે તત્પર થયેલા એવા હાઠિકોને પણ ન=નથી હિ=જ. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

સિદ્ધિના અનુબંધવાળી જ સિદ્ધિ છે, પાતના અનુબંધવાળી નહીં. હાઠિકોને પણ આત્માદિપ્રત્યય વિના આ=સિદ્ધિ, નથી જ. ॥૨૮॥

✽ 'હાઠિકાનામપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અવિચારક જીવોની પ્રવૃત્તિથી તો કાર્યની સિદ્ધિ નથી, પરંતુ હાઠિકોને પ્રવૃત્તિથી પણ કાર્યની સિદ્ધિ નથી.

ટીકા :-

સિદ્ધિરિતિ-સિદ્ધચનુબદ્ધૈવ=ઉત્તરસિદ્ધચવન્ધ્યબીજમેવ, સિદ્ધિર્ભવતિ તાત્ત્વિકી, ન પુનઃ પાતં=ભ્રંશં, અનુબદ્ધનતી=પ્રાક્કાલવ્યાપ્ત્યાવષ્ટંભન્તી; શલ્યોપહતપ્રાસાદાદિ-રચનાયા ઇવાન્યસ્યા મિથ્યાભિનિવેશાદિપાતશક્ત્યનુવેધેનાસિદ્ધિત્વાત્ । તદુક્તં -

“સિદ્ધચન્તરં ન સન્ધત્તે યા સાવશ્યં પતત્યતઃ ।

તચ્છક્ત્યાપ્યનુવિદ્ધૈવ પાતોઽસૌ તત્ત્વતો મતઃ” ॥ (યોગબિંદુ-૨૩૪) ઇતિ ॥

ઇત્યં ચ સિદ્ધચન્તર-ડ્ગસંયોગાદાત્માદિપ્રત્યયવતામેવ સિદ્ધિઃ સિદ્ધા ભવતિ । હાઠિકાનામપિ=બલાત્કારચારિણામપિ, ઇષા હિ=સિદ્ધિઃ, આત્માદિપ્રત્યયં વિના ન ભવતિ, ન હિ મૃત્પિણ્ડાદ્યુપાયાન્તરકાર્યં ઘટાદિ બલાત્કારસહસ્રેણાપ્યુપાયાન્તરતઃ સાધયિતું શક્યત ઇતિ ॥૨૮॥

ટીકાર્થ :-

સિદ્ધચનુબદ્ધૈવ ..... શક્યત ઇતિ ॥ સિદ્ધિની સાથે અનુબદ્ધ જ=ઉત્તરસિદ્ધિનું અવંધ્ય બીજ એવી જ, સિદ્ધિ તાત્ત્વિકી થાય છે, પરંતુ પાતના=ભ્રંશના, અનુબંધવાળી નહીં=પ્રાક્કાલ વ્યાપ્તિથી અવષ્ટંભવાળી નહીં=ભ્રંશની સાથે પ્રાક્કાલ વ્યાપ્તિથી જોડાયેલી સિદ્ધિ તાત્ત્વિકી સિદ્ધિ નથી; કેમ કે શલ્યથી ઉપહત=હણાયેલા, પ્રાસાદાદિની રચનાની જેમ, અન્યનું=અનુબંધ વિનાની સિદ્ધિનું, મિથ્યાભિનિવેશાદિ પાતશક્તિના અનુવેધને કારણે અસિદ્ધિપણું છે.

તે કહેવાયું છે=પાતના અનુબંધવાળી સિદ્ધિ તે તાત્ત્વિકી સિદ્ધિ નથી, તે 'યોગબિંદુ શ્લોક-૨૩૪'માં કહેવાયું છે.

“જે અન્ય=ઉત્તરની સિદ્ધિનું સંધાન ન કરે તે અવશ્ય પડે છે, આથી=અવશ્ય પાત હોવાથી, તત્શક્તિથી પણ=પાતશક્તિથી પણ, અનુવિદ્ધ છે=વ્યાપ્ત છે. અસૌ=આ=સિદ્ધિ તત્ત્વથી, પાત જ કહેવાઈ છે.”

‘इति’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

એ રીતે=પૂર્વમાં બતાવ્યું કે અનુબંધવાળી સિદ્ધિ જ તાત્ત્વિકી સિદ્ધિ છે એ રીતે, સિદ્ધિના અંતરંગ અંગોના સંયોગથી=ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિનું અવંધ્ય કારણ બને એવા સિદ્ધિના અંતરંગ અંગોના સંયોગથી, આત્માદિ પ્રત્યયવાળાને જ સિદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. હાઠિકોને પણ=બળાત્કારચારીઓને પણ, આ સિદ્ધિ આત્માદિ પ્રત્યય વિના થતી નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ‘આત્માદિ પ્રત્યય વિના મારે સાધ્યને સિદ્ધ કરવું છે’ એવા દૃઢ યત્નપૂર્વક લક્ષ્યને સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે તેવા હાઠિકોને પણ સિદ્ધિ કેમ ન થાય ? તેથી કહે છે --

મૃત્પિંડાદિરૂપ ઉપાયાન્તરથી સાધ્ય એવું ઘટાદિ કાર્ય, હજારો બળાત્કારથી પણ ઉપાયાંતરથી=મૃત્પિંડાદિરૂપ ઉપાયોને છોડીને અન્ય ઉપાયોથી, સાધવા માટે શક્ય નથી જ. ‘इति’ શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨૮॥

- ❖ ‘પ્રાસાદાદિરચનાયા’ અહીં ‘આદિ’ થી જિનાલય, ઘર વગેરેનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘મિથ્યાભિનિવેશાદિ’ અહીં ‘આદિ’ થી મિથ્યા પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘આત્માદિપ્રત્યયં’ અહીં ‘આદિ’ થી ગુરુ પ્રત્યય અને લિંગ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘મૃત્પિંડાદિ’ અહીં ‘આદિ’ થી તન્તુ આદિનું ગ્રહણ કરવું.
- ❖ ‘ઘટાદિ’ અહીં ‘આદિ’ થી પટાદિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

ત્રણ પ્રત્યયોનો વિચાર કર્યા વિના સ્વીકારેલા અનુષ્ઠાનથી કાર્યસિદ્ધિનો અભાવ :-

શ્લોક-૨૭માં કહ્યું કે આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યય દ્વારા કરાયેલી પ્રવૃત્તિ ઇષ્ટની નિષ્પત્તિનું અવ્યભિચારી કારણ બને છે, તેને દૃઢ કરવા માટે કહે છે.

જે સિદ્ધિ ઉત્તરની સિદ્ધિનું અવંધ્ય બીજ હોય તે સિદ્ધિ તાત્ત્વિકી છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે કોઈ સાધક આત્મા કોઈ ધર્માનુષ્ઠાન સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા કરે, પણ તે ધર્માનુષ્ઠાન વિચાર્યા વગર સ્વીકારે, અને બાહ્ય રીતે તે આત્મા તે ધર્માનુષ્ઠાનનું સેવન કરે, તોપણ તે ધર્માનુષ્ઠાન ઉત્તરના

ધર્માનુષ્ઠાનનું કારણ બનતું નથી, તેથી તે ધર્માનુષ્ઠાનથી કંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ જે જીવો પોતાની શક્તિ આદિનું સમાલોચન કરીને આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયો પૂર્વક ઉચિત ધર્માનુષ્ઠાન સ્વીકારે, અને તે સ્વીકારાયેલું ધર્માનુષ્ઠાન પ્રકૃતિરૂપે બને, ત્યારે તેના ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનની શક્તિનો સંચય થયો કહેવાય; અને ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનની શક્તિ સંચય થઈ જાય ત્યારે, તે ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ પણ પૂર્વની જેમ જ ત્રણ પ્રત્યયથી કરે, તો અંતે લક્ષ્યની પણ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. આ રીતે ઉત્તર ઉત્તરના અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિના કારણભૂત પૂર્વ પૂર્વના ધર્માનુષ્ઠાનનું સેવન તે પારમાર્થિક સિદ્ધિ છે; પરંતુ જેઓ ત્રણ પ્રત્યયનો વિચાર કર્યા વગર ધર્માનુષ્ઠાન સ્વીકારે છે, તેઓનું તે ધર્માનુષ્ઠાન ઉત્તરના ધર્માનુષ્ઠાનનું કારણ તો નથી, પરંતુ પાતશક્તિના અનુવેધવાળું છે અર્થાત્ વર્તમાનમાં જે ધર્માનુષ્ઠાન સેવે છે, તે ધર્માનુષ્ઠાનથી યોગની વૃદ્ધિ થવાને બદલે યોગમાર્ગથી પાત થાય તેવું છે, માટે કલ્યાણનું કારણ નથી.

જેમ કોઈ હાડકાદિ શલ્યથી ઉપહત થયેલા સ્થાનમાં પ્રાસાદાદિની રચના કરે=ચણાવે, તો તે પ્રાસાદાદિ પાતશક્તિના અનુવેધવાળા હોવાથી પ્રાસાદાદિની સિદ્ધિ નથી; તેમ આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયોના સમાલોચન વિના સ્વીકારાયેલા અનુષ્ઠાનમાં, મિથ્યાભિનિવેશ અને મિથ્યાપ્રવૃત્તિરૂપ પાતશક્તિનો અનુવેધ હોવાને કારણે, તે અનુષ્ઠાનથી કોઈ ગુણની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી પરમાર્થથી તે અનુષ્ઠાનની તેને સિદ્ધિ નથી.

આનાથી શું ફલિત થાય ? તે બતાવતાં કહે છે —

આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયવાળાને જ ઉત્તરની સિદ્ધિનાં સંયોગથી સિદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. માટે મિથ્યાભિનિવેશથી રહિત અને સ્વીકારવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનવિષયક શાસ્ત્રાનુસારી સ્વશક્તિ આદિના પર્યાલોચનથી થતું સમ્યગ્જ્ઞાન, અને તે સમ્યગ્જ્ઞાનથી નિયંત્રિત ઉચિત પ્રવૃત્તિ જે સાધક યોગી કરે છે, તે યોગીઓને આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયો હોય છે, અને આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયવાળાઓને સેવાતા અનુષ્ઠાનથી ઉત્તરોત્તરના સંચયની વૃદ્ધિ થાય તેવી સિદ્ધિ થાય છે.

વળી કેટલાક જીવો એવું માને છે કે સ્વપરાક્રમથી અશક્ય કાંઈ નથી. એવા સાધકો આત્માદિ પ્રત્યયપૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો તેઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત

થાય છે, પરંતુ જે હાઠિકો=હઠીલા જીવો, પોતાના પ્રયત્નથી અસાધ્ય કંઈ નથી તેવો નિર્ણય કરીને આત્માદિ પ્રત્યય વિના સ્વશક્તિ કરતાં ઉપરની ભૂમિકાના અનુષ્ઠાનને ગ્રહણ કરે, અને એવા સાધક યોગીઓ શક્તિના પ્રકર્ષથી તે અનુષ્ઠાન દ્વારા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતા હોય, તોપણ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ ઘટરૂપ કાર્યનો અર્થી ઘટની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત મૃત્પિંડાદિને છોડીને, જલાદિ ગ્રહણ કરીને, અત્યંત દૃઢ યત્નપૂર્વક ઘટ બનાવવા માટે યત્ન કરે તોપણ તેના યત્નથી ઘટરૂપ કાર્ય થાય નહીં; તેમ પોતાની શક્તિનું સમાલોચન કર્યા વિના સ્વીકારાયેલા ગુણસ્થાનકની ક્રિયાથી તે ગુણસ્થાનકના ભાવો પ્રગટ થાય નહીં, માટે મોક્ષના અર્થી એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પોતાની ભૂમિકા માટે જે શક્ય હોય તે ધર્માનુષ્ઠાન આત્માદિ પ્રત્યયપૂર્વક સ્વીકારે છે, પરંતુ પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર ઉત્તરના અનુષ્ઠાનને સ્વીકારતા નથી, તેથી અવિરતિના ઉદયવાળા એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પોતાની શક્તિથી વિરતિની ક્રિયા અસાધ્ય દેખાય તો ભગવદ્ભક્તિ આદિ ઉચિત ક્રિયાઓમાં યત્ન કરે છે, અને તે યત્ન દ્વારા ઉત્તર-ઉત્તરના ગુણસ્થાનકની શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે તેઓના અનુષ્ઠાનનું સેવન તાત્વિકી સિદ્ધિનું કારણ છે, તેથી ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવથી યોગ છે’, એમ શ્લોક-૧૯માં કહેલ, અને ભાવથી યોગ હોવાને કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને સાર્વદિક યોગ છે, તેમ શ્લોક-૧૯માં કહેલ તે કથન સંગત છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે કોઈ સાધકને સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાનો ઉત્સાહ થયો અને આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યય વિના સર્વવિરતિમાં પ્રવૃત્તિ કરે, અને ‘જગતમાં પ્રયત્નથી અસાધ્ય કંઈ નથી’ એવા હાઠિક પરિણામવાળા હોય, અને શક્તિના પ્રકર્ષથી સર્વવિરતિમાં ઉદ્ભવ કરતા હોય, તોપણ તેમના પ્રયત્નથી સર્વવિરતિનો પરિણામ થાય નહીં.

જેમ પાણીમાંથી ઘણા યત્નથી પણ ઘટ થાય નહીં તેમ કહ્યું, ત્યાં પાણી તો ઘટનું કારણ નથી, જ્યારે સંયમની ક્રિયાઓ તો સંયમની નિષ્પત્તિનું કારણ છે. તેથી હાઠિકો સંયમની ક્રિયામાં દૃઢ યત્નથી પ્રવૃત્તિ કરે તો સંયમ કેમ ન ઉત્પન્ન થાય ? આ પ્રકારની વિચારકને શંકા થાય, તેનું સમાધાન એ છે કે ‘અધિકારી સાધક ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉપેયની સિદ્ધિ થાય’ આવો નિયમ છે, પરંતુ

અનધિકારી સાધક ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉપેયની સિદ્ધિ થાય નહીં; અને જે હાઠિકો સ્વશક્તિ આદિના સમાલોચન વિના સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનક સ્વીકારે, અને તેઓમાં તે ગુણસ્થાનકને અનુરૂપ શક્તિનો સંચય નહીં થયેલો હોવાથી દૃઢ યત્નપૂર્વક પણ સંચમની ક્રિયા કરે તોપણ ગુણસ્થાનકની નિષ્પત્તિ થાય નહીં.

જેમ વર્તમાનમાં અલ્પ સંઘયણ બળવાળા સાધુ દૃઢ યત્નપૂર્વક પણ જિનકલ્પના આચારોને પાળે, તોપણ જિનકલ્પીઓની જેમ અસંગભાવવાળા થઈ શકે નહીં, તેના બદલે પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત અનુષ્ઠાન સેવે તો ઉત્તર ઉત્તરના ગુણની પ્રાપ્તિ દ્વારા અસંગઅનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિની પૂર્વભૂમિકાવાળા સંચમને પ્રાપ્ત કરી શકે; પરંતુ હઠથી જિનકલ્પીના આચારમાં યત્ન કરે તોપણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં, તેમ જેઓની ચિત્તવૃત્તિ સર્વવિરતિને અનુકૂળ ભૂમિકાવાળી નથી, તેવા સાધકો હઠથી પણ સર્વવિરતિમાં યત્ન કરે તોપણ પાણીમાંથી જેમ ઘડો ન થાય, તેમ તેમની ક્રિયાથી વિરતિની પરિણતિ પ્રાપ્ત થાય નહીં. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૭માં કહ્યું કે આત્માદિ ત્રણ પ્રત્યયો સાધ્યની નિષ્પત્તિનાં અવ્યભિચારી કારણ છે. હવે આવા ત્રણ પ્રત્યયોપૂર્વક કયા સાધકો પ્રવૃત્તિ કરે છે ? અને તે સાધકો અન્ય સાધકો કરતાં કેમ જુદા છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

શ્લોક :-

સદ્યોગારમ્બકસ્ત્વેનં શાસ્ત્રસિદ્ધમપેક્ષતે ।

સદા ભેદઃ પરેભ્યો હિ તસ્ય જાત્યમયૂરવત્ ॥૨૯॥

અન્વયાર્થ :-

સદ્યોગારમ્બકસ્તુ=સદ્યોગારંભક જ=સાનુબંધ યોગના આરંભક જ શાસ્ત્ર-સિદ્ધમ્ એનં=શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આને=આત્માદિ પ્રત્યયને, અપેક્ષતે=અવલંબે છે; હિ=જે કારણથી જાત્યમયૂરવત્=જાતિવંત મોરની જેમ તસ્ય=તેનો=સદ્યોગારંભકનો, પરેભ્યો=પરથી=અસદ્યોગારંભકથી સદા=સદા ભેદઃ=ભેદ છે. ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

સદ્યોગારંભક જ શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આને=આત્માદિ પ્રત્યયને, અવલંબે છે; જે કારણથી જાતિવંત મોરની જેમ તેનો=સદ્યોગારંભકનો, પરથી=અસદ્યોગારંભકથી, સદા ભેદ છે. ॥૨૯॥

ટીકા :-

સદિતિ-સદ્યોગારંભકસ્તુ=સાનુબંધયોગારંભક એવ, એનમ્=આત્માદિપ્રત્યયં, શાસ્ત્રસિદ્ધમ્=અતીન્દ્રિયાર્થસાર્થસમર્થનસમર્થાગમપ્રતિષ્ઠિતમ્, અપેક્ષતે=અવલંબતે, પરેભ્યો હિ=અસદ્યોગારંભકેભ્યો હિ, તસ્ય=સદ્યોગારંભકસ્ય, સદા ભેદઃ=વૈલક્ષણ્યં, જાત્યમયૂરવત્=સર્વોપાધિવિશુદ્ધમયૂરવત્ । યથા હિ જાત્યમયૂરોઽજાત્યમયૂરાત્ સદૈવ ભિન્નસ્તથા સદ્યોગારંભકોઽપ્યન્યસ્માદિતિ ભાવના । તદુક્તં -

“ન ચ સદ્યોગભવ્યસ્ય વૃત્તિરેવંવિધાપિ હિ ।

ન જાત્વજાત્યધર્માન્ યજ્જાત્યઃ સન્ ભજતે શિશ્વી” ॥ (યોગબિન્દુ-૨૪૧) ॥૨૯॥

ટીકાર્થ :-

સદ્યોગારંભકસ્તુ ..... શિશ્વી” ॥ શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આને=અતીન્દ્રિય અર્થોના સમૂહના સમર્થનમાં સમર્થ આગમમાં પ્રતિષ્ઠિત એવા આને=અતીન્દ્રિય અર્થોના સમૂહમાં ‘આ રીતે પ્રવૃત્તિ કરશો તો કાર્ય સિદ્ધ થશે’ એ પ્રકારના સમર્થનમાં સમર્થ આગમમાં પ્રતિષ્ઠિત એવા આત્માદિ પ્રત્યયને, સદ્યોગારંભક જ=સાનુબંધ યોગારંભક જ, અપેક્ષા રાખે છે=અવલંબન કરે છે; જે કારણથી પરથી=અસદ્યોગારંભકથી, તેનો=સદ્યોગારંભકનો, જાત્યમોરની જેમ=સર્વ ઉપાધિથી વિશુદ્ધ મોરની જેમ=પ્રકૃતિ, આકાર, ચેષ્ટા આદિ સર્વ ઉપાધિથી વિશુદ્ધ મોરની જેમ, સદા ભેદ છે=વિલક્ષણપણું છે. જેમ જાત્યમોર અજાત્ય મોરથી સદા ભિન્ન છે, તેમ સદ્યોગારંભક પણ અન્યથી=અસદ્યોગારંભકથી, સદા ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે ભાવના છે.

તે કહેવાયું છે=પૂર્વમાં કહ્યું કે અજાત્યમોર કરતાં જાત્યમોર સદા જુદા હોય છે, તે પ્રમાણે સદ્યોગારંભક અન્ય કરતાં સદા જુદા હોય છે, તે ‘યોગબિન્દુ’ શ્લોક-૨૪૧માં કહેવાયું છે -

“સદ્યોગભવ્યની=પરિશુદ્ધયોગયોગ્યની, આવા પ્રકારની પણ=તત્કારીતદ્દેષીત્વ પ્રકારની પણ વૃત્તિ=પ્રવૃત્તિ, નથી, જે કારણથી જાત્ય એવો મોર પણ અજાત્ય ધર્મોને=કુજાત્ય મોરની ચેષ્ટાઓને, ક્યારેય સેવતો નથી.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૪૧) ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

સાનુબંધ યોગના આરંભક જીવો હંમેશાં આત્માદિ પ્રત્યયપૂર્વક જ પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં યુક્તિ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રચક્ષુવાળા હોય છે, તેથી શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આત્માદિ પ્રત્યયોનું અવલંબન લે છે, અને આત્માદિ પ્રત્યયોનું અવલંબન લઈને પોતે જે ભૂમિકામાં છે તે ભૂમિકાને ઉચિત જે અનુષ્ઠાન હોય તેનું સેવન કરે છે, તેથી જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની સર્વવિરતિને અનુકૂળ પોતાની શક્તિ ન હોય તેઓ શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આત્માદિ પ્રત્યય દ્વારા પોતાની શક્તિને અનુરૂપ દેશવિરતિ આદિ અનુષ્ઠાન પણ સ્વીકારે, જેના બળથી સાનુબંધયોગની પ્રાપ્તિ થાય. વળી આ સદ્યોગારંભક એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જાતિવંત મોર જેવા હોય છે, તેથી જેમ જાત્યમયૂર હંમેશાં અજાત્યમયૂરની જેમ ચેષ્ટા કરે નહીં, તેમ સદ્યોગારંભક એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો અવિચારકની જેમ આત્માદિ પ્રત્યય વિના કર્તવ્ય એવા પણ ધર્માનુષ્ઠાનનો સ્વીકાર કરે નહીં. જ્યારે અજાત્ય મોર જેવા અવિચારક જીવો પોતાની શક્તિનું સમાલોચન કર્યા વગર અનુષ્ઠાનને સ્વીકારે છે અને શાસ્ત્રવિધિથી નિરપેક્ષ તે અનુષ્ઠાન કરીને ‘તત્કારી તદ્દેષી’ બને છે અર્થાત્ ભગવાનનું બતાવેલ અનુષ્ઠાન કરે છે, અને ભગવાને બતાવેલ અનુષ્ઠાનની વિધિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરીને કે દ્વેષ કરીને સ્વમતિ પ્રમાણે વર્તે છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

જેમ અજાત્યમયૂર કરતાં જાત્યમયૂર જુદા હોય છે, તેમ અસદ્યોગારંભક કરતાં સદ્યોગારંભક સમ્યગ્દૃષ્ટિ સદા જુદા હોય છે, તેથી તેઓ હંમેશાં શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા આત્માદિ પ્રત્યયનું અવલંબન લે છે, એમ પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું. ત્યાં જાત્યમયૂરનો જેમ અજાત્યમયૂર કરતાં ભેદ છે, તેમ સદ્યોગારંભકનો અસદ્યોગારંભક કરતાં શું ભેદ છે ? તે હવે બતાવે છે -

શ્લોક :-

યથા શક્તિસ્તદણ્ડાદૌ વિચિત્રા તદ્વદસ્ય હિ ।

ગર્ભયોગેઽપિ માતૃણાં શ્રૂયતેઽત્યુચિતા ક્રિયા ॥૩૦॥

અન્યથાર્થ :-

યથા=જેમ તદણ્ડાદૌ=જાત્યમયૂરના ઈંડાદિમાં વિચિત્રા શક્તિ:= અજાત્યમયૂરના ઈંડાદિ કરતાં વિલક્ષણ શક્તિ છે, તદ્વદ=તેની જેમ માતૃણામ્= માતાના ગર્ભયોગેઽપિ=ગર્ભયોગમાં પણ અસ્ય=આની=સદ્યોગારંભકની અત્યુચિતા ક્રિયા=અત્યંત ઉચિત ક્રિયા શ્રૂયતે=સંભળાય છે. ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જેમ તેના અંડાદિમાં=જાત્યમયૂરના ઈંડાદિમાં, અજાત્યમયૂરના અંડાદિ કરતાં વિલક્ષણ શક્તિ છે, તેની જેમ માતાના ગર્ભયોગમાં પણ આની= સદ્યોગારંભકની, અત્યંત ઉચિત ક્રિયા સંભળાય છે. ॥૩૦॥

✽ ‘ગર્ભયોગેઽપિ’ અહીં ‘અપિ’ થી એ કહેવું છે કે સદ્યોગારંભકની ઉત્તરકાળમાં તો ઉચિત પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરંતુ માતાના ગર્ભયોગમાં પણ અત્યંત ઉચિત ક્રિયા હોય છે.

નોંધ :- શ્લોકમાં ટીકાનુસાર ‘અત એવ સદ્યોગારમ્ભકસ્ય’ એ અધ્યાહાર છે.

ટીકા :-

યથેતિ-યથા તદણ્ડાદૌ=જાત્યમયૂરાણ્ડચન્ચુચરણાદ્યવયવેષુ, શક્તિઃ વિચિત્રા= અજાત્યમયૂરાવયવશક્તિવિલક્ષણા, તદ્વદસ્ય હિ=સદ્યોગારમ્ભકસ્ય, આદિત એવારમ્ભ્યેતરેમ્ભ્યો વિલક્ષણા શક્તિરિત્યર્થઃ । યત ઉક્તં –

“યશ્ચાત્ર શિખિદૃષ્ટાન્તઃ શાસ્ત્રે પ્રોક્તો મહાત્મમ્ભિઃ ।

સ તદણ્ડરસાદીનાં સચ્છકૃત્યાદિપ્રસાધનઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૪૫) ઇતિ ॥

અત એવ સદ્યોગારમ્ભકસ્યેતિ ગમ્યં, માતૃણાં=જનનીનાં, ગર્ભયોગેઽપિ, કિં પુનરુત્તરકાલ ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ, શ્રૂયતે=નિશમ્યતે, શાસ્ત્રેષુ અત્યુચિતા=લોકાનામતિ-શ્લાઘનીયા, ક્રિયા પ્રશસ્તમાહાત્મ્યલાભલક્ષણા । યત એવં પઠ્યતે –

“જળણી સવ્વત્થ વિ ણિચ્છાસુ સુમદ્દ ત્તિ તેણ સુમદ્દ જિણો” (આ.નિ. ૧૦૧૩)

તથા -

“ગબ્ભગણે જં જળણી જાણ સુધમ્મે તેણ ધમ્મજિણો” (આ.નિ. ૧૦૧૯) તથા -

“જાણા જળણી જં સુવ્વય ત્તિ મુણિસુવ્વઓ તમ્હા” (આ.નિ. ૧૧૦૩) इत्यादि ।
इदं गर्भावस्थायामुक्तम्, उत्तरकालेऽप्यत्युचितैव तेषां क्रिया । यत उक्तं -

“ઔચિત્યારમ્ભિણોઽક્ષુદ્રાઃ પ્રેક્ષાવન્તઃ શુભાશયાઃ ।

અવન્ધ્યચેષ્ટાઃ કાલજ્ઞા યોગમાર્ગાધિકારિણઃ” ॥ (યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૪૪) इति ।

તદેવં સિદ્ધઃ સદ્યોગારમ્ભક ઇતરેભ્યો વિલક્ષણઃ, સ ચાત્માદિપ્રત્યયમપેક્ષત
એવેતિ ॥૩૦॥

ટીકાથ :-

યથા તદણ્ડાદૌ ..... એવેતિ ॥ જેમ તેના અંડાદિમાં=જાત્યમયૂરનાં ઈંડા, યાંચ, ચરણ આદિ અવયવોમાં, વિચિત્ર=અજાત્યમયૂરના અવયવની શક્તિથી વિલક્ષણ, શક્તિ છે, તેની જેમ આની=સદ્યોગારંભકની, આદિથી જ આરંભીને, ઈતરથી=અસદ્યોગારંભકથી, વિલક્ષણ શક્તિ છે, એ પ્રમાણે અર્થ છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી ‘યોગબિન્દુ’ શ્લોક-૨૪૫માં કહેવાયું છે -

“અહીં=યોગધર્મના અધિકારીની વિચારણામાં, મહાત્માઓ વડે શાસ્ત્રમાં જે મયૂરનું દૃષ્ટાંત કહેવાયું છે, તે=તે મયૂરનું દૃષ્ટાંત, તદણ્ડરસાદિનાં=જાત્યમયૂરના ઈંડામાં રસાદિની, સત્શક્તિ આદિનું પ્રસાધન છે=સુસામર્થ્યનું અને સુસામર્થ્યના ફળનું પ્રકાશક છે.”

(યોગબિન્દુ શ્લોક-૨૪૫)

‘इति’ શબ્દ યોગબિન્દુના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે.

આથી જ માતાના ગર્ભના યોગમાં પણ સદ્યોગારંભકની અતિ ઉચિતક્રિયા=લોકોમાં શ્લાઘનીય ક્રિયા=પ્રશસ્ત માહાત્મ્યલાભલક્ષણ ક્રિયા, શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે;

જે કારણથી આ પ્રમાણે કહેવાય છે=જે કારણથી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં આ પ્રમાણે કહેવાય છે -

“માતા સર્વત્ર પણ નિશ્ચયોમાં=કર્તવ્યના નિર્ણયોમાં, સુમતિવાળાં થયાં તે કારણથી ‘સુમતિજિન’ નામ રાખ્યું.” (આ.નિ. શ્લોક-૧૦૯૩)

અને “જે કારણથી ભગવાન ગર્ભમાં રહે છે તે માતા સુધર્મવાળાં થયાં તે કારણથી ‘ધર્મજિન’ એ પ્રમાણે નામ રાખ્યું” (આ.નિ. શ્લોક-૧૦૯૯)

અને “જે કારણથી માતા સુપ્રતવાળાં થયાં તે કારણથી ‘મુનિસુપ્રત’ એ પ્રમાણે નામ રાખ્યું.” (આ.નિ. શ્લોક-૧૧૦૩)

ઈત્યાદિ=આવા અન્ય સાક્ષીપાઠનો સંગ્રહ કરવો - ગર્ભાવસ્થામાં આ કહેવાયું=ગર્ભાવસ્થામાં રહેલા સદ્યોગારંભકની અતિઉચિત પ્રવૃત્તિ હોય છે, એ કહેવાયું. ઉત્તરકાળમાં પણ તેઓની=સદ્યોગારંભકની, અતિ ઉચિત જ ક્રિયા હોય છે.

જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી ‘યોગબિંદુ’ શ્લોક-૨૪૪માં કહેવાયું છે -

“ઔચિત્યનો આરંભ કરનારા=સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં યોગ્ય આરંભ કરનારા, અક્ષુદ્ર=ગંભીર આશયવાળા, અતિનિપુણ બુદ્ધિવાળા, શુભાશયવાળા, અવંધ્ય ચેષ્ટાવાળા, કાળને જાણનારા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૪૪)

‘ઈતિ’ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

‘અતएव सद्योगाऽऽरम्भकस्य’ એ શ્લોકમાં અધ્યાહાર છે, તે બતાવવા માટે ટીકામાં ‘અતएव सद्योगाऽऽरम्भकस्येति गम्यं’ એમ કહેલ છે. ‘ગર્ભયોગેऽपि’ માં વળી ઉત્તરકાળમાં શું કહેવું ? એ ‘અપિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

સંપૂર્ણ શ્લોકના કથનનું નિગમન કરતાં કહે છે -

આ રીતે સદ્યોગારંભક, ઈતરથી=અસદ્યોગારંભકથી, વિલક્ષણ સિદ્ધ થાય છે, અને તે આત્માદિ પ્રત્યયનું અવલંબન કરે જ છે. ‘ઈતિ’ શબ્દ ટીકાની સમાપ્તિમાં છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

સાનુબંધ યોગના આરંભક જીવોની માતાના ગર્ભયોગમાં પણ ઉચિત ક્રિયા :-

સદ્યોગારંભક અને અસદ્યોગારંભકનો તફાવત :-

શ્લોક-૧૮માં કહેલ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્પ્રત્યયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે તેમને ભાવથી યોગ છે. હવે અજાત્યમયૂર કરતાં જાત્યમયૂરનો જેમ સદા ભેદ છે, તેમ અસદ્યોગારંભક જીવો કરતાં સદ્યોગારંભક એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનો સદા ભેદ છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો આત્માદિ પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

જેમ જાત્યમયૂરની ઈંડાવાળી અવસ્થા હોય ત્યારે પણ તેના રસ, યાંચ, ચરણ આદિ અવયવોમાં અજાત્યમયૂરના અવયવો કરતાં વિલક્ષણ શક્તિ હોય છે, તેમ સદ્યોગારંભકની આદિથી જ=ગર્ભાવસ્થાથી જ, અસદ્યોગારંભક કરતાં વિલક્ષણ શક્તિ હોય છે. આથી જ સદ્યોગારંભક એવા તીર્થંકરોની માતાના ગર્ભકાળમાં પણ અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે સદ્યોગારંભકમાં શ્રેષ્ઠ કોટીના સદ્યોગારંભક તીર્થંકરો છે, અને તેઓ ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે પણ સમ્યક્ત્વને ધારણ કરનારા હોય છે, અને તેઓની અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિના ફળસ્વરૂપ માતાની પણ તેમના ગર્ભકાળમાં અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આ કથનથી માત્ર તીર્થંકરો જ સદ્યોગારંભક છે તેમ કહેવું નથી, પરંતુ જે જીવો સમ્યક્ત્વને પામેલા છે, તેઓ શાસ્ત્રસંજ્ઞાવાળા હોય છે, અને તેઓ શાસ્ત્રવચનનું અવલંબન લઈને સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સદ્યોગના આરંભક હોય છે, માટે પોતાને જે ગુણસ્થાનક સ્વીકારવું હોય તે ગુણસ્થાનક સ્વીકારવા માટે તેઓ આત્માદિ પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે; પરંતુ હાઠિકોની જેમ, કે અવિચારક જીવોની જેમ, આત્માદિ પ્રત્યય વિના પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની સદ્યોગારંભવાળી પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામીને પૂર્ણ યોગમાર્ગના સેવનમાં પર્યવસાન પામે છે, તેથી તેઓ અવિરતિના ઉદયથી સંયમ ગ્રહણ ન કરે તોપણ પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનાનુસાર ધર્મ, અર્થ અને કામનું તે રીતે સેવન કરે કે જેથી યોગમાર્ગની

પ્રવૃત્તિ લેશ પણ રૂંધાય નહીં, પરંતુ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને સાનુબંધ યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

અથ વિષયસ્વરૂપાનુબંધશુદ્ધિપ્રધાનેષુ કિં કસ્ય સમ્ભવતીત્યાહ -

અવતરણિકાર્થ :-

વિષયશુદ્ધિપ્રધાન સ્વરૂપશુદ્ધિપ્રધાન અને અનુબંધશુદ્ધિપ્રધાન એવા અનુષ્ઠાનમાં કોને=કયા જીવને, કયું અનુષ્ઠાન સંભવે ? એને કહે છે -

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૧૯માં કહેલ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળા અનુષ્ઠાનથી=અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી, સમ્યક્પ્રત્યયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર હોવાના કારણે ભાવથી યોગવાળા છે, તેથી શ્લોક-૨૧ થી ૨૬ સુધી ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને ત્યારપછી ત્રીજા પ્રકારના અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની નિષ્પત્તિમાં કારણભૂત આત્માદિ પ્રત્યયનું સ્વરૂપ શ્લોક-૨૭ થી ૩૦ સુધી બતાવ્યું.

હવે તે ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાંથી કયા જીવોને કયું અનુષ્ઠાન થાય છે ? તે બતાવવા માટે શ્લોક-૩૧માં ત્રણે પ્રકારની શુદ્ધિવાળું એવું ત્રીજું અનુષ્ઠાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, તેમ બતાવે છે, અને વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અપુનર્બંધકને હોય છે, તેમ શ્લોક-૩૨માં બતાવે છે -

શ્લોક :-

સર્વોત્તમં યદેતેષુ ભિન્નગ્રન્થેસ્તદિષ્યતે ।

ફલવદ્દ્રુમસદ્બીજપ્રરોહોદ્ભેદસન્નિભમ્ ॥૩૧॥

અન્વયાર્થ :-

એતેષુ=આમાં=વિષયશુદ્ધિ ત્રણ અનુષ્ઠાનોમાં, સર્વોત્તમં=અવ્યભિચારી કૃળવાળું ફલવદ્દ્રુમસદ્બીજપ્રરોહોદ્ભેદસન્નિભમ્=કૃળવાળા વૃક્ષના સદ્બીજના અંકુરાના ઊગવા જેવું, યત્=જે=જે અનુષ્ઠાન છે, તત્=તે=તે અનુષ્ઠાન, ભિન્નગ્રન્થે:=ભિન્નગ્રંથિને ઇષ્યતે=ઈચ્છાય છે. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આમાં=વિષયશુદ્ધાદિ ત્રણ અનુષ્ઠાનોમાં, સર્વોત્તમ=અવ્યભિચારી ફળવાળું, ફળવાળા વૃક્ષના સદ્બીજના અંકુરાના ઊગવા જેવું જે=જે અનુષ્ઠાન, છે, તે=તે અનુષ્ઠાન, ભિન્નગ્રંથિને ઈચ્છાય છે. ॥૩૧॥

ટીકા :-

સર્વોત્તમમિતિ-યદ્ એતેષુ=ઉક્તાનુષ્ઠાનેષુ, સર્વોત્તમમ્=અવ્યભિચારિફલં, તદ્ભિન્નગ્રન્થેરિષ્યતે, ફલવતઃ=ફલપ્રાગ્ભારભાજો, દ્રુમસ્ય=ન્યગ્રોધાદેઃ, સદવન્ધ્યં યદ્ બીજં તસ્ય પ્રરોહોદ્ભેદઃ=અઙ્કુરોદ્ગમઃ, તત્સન્નિભં, શુભાનુબન્ધસાર-ત્વાત્ ॥૩૧॥

ટીકાર્થ :-

યદ્ એતેષુ ..... શુભાનુબન્ધસારત્વાત્ ॥ આમાં=વિષયશુદ્ધાદિ ત્રણ અનુષ્ઠાનોમાં, સર્વોત્તમ=અવ્યભિચારી ફળવાળું, ફળવાળા=ફળના સમૂહવાળા, વ્યગ્રોધાદિ વૃક્ષનું સત્=અવંધ્ય, જે બીજ, તેના પ્રરોહનો ઉદ્ભેદ=અંકુરાનો ઉદ્ગમ, તેના જેવું=યત્=જે=જે અનુષ્ઠાન છે, તત્=તે=તે અનુષ્ઠાન, ભિન્નગ્રંથિને=સમ્યગ્દૃષ્ટિને, ઈચ્છાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે ફળના સમૂહવાળા ન્યગ્રોધાદિ વૃક્ષના અવંધ્ય સદ્બીજના અંકુરાના ઉદ્ગમ જેવું અનુષ્ઠાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને કેમ ઈચ્છાય છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

શુભઅનુબંધપ્રદાનપણું છે. ॥૩૧॥

ભાવાર્થ :-

સમ્યગ્દૃષ્ટિના સાનુબંધ યોગના આરંભનું સ્વરૂપ :-

પૂર્વમાં ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો બતાવ્યાં, તેમાં ત્રીજા પ્રકારનું અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન વિષયની, સ્વરૂપની અને અનુબંધની શુદ્ધિવાળું છે, માટે તે અનુષ્ઠાન પૂર્ણ શુદ્ધ છે, તેથી ત્રણે અનુષ્ઠાનોમાં સર્વોત્તમ છે; અને પૂર્ણ શુદ્ધ હોવાને કારણે તે અનુષ્ઠાનથી સાધ્ય એવા ફળની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે તે અનુષ્ઠાન અવ્યભિચારી કારણ છે. જોકે વિષયશુદ્ધ, સ્વરૂપશુદ્ધ અને અનુબંધશુદ્ધ એ ત્રણે અનુષ્ઠાનોનો

ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, આમ છતાં પ્રથમનાં બે અનુષ્ઠાનો મોક્ષને પરિપૂર્ણ અનુકૂળ નથી, જ્યારે ત્રીજું અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન મોક્ષને પરિપૂર્ણ અનુકૂળ છે, માટે અવ્યભિચારી ફળવાળું છે, તેથી ત્રણે અનુષ્ઠાનોમાં તે સર્વોત્તમ છે.

આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે; કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી સર્વ પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, તેથી જે અનુષ્ઠાનમાં પોતાની શક્તિ છે, તેનો નિર્ણય કરીને અને આત્માદિ પ્રત્યય દ્વારા સ્વકૃતિસાધ્યત્વાદિનો નિર્ણય કરીને, પોતાની કૃતિથી જે અનુષ્ઠાન થઈ શકે તે અનુષ્ઠાનનો સ્વીકાર કરીને, શાસ્ત્રવચનानુસાર તે અનુષ્ઠાન સેવે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિના આ અનુષ્ઠાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

જેમ કોઈ ફળથી ભરચક એવા ન્યગ્રોધાદિ વૃક્ષનું બીજ જમીનમાં વાવવામાં આવે, પછી તેનાં અંકુરાનો ઉદ્ભવ થાય, અને તે જ અંકુરો ક્રમસર વૃદ્ધિ પામીને ફળથી લચી પડેલા ન્યગ્રોધાદિ વૃક્ષનું રૂપ બને છે, તેના જેવું સમ્યગ્દૃષ્ટિનું અનુષ્ઠાન છે.

અહીં દૃષ્ટાન્ત-દર્ષાન્તિકભાવ આ પ્રમાણે છે -

ફળસ્થાનીય	→ સર્વથા સર્વત્ર સંગરહિત એવો અસંગભાવ
વૃક્ષસ્થાનીય	→ શાસ્ત્રાનુસારી સંયમની પ્રવૃત્તિ
અંકુરાના ઉદ્ભવસ્થાનીય	→ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ દ્વારા સ્વભૂમિકાનું આલોચન કરીને ઉપરની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ અર્થે કરાતું અનુષ્ઠાન
બીજસ્થાનીય	→ સમ્યક્ત્વ

જે યોગીઓએ અસંગભાવના સંયમને પ્રાપ્ત કર્યું છે તે યોગીઓનું સંયમ ફળવાળા ન્યગ્રોધ વૃક્ષ જેવું છે, અને આ અસંગભાવના અનુષ્ઠાનનું બીજ સમ્યક્ત્વ છે; કેમ કે જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મોક્ષના એક ઉપાયભૂત=કર્મનાશના એક ઉપાયભૂત, અસંગભાવવાળી અવસ્થા જ સારભૂત દેખાય છે, તેથી સમ્યક્ત્વરૂપી બીજ કમે કરીને ફળવાળા ન્યગ્રોધ વૃક્ષ જેવા સંયમની પરિણતિનું કારણ બને છે. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જ્યારે સ્વશક્તિ આદિનું સમાલોચન કરીને ઉચિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરે છે, ત્યારે તેમનામાં

રહેલું સમ્યક્ત્વરૂપી બીજ અંકુરાના ઉદ્ભેદ જેવું છે, તેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો ઉચિત અનુષ્ઠાન કરીને ક્રમસર સંયમની પ્રાપ્તિ કરે છે, અને અંતે અસંગભાવવાળા અનુષ્ઠાનને પ્રાપ્ત કરે છે, જે ફળથી લચી પડેલા ન્યગ્રોધ વૃક્ષ જેવા સંયમની પ્રાપ્તિરૂપ છે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિનું આ અનુષ્ઠાન શુભ અનુબંધપ્રધાન છે અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને અસંગભાવમાં વિશ્રાંત પામે છે, જેનાથી મહાત્મા એવા યોગીઓ શીઘ્ર મોહનું ઉન્મૂલન કરીને વીતરાગ સર્વજ્ઞ બનશે, તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઇષ્ટ એવા અસંગભાવનું પ્રબળ કારણ વિવેકમૂલક એવું તેનું અનુષ્ઠાન બને છે, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓનું આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સર્વોત્તમ અનુષ્ઠાન છે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૩૧ની અવતરણિકામાં કહેલ કે વિષયશુદ્ધ આદિ ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોમાં કોને કયું અનુષ્ઠાન હોય છે ? તેથી શ્લોક-૩૧માં સમ્યગ્દૃષ્ટિને અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન હોય છે તે બતાવ્યું. હવે વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કોને હોય છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

તત્તત્ત્રોક્તમખિલમપુનર્બંધકસ્ય ચ ।

અવસ્થાભેદતો ન્યાય્યં પરમાનન્દકારણમ્ ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

ચ=તુ=વળી તત્તત્ત્રોક્તં=તે તે શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલું અખિલમ્=સમસ્ત અનુષ્ઠાન અવસ્થાભેદતઃ=અવસ્થાના ભેદથી અપુનર્બંધકસ્ય=અપુનર્બંધકને પરમાનન્દકારણમ્=પરમાનંદનું કારણ=પ્રશમ સુખનું કારણ ન્યાય્યં=યુક્ત છે. ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તે તે શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલું સમસ્ત અનુષ્ઠાન અવસ્થાના ભેદથી અપુનર્બંધકને પરમાનંદનું કારણ યુક્ત છે. ॥૩૨॥

ટીકા :-

તત્તદિતિ-તત્તત્તન્ત્રોક્તં=કાપિલસૌગતાદિશાસ્ત્રપ્રણીતં, મુમુક્ષુજનયોગ્યમનુષ્ઠાનં, અખિલં=સમસ્તં, અપુનર્બંધકસ્ય તુ, અવસ્થાભેદતો=દશાવૈચિત્ર્યાત્, ન્યાય્યં=યુક્તં, નિવૃત્તાસદ્ગ્રહત્વેન સદ્ગ્રહપ્રવૃત્તત્વેન ચ પરમાનન્દસ્ય=પ્રશમસુખસ્ય, કારણં, અનેકસ્વરૂપાભ્યુપગમે હ્યપુનર્બંધકસ્ય કિમપ્યનુષ્ઠાનં કસ્યામપ્યવસ્થાયાં પ્રશાન્તવાહિતાં સમ્પાદયતીતિ । તદુક્તં -

“અપુનર્બંધકસ્યૈવં સમ્યગ્નીત્યોપપદ્યતે ।

તત્તત્તન્ત્રોક્તમખિલમવસ્થાભેદસંશ્રયાત્” ॥ (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૫૧) ઇતિ ॥૩૨॥

ટીકાર્થ :-

તત્તત્તન્ત્રોક્તં ..... ભેદસંશ્રયાત્” ॥ ઇતિ ॥ તે તે તંત્રમાં કહેવાયેલું=કપિલ-સૌગતાદિ શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલું, અખિલ=સમસ્ત, મુમુક્ષુજનયોગ્ય અનુષ્ઠાન, અવસ્થાભેદ હોવાથી=દશાવૈચિત્ર્ય હોવાથી, અપુનર્બંધકને નિવૃત્ત અસદ્ગ્રહ હોવાથી અને સદ્ગ્રહ પ્રવૃત્ત હોવાથી પરમાનંદનું=પ્રશમ સુખનું, કારણ વ્યાય્ય છે=યુક્ત છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે તે તે દર્શનનાં અનુષ્ઠાનો વિવેકમૂલક નહીં હોવા છતાં પ્રશમ સુખનાં કારણ કેમ છે ? તેથી કહે છે -

અપુનર્બંધકના અનેક સ્વરૂપનો સ્વીકાર હોવાને કારણે કોઈપણ અનુષ્ઠાન કોઈપણ અવસ્થામાં પ્રશાન્તવાહિતાને સંપાદન કરે છે, એથી અપુનર્બંધકનું અનુષ્ઠાન પ્રશમસુખનું કારણ છે, એમ અવ્યય છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં કહ્યું તે ‘યોગબિંદુ’ શ્લોક-૨૫૧માં કહેવાયું છે -

“આ રીતે=યોગબિંદુના પૂર્વના શ્લોક-૨૫૦માં કહ્યું કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ યુક્ત ઈરછાય છે એ રીતે, શુદ્ધયુક્તિરૂપ સમ્યગ્ નીતિથી તે તે દર્શનમાં કહેવાયેલું અખિલ અનુષ્ઠાન અપુનર્બંધકને ઘટે છે=મોક્ષના ઉપાયરૂપે ઘટે છે; કેમ કે અવસ્થાભેદનો આશ્રય છે=અપુનર્બંધકના અનેક સ્વરૂપનો સ્વીકાર છે.” (યોગબિંદુ શ્લોક-૨૫૧)

‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિસૂચક છે. ॥૩૨॥

ભાવાર્થ :-

અપુનર્બંધક જીવોનાં વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનો પણ પ્રશાંતવાહિતાનું કારણ :-

અપુનર્બંધકની અનેક અવસ્થાઓ છે, તેથી આદ્યભૂમિકાવાળા મુગ્ધ અપુનર્બંધકો તે તે શાસ્ત્રમાં કહેલ મુમુક્ષુજનયોગ્ય ભૃગુપાતાદિ અનુષ્ઠાનને મોક્ષના ઉપાયરૂપે જાણીને મોક્ષ અર્થે ભૃગુપાતાદિમાં યત્ન કરે છે, અને તે અનુષ્ઠાન સાવધ હોવા છતાં તે ભૂમિકામાં મોક્ષના અભિલાષપૂર્વક કરાતું હોવાથી કંઈક પ્રશાંતવાહિતાને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કેટલાક અપુનર્બંધક જીવો કંઈક વિવેકવાળા હોય છે, તેઓ તે તે દર્શનમાં કહેવાયેલા યમ, નિયમ આદિ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનને સેવે છે, અને તેઓની તે ભૂમિકામાં સેવાયેલું તે અનુષ્ઠાન પ્રશાંતવાહિતાને ઉત્પન્ન કરે છે; કેમ કે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનારા અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરનારા બન્ને પ્રકારના અપુનર્બંધક જીવોનો અસદ્ગ્રહ નિવૃત્ત થયેલો છે, અને સદ્ગ્રહ પ્રવૃત્ત છે. તેથી તત્ત્વનો પક્ષપાત વર્તે છે, માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક એવા કષાયો શાંત થવાનું કારણ બને છે, આથી તેઓ સ્વભૂમિકાને અનુરૂપ મોક્ષ અર્થે જે કંઈ પણ અનુષ્ઠાન સેવે છે, તે પ્રશમ સુખનું કારણ છે.

આશય એ છે કે અપુનર્બંધક જીવો પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સંસારના સ્વરૂપનું આલોચન કરે છે, વળી સ્વબોધ અનુસાર અતત્ત્વ પ્રત્યેનું વલણ નિવૃત્ત થયેલું છે અને તત્ત્વ પ્રત્યેનું વલણ થયેલું છે, તેથી તેવા જીવો મોક્ષના અર્થી બન્યા છે. તેઓને જેમ જેમ મોક્ષના ઉપાયમાં સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર પ્રજ્ઞા ખૂલે છે, તેમ તેમ પૂર્વ પૂર્વ કરતાં અધિક અધિક વિવેકપૂર્વક મોક્ષની પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને સ્વબોધ અનુસાર મોક્ષને અનુરૂપ ઉચિત અનુષ્ઠાન સેવીને મોક્ષ પ્રત્યેના અધિક અધિક પક્ષપાતવાળા થાય છે, તેથી તેઓ જે અનુષ્ઠાન સેવે છે, તેનાથી મોક્ષ પ્રત્યેનો વિશેષ પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રતિબંધક એવાં કર્મોનો ઉપશમ થાય છે, તેથી તેઓનું મોક્ષ અર્થે કરાતું અનુષ્ઠાન પ્રશાંતવાહિતાનું કારણ છે, જે પૂર્વ પૂર્વ કરતાં અધિક અધિક મોક્ષ પ્રત્યેનો પક્ષપાત કરાવે છે, અને મોક્ષના ઉપાયોને જાણીને વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે શ્લોક-૩૧ની અવતરણિકામાં કહેલ કે વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કોને હોય છે ? તેથી પ્રસ્તુત શ્લોકથી વિષયશુદ્ધ અને સ્વરૂપશુદ્ધ બંને અનુષ્ઠાનોનું ગ્રહણ છે, પરંતુ માત્ર તે તે દર્શનમાં કહેવાયેલા યમ, નિયમાદિ અનુષ્ઠાનનું ગ્રહણ નથી. વળી યોગબિંદુના જે શ્લોક-૨૫૧નો સાક્ષીપાઠ આપ્યો, તેની પૂર્વના શ્લોક-૨૫૦માં પણ વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનનું કથન છે અને તેનો પરામર્શ યોગબિંદુ શ્લોક-૨૫૧માં 'एवं' થી કરેલ છે. તેનાથી એ ફલિત થાય કે અપુનર્બંધકનું વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન પણ તે ભૂમિકામાં પ્રશાંતવાહિતા ઉત્પન્ન કરે છે, આથી જ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા જન્મની તે અનુષ્ઠાનથી પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૩૨॥

इति अपुनर्बन्धकद्वात्रिंशिका ॥१४॥

“शुक्लपक्षेन्दुवत्प्रायो,
वर्धमान गुणः स्मृतः ।
भवाभिनन्दि दोषाणाम्,
अपुनर्बन्धको व्यये ॥”

“ભવાભિનંદીના (શુદ્રત્વાદિ) દોષોનો વ્યય
થયે છતે શુક્લપક્ષના ચંદ્રમાની જેમ
બાહુલ્યથી વર્ધમાન ગુણવાળો
અપુનર્બંધક કહેવાયો છે.”

: પ્રકાશક :

ગિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, કુતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧
E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

